Incomplete

69

(Samkshepa)

Yoga Vasistha Rāmāyana : Title

with Samsāra Tarani : Author

Tika by Mummadi Deva : Editor

: Year, Vols.

: Publisher

69 (तत्त्वज्ञान) : Remarks

यो॰ स्थि॰ ॥८॥ अथ स्थितिप्रकरणं ॥ ॥ सर्वस्मिन्प्रकरणे जगन्मनोविलासादन्यत्वं योगेन वपनोविलासत्वां तौ त्वाम्मती कर्क्कं ॥ अस्मिंस्तु
१ प्रकरणे मनसोऽन्यत्वं जगन्मनस्येव तिष्ठति । तच्च मनः स्वकारणे ब्रह्मात्मनि तिष्ठतीति प्रतिपाद्यते । अत्र पंचाख्यानानि गु
क्रो हामार्गयोनीमार्दयाद्याख्यरूपदेशाश्चेति । तत्र तावन्मनोमयस्य दृश्यस्य नमामहात्म्यस्य स्थितिं तद्वधारते नात्मानं निरूप्यिं
तुमाधेयं दृश्यमाहात्म्यकमर्किमिति । विचित्रं हि केन चित्कृतं किं दृगं रंजनद्यो गकस्मिंश्चिदिजिप्यारौ मूत्रैर्विस्फतनि । किं यतेद

वसिष्ठ उवाच ॥ ॥अतः किमरंगं च गगने चित्रमुत्थितं । अदृष्टकं मा नु भव मनिद्रः स्वप्नदर्शनं ॥१॥

इदं तु जगद्रूपं चित्रमकर्तृकं । अन्यतो निःक्षिप्तेनाकर्तृतात् अम्बरं गं चात्मनो द्वितीयत्वेन रंजकमद्यो न रम्या नावान् गगने विद्या राम
कशोऽस्थितं मूर्तमकस्य चिरधिकरणस्यानावात् । किं च अदृष्टकं मा नु नवं यदृत्न्वनुनूयते नानस्यस्म सत्यानिरिक्ते दृष्टरि । १
इदं तु न तथा दृष्टृदृश्ययोर्महानावात् । किं च अनिद्र स्वप्नदर्शनं । स्वप्नदर्शनं हि सत्यानिद्रायां नवति । इदं तु न तथा । जाग्रं मावप्र
तीयमानत्वात् ॥

साक्षीति । साक्षीकृत इति साक्षी । स्वरूपत्वात् साक्षी कृते समे परिशुद्धे स्वच्छे निर्मले निर्विकल्पे नेद्भूते चिदात्मनि जगंति मुकुरे यथा य
थादर्पणे वस्तिरर्थं प्रयोजनमंतरेण एव प्रतिबिंबं तिप्रतिफलंति । निरिच्छ मितिया वेच्छाभंतरेणत्यर्थः । तत्र जगतां जडत्वाहानन
स्या संगोहमीनतान्निरिच्छत्वं वेरितव्यं एतदिति । विश्वश्रीः कार्यकारणनावमंतरेणैव प्रतिनामात्ररूपेण ब्रह्मणि स्थिती स्येत द

साक्षीकृते समे स्वच्छे निर्विकल्पे चिदात्मनि । निरर्थं प्रतिबिंबंति जगंति मुकुरे यथा ॥ एतत्त्रैरामवस्तामिकार्यकारणता
विना । स्थिता भ्रसुणा विश्वश्रीः प्रतिभामात्ररूपिणी । एकं ब्रह्म चिदाकाशं सर्वात्मकमखंडितं ॥ इति तावय पत्नेन वेदया
त्व्यक्तां नये । रेखोपरेखावलिता यथैका पीवरी शिला । तथा त्रैलोक्यवलितं ब्रह्मैकमिति दृश्यतां ॥ ३ ॥

इमामिति तावकः । एवं ब्रह्मनावयेत्म कं । नेद्यप्रतीयमानेकथमेकामित्यत्राह । रेखेति । यथा हि काचित्शीवसौगरीयसी शिशि
लारेखोपलेखावनिर्वृत्तिनाव्यासा । करीतुरगादिचित्रविचित्रदेवादिरूपेण प्रतीयमानतया समयितेत्स्फुरणे वस्कृताके
वनया त्रैलोक्यवलितं त्रैलोक्यानन्तविस्तृतमपि ब्रह्म एकमेवेति दृश्यतां निश्चीयतां ॥ द्वितीये ॥

वा०वि० निःइदंजगत्द्वितीयकारणाभावात्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यद्वितीयस्यकारणस्याभावात्॥ तावद्रूपकार्यरिंनकारणमसमवायस
२ वायिनिमित्तानामसंभवाद्धेतोरनुत्पन्नमेवाकथनहिभिन्नीयतइत्याह। स्फारेब्रह्मणिप्रतिभामात्ररूपधृक्तनिष्ठनिब्रह्मलप
धस्त्ततयामरुमरीचिकायांतरंगिणीव। प्रातिभासिकनयानिष्ठतीत्यर्थः। विश्वस्यप्रतिभामात्ररूपत्वमार्गविहृत्तोनानिर

द्वितीयकारणाभावादनुत्पन्नमिदंजगत्। तिष्ठतिब्रह्मणिस्फारेप्रतिभामात्ररूपधृक्॥ अत्रतावद्विहत्तानेकच्छायामित
वानद्य। अनुत्पन्नमिदंविश्वंयेनचेतसिपश्यामि। पुरामंदरशैलस्थामानोकुसुमसंकुले। अतप्यततपोघोरंकस्मिंश्चिद्भगवान्
मृकंडुः। तमुपासनमातेजस्वीवालःपुत्रोमहामतिः। शुकःसकलवेदानांप्रकाशइवनाकस्याविद्यानिद्याहरोमध्येशुकोप्राप्तमहापदः
त्रिशंकुरिवरोहस्पोरिवत्ततनदाकिल। निर्विकल्पसमाधिस्थःसकदाचिन्निनर्थया। अमग्नानवदेकोनेजितारिरिवन्नमिषः। रदशिप्र
रसंतत्त्वगत्यत्रीनतमसःपथा। मंदारमालावजितांमंदानिलवलालकां। कांतामलोकनतस्यातङ्ग्रामकरलेमनः॥

दयितानाह। अत्रेमाद्रिना। विघेति। यथाहित्रिशंकुर्नमिराजाविश्वामित्रमहिम्नाचंडालदेहवानेवस्वर्गंगच्छुं देवैर्निराकृतोगरस्यो राम: २
धावापृथिव्योरंतमध्येएवावर्त्तत। तथाशुकोप्यपासमहापदरनादनाधिगतब्रह्मतावनाद्विधाहृष्टेरविधाहृष्ट्यानरालेअवर्त्ति
त॥

अथेति। तामसरमां। आरब्धवान्मनोराज्यमिति। इतःपरंखद्रूपमाणःशुकस्तत्रानोमानसमेवेत्यर्थः। अथेति। तामसरसंताददृशीमान्मानुरक्ता

अथतांमनसाध्यायंस्तत्रैवासीत्सितंत्रणः। आरब्धवान्मनोराज्यमिदमेवकिलोत्तानाः। एषाहिललनाव्योम्निमहस्मनयनालयेसंप्रासो
यमहंस्वर्गमायातःसुरसुंदरीमरमन्मथमानंगपइमास्ताःसुरयोषितः। देवेश्वरंनिषेवनेवनंवनेवेलनापश्या। इहतावदिमंशक्रम
हमास्थानसुस्थितंद्वितीयमिवत्रैलोक्यस्यइतरमनिवारये। इतिसंचिंत्यशुकेणमनसैवशचीपतिः। तेनाभिवादितस्तेनचद्विती
यइवस्वैसमगुः। अथसोदरमुत्थाप्यशुकःशक्रेणपूजितः। स्वर्गविहर्तुमारेभेस्ववल्लिपरिमोदितः। नत्रनामृगशावाक्षींकांतामप्सरा
नाममौ। इहविमापिनेरामरहस्यपरवशामवनारसाद्विकसतोनंतमनमोन्मनुरक्तयोः। ॐ प्रानरक्तोनिलिन्यायनियोगनामसे
वतयोरतताः। अथतांतादृशीरम्याशुकःसंकल्पितार्थनाक। ततःसंकल्पयामाससहारामिवतत्क। अथसर्वेषु
गतेषुगतेषुनिमृतारिंशा। आजगामनगोःपुत्रसासद्दरीववारिदं। ततःकल्पलताकुंजेनोविश्रम्यतुःक्र
त्विता। अथपवित्रविलासविरमुक्तेक्रितप्रियैः। त्वगवैनोभिविस्मासीत्दृष्टयेससमागमः। अथावसरसौशुकः
पुरंदरपुरेतया। मुखंचतुर्युगान्यष्टौहरिणाक्षयासहपुण्यपत्त्यानुसंधानात्पापातावनिमंडले॥ ॥

ज्ञातासंकल्पितार्थनाकत्याससहसंतोगःसंकल्पितोर्थः। तेप्राप्तंसुधतःसन्ततज्ञैःक्रोमपकालकल्पनायतमःसंक
ल्पयामासान्नतनुक्रुःसहारमिव॥ ॥

गा०रुि· अनेपत्रपरिनिश्चिकदयंबाक्षंकायकेकालंशरीरास्थिपञ्जरं॥ ॥

३ पतिस्यावनौनस्यस्वपुरीम्हतिमागना।जीवृक्षांद्रमसंज्ञोनिजगुरुम्ननोविविवेशह॥ प्रालेयतामुपेत्याशुशालितामगात
ननः।श्यालीस्नानंतुक्रवानृपक्षान्रदृशालेशुद्विजोत्रमः।सप्तकृःशुक्रनामत्यनस्मायनिनयोनवतातनोशुनी
नां।संसगत्रिपसम्ग्येज्ञवृस्थितः।अथवसन्ते।रुगाहनेमनेतरमनितरमनिं दिनः।नजैत्रनस्यसमुत्पन्नो।मत्पापुत्रो
नराकृतिः।नव्येहेनपरंमोहंपुनरस्याप्पायययोरुःणानृपुत्रस्याधनमेस्कृगुणाम्यायुत्रशाशवनं।इत्यनारनविनामि
तृहैसत्ताग्रवस्थितिं।धर्म्मावचिंनापरिक्लंतुगात्नुव्रार्थोगाविनया।हीणपुत्रनमहरत्नमन्कुःसर्वदिवानिनं।सोगेक
विनयामाईससमुक्रान्तचेतनः।प्राथमञावपुत्रत्वमासीन्महमहीपतिः।अथान्यान्यपिजन्मानिसमुपेत्यव
हत्यपि।जातः।समंगानीरस्थःनृपत्विततयोमुनिः।अथकालेनमहनापवनातपजर्जरः।कायस्तस्यपपा
तोव्यनिगुशुक्रसमुद्भवः।रागदेषविहीनत्वात्सपुण्याश्रमस्थतु।महातपस्त्वात्तचत्रगौनिशुकोमेगप
श्लिनिः।अथवर्षसहस्रेणदिव्येनपरमेश्वरः।नगुःपरमसंबोधादिरराममामाश्रितः।स्वापवर्षदयेननयं
विनयावनतानतं।सामांतंगुणसीमायाःपुत्र्यंमूर्त्तिमिवस्थितं॥अथपक्वेवलंकायककालंपुरतोमहत्वदेह
युक्तमिवात्मपं।शरीरमिवमूर्त्तिमत्॥ ॥ रामः ३

नापेति।नापेनानपेन।शुत्रुक्षायावपुः।कृनिःहेहस्यकीर्तिःतस्यारंध्रेषुस्फुरिनानित्रिरपः।पङ्क्तिविशेषाः।यस्मिन्संशुक्राः

नापशुक्रवपुःकृत्रिरंधस्फुरितनिश्चिरि।संशुष्काञ्जोदरगुहाछाया।विश्रांतहृदुरि।प्रेसनतुक्षकंकाममाजानेङःखदेनि
नःशववीपरपयामहृश्रीमकुवन्निजगुरुस्ते।तः।स्त्रालोससमकालेहिजात्वापुत्रंमतंनगुः।कालंप्रतिचकारशुकोपपरू
मदारुणे।अकालएवमत्पुत्रोनीतः।किमितिकोपितः।कालायत्तापमुक्तंहंनगतानुपचक्रमेऽथयाकाजितरूपासौका
लःकवलितप्रजः।आधिनोतिकमास्त्रायवपुर्मुनिमुपाययौ।रुद्रपरार्धरः।श्रीमान्कुंडलीकवचान्वितः।पड्भुजः
वत्सरुवोवाग्याहतः।किंकरसेनया।सउपेत्यमहाबाहोकुपितंतंमहामुनिं।कल्पतृणाविगंभीरंसांतहवेम
बाचहात्वमनेनतपाविशोवयनियतिपालकः॥तेनसंहृत्यसेहृत्यसाधोतेनरपेलया।मातपःकृययालुद्ध
कृत्यकालमहानजेः॥योनहन्योस्मिमेनस्यकिंवृथाप्रेनधस्यसि॥श्रंडाववजयोग्रस्तानिगीर्णेदृढको
टयः।तृष्कानिविक्षहृहानिक्षनवाःकवयंस्तुने।भोक्तारोहिवयंश्रेपनृनोजनश्रुष्पदाहयः।स्वायंनियति
रेरवाहिनावयोरेनसीहितं॥
:अनाःपर्यंनायस्यानस्याउहरगुहायाछायापांविश्रानंहृदुरीमंडकायास्मि
न।प्रेसेति।आजनंबंधनस्नंनं॥ ॥

वा॰स्थि॰ चेतिनष्टकलंकयाहृष्याविशुद्धेनज्ञानेनइहजगतिकर्त्तृत्वोक्त्वनास्तिच्यात्मनोनिर्विकारतयाकर्तृत्वोक्तृत्वासंभवात्॥इष्टकलंक
४ याहृष्यात्त्वांतिहृश्शनिनतुजगतिवहवःकर्त्तारोभोक्तारश्च।कर्त्तारिनेहृष्याविद्यापरिकल्पितत्वंनत्वांनतान्॥सुष्यानेणीतितनु
षंडेषुपुष्याणीवतुवनेषुनृत्तानिप्राणिनःस्वकर्म्मणाच्यायांतियांतियांतिचकस्मान्नेतुविधेयेक्षणेपियाहेतुः॥प्रवृत्तिनिवृत्ति

नेहकर्त्तृत्वमोक्तास्तिदृश्यानष्टकलंकया।वहवश्चेहकर्त्तारोदृष्यादृष्टकलंकया।सुष्पाणितरुषंडेषुनृत्तानिभुवनेषुचक
र्म्मणायांतियांतीहकव्यांमेहेतुनाविधेः॥क्कासौज्ञानमयीदृष्टिःक्कमहत्वंकथीरुरता॥मार्गेस्मिन्प्रसिद्धेपिकिंमंभड
वमुह्यसि।स्वकर्म्मपरिपाकोत्थामविचार्यदृत्नांमुनोकिंमूर्खमिवसर्वस्वज्ञमुधामांत्रास्तुमिच्छसि।चित्रमेवेहपुरुषस्त
रक्तंतंकृतमुच्यते।मनोहिजीवो।नोजीवोनिश्चायकतयातुधीः॥अहंकारोभिमंतव्यान्नानातांस्वयमेतिहि॥

हेतुःकालईश्वरस्वभावतेनयांत्यायांतिचेत्यर्थः॥नगोपुत्रस्यचित्रमयंसंसारंनिरूपयितुंकालस्यचित्रस्यमहिमानेतावदाहसा रामः
र्द्धेनश्लोकेनचित्रमेवेति।पुरुषोजीवः।कथंजीवमित्यत्राह।मनोहीति।मनएवजीवनात्प्राणधारणात्॥जीवइत्युच्यतेनि ४
श्चायकतयानिश्चयहेतुतयाधीर्बुद्धिःनिश्चयात्मिकाबुद्धिरितिलक्षणात्।अभिमंतव्याद्देहेममाभिमानहेतुतादहंकारो
पि।वस्तुष्वयमपिजीवः॥

अथेत्यादिनासार्द्धश्लोकपंचकेनस्वर्गभोगानंतरमपिनोजन्मनेदृशानाहानाहानत्वप्रथमांतानिजन्मनेदृपराणि।सप्तमं

जन्मनस्वकृतस्तवस्तुत्रस्यसमाधौतपसिसंस्थिते।प्रयातेवैबुधंसद्मसंन्यस्योज्ञानसंवपुः॥अथैवंतमुनेस्तत्रविप्रस्याविरेवसुंदरी
॥अयविप्रोदृत्नालेषुकेरत्नालेषुमहीपतिः।धीवरोथमहाटव्यांहंसश्चित्रपथगानृरे॥सूर्यवंशोद्भवनृपःपौंड्रःसौरःमास्वेषु
देशिकः।कव्येविद्याधरःश्रीमानधीमानथमुनेःसुतः॥सौवीरेषुवसामंतस्त्रिगर्त्तेशोवदेशिकः॥वंशगुल्मःकिरातेषु
हरिणश्चांगतोप्सरीसपश्चालेतमालेवनकुक्कुटः॥अन्यास्वपिविचित्रासुवासनावशतःस्वतः॥विषयास्तेवपुत्रस्ते
नचारांतरयोनिषु।वासुदेवाभिधानोसौमुनिर्विप्रकुमारकः॥नपश्चरतितेषुत्रःसमंगासरितस्तटे।जटावान
तवजयीजितसर्वेद्रियद्वमः॥तत्रवर्षशतान्यष्टौसंस्थितःस्तपसि।स्थिरे।यदीतसिमुनेदृष्टस्तस्वप्रानमनोन्नमातस्त
पुत्रीजयतांतुजेत्रमाप्यविलोकयाइत्ककेजगदीतेनकालेनसमदृष्टिना॥मुनिःसचित्रयामासज्ञानात्तनयेहितं॥
इदृतविमुक्तेनप्रतिमानवत्नादसो।पुत्रोदंतमन्नापेणबुद्धिदृष्यनविवितं॥

तानितुदेशानेहपराणीतिदृश्यं।धीवरोमत्स्यादिघातकः।देशिकःआचार्यःसामंतोमंडलेश्वरः॥वंशगुल्मःवेणुःस्तंवःहरि
णश्चाःहरिणरूपाप्सरीसमपःसर्पः॥

वा·स्थि· पुनरिति। कालाकाराग्रसंस्थितां समंगायाः कालज्ञारीरपुरोभागवर्तिनीं॥ भृगुर्ध्याननिरुध्या समंगानेटं गत्वा पुनरेत्य स्वतनुं विवेश॥ ॥

५ भृगुर्मंदिरसानुस्थां कालाकाराग्रसंस्थितां। समंगायास्तटे देहं विवेश स्वतनुं भृगुः॥ विस्मयस्मेरया दृष्ट्या कालमालोक्य कांतया वी
तरागमुवाचेदं वीतरागो मुनिर्वचः॥ भगवन्ननन्तरब्धेन वा जावयमनुक्रतजाः। नादृशामेव वधीदेवत्रिकालामलदर्शिनी। इत्यु
क्तो भगवान्कालो हसन्निव जगद्गतिः। हस्ते हस्तेन जग्राह भृगुमिंदुमिवांशुमान्॥ अथ कालभृगूदेवौ मंदराचलकंदरान्गं
तुं प्रवृत्ताववनौ समंगासरितस्तटे। क्षणेनैवापतुस्तत्र तौ समंगातरंगिणीं। ददर्शाथ तटे तस्याः कस्मिंश्चित्तनयं भृगुः। शांतेंद्रि
यं समाधिस्थमचंचलमनो मृगं। समाजो सन्मृगाः पुत्रं कालः संकल्पवानसौ। विबुध्यतामयमिति समाधेर्विरराम सः॥
उन्मील्य नेत्रे सोपश्यदग्रे कालभृगू स्थिताकुदेवजनिकापीवदेशौ पननामनतौ। मिथः कृतसमाचाराः शिलायामुपी
विष्टात्॥ अथोवाच वचः शांतं समंगातटहेद्विजः। नवनीरदनिनादमथ निर्द्दिमागतः। यो नाशाश्रेण तपसा न ज्ञानेन न वि
पया। विनष्टो मे मनोमोहः क्षीणो मोहदृष्टिनिर्वृ। न तथा सुखयत्येत निर्मलानमृतद्रष्टयः। यथा प्रहर्षयत्येता महतामम
वदृष्टयः। चरणास्मामिमं देशं भवंतौ नूरितेजसौ। कोपविच्छिन्नवंतौ नः शांतौ कालकविवावरौ। इत्युक्तवंतं प्रोवाच भृगुर्जन्
मांतरात्मजं। स्मरात्मानं प्रबुद्धोसि नाज्ञोसीति रघूद्वह। प्रबोधितोसौ भृगुणा जन्मांतरदशां निजां। मुहूर्तमात्रात्स राम
स्मारध्यानोन्मीलितलोचनः। अथासौ विस्मयस्मेरमुखो मुदितमानसः। वितर्कमंथरीं वाचमुवाच ववृद्धतो वरां। अहो ५
न्नममयी हृष्टिः सिद्धे न कापि वे नसि। यद्द्रष्टा हिमानोगिजगज्जालेमवन्नैनो ज्ञातं ज्ञातव्यमधुना दृष्टं द्रष्टव्यमत्तवि
श्रान्तोस्मि विरं श्रांतश्चिरमान्नाना स्मिंस्तिकिंचन॥

उत्तिष्ठेति माऽद्य स्तोकोवाचा नियमैद्देवाने: कौतुकं विज्ञासं दृष्टुं विलग्नद्दष्टं विहरामि गच्छामि। मे समीहितमिष्टं मे समीहितमनिष्टं

उत्तिष्ठ तात गच्छामः पश्यामो मंदरस्थितां। तां तनुं नियुतेद्दष्टुं कौतुकं विहराम्यहं। न समीहितमस्तीह नासमीहितमस्ति मे विचारयंत
स्तत्त्वज्ञाः नितेजा गतिर्गतिः। समंगायामुपः प्रापुः क्षणान्मंदरकंदरं। ददर्श भार्गवस्तत्र पूर्वजन्मोद्भवां तनुं। उवाच चेदं हे तात पश्यतां
तनुं प्रियं हि सा। सा तया सुखसंभोगैः पुरा समथिला जिता। पश्य विश्रांतमंदेहं विगताशेषकौतुकं। निरस्तकल्पनाजालं कपंशी
नेमुखं वने। सर्वसिंहाद्द रसे मोहमिह्हिकाज्वरदागमं। विचित्रत्वं विनाना न्यश्चेयः यः पश्यामि जंतुषु तएव सुखसंभोगमीमानेस्मु
पागताः। महाधियः शांतधियो येयातविमनस्कतां। सर्वदुःखदशां मुक्ताः संस्थितां विगतज्वरां। दृष्टा पश्याम्यमनंताववनेत
नुमिमामहो। अथाञ्जिथवचः स्तस्य कालः प्रोवाच भार्गवं। प्रविशेमां तनुं साधो नगरीमिव पार्थिवः। गुरुत्वमसुरेंद्राणां क
र्मिमनयानया। कल्याणमस्तु वां यामो वयं तत्रिमनादिवं। इत्युक्त्वा मुचतो बाष्पं तयोः सोंतरधीयत। गते तस्मिन्भगव
ति भार्गवो नियतेश्वरः। विवेश तां तनुंहित्वा समंगाद्विजमानवी। तस्याः प्रविष्टजीवायां पुत्रतन्तां महामुनिः। चकाराप्याय
नं मंत्रैः सकमंडलुवारिभिः। सर्वनाड्यस्ततस्तस्याः प्रपूर्णा विरेजिरे। अथ शुक्रः समुत्तस्थौ वहत्प्राणसमीरणः। पुरोभि
वादयामास पितरं पावनाकृतिं। ततस्तौ कानने तस्मिन्तपावने भृगुभार्गवौ॥

चनास्ति सवेति। सर्वेषामान्नानिम्मितानां दुःखमोहानामेव मिह हि कांतो प्राप्येयानां चारदागमं नित्र किं विचित्रं तेनिर्मल स्कंदं॥

इतिश्रीमद्राजसूरिसूनुना पृथ्वीधरप्रमाणपारावारदृश्वना नाथयज्वना सुमहिदेवद्विदुराचार्यविरचिते संसारतरणौ नाम्नि वासि-
ष्ठविवरणे स्थितिप्रकरणे शुकोपाख्यानं नाम चतुर्दशः ॥ पूर्वस्मिन्नाख्याने चित्रमयः संसार इति दर्शितं। अत्र तु दामाद्युपाख्याने स
चित्रमयः संसारो विवेकेन विनश्यतीत्यात्मनि विवेकाभावेन तु वर्धत इति च प्रतिपाद्यते तत्र चित्रप्रमातेः सामर्थ्यमुपदर्शयितुमाह। जंतो

संस्थितो मननोन्मुक्तो निस्तरंगाब्धिवत्स्थितः। एवं तोमागविमाख्यानं वर्णितं रघुनंदन। विचार्य सुदृढं चित्ते यथेच्छसि तथा कुरु ॥ इति श्रीवाल्मी-
कीये मोक्षोपाये नागवीपाख्यानं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ जंतोः कृतविचारस्य विगलद्वृत्तिचेतसः। मननं त्यजतो
नित्यं किंचित्परिणतात्मनः। दृश्यं संत्यजतो हेयमुपादेयमुपेयुषः। द्रष्टारं पश्यतो नित्यमद्रष्टारमपश्यतः। निद्रितेऽपरेत
त्वे जागरूकस्य जीवतः सुषुप्तस्य घनसंमोहमये संसारवर्त्मनि ॥
इति ॥ साईन श्लोकपंचकेन। विगलद्वृत्तिचेतसः। विगलंत्यो मलिन
दृश्ययोग्यमात्रत्वे तोयस्य तस्यामननं संकल्पः। उपादेयं द्रष्टारमात्मानं। सुषुप्तस्य अनुसंधानरहितस्य सुखत्वे हेतुः॥

अन्येन पक्ववैराग्यादिति। अरसेषु अप्यसुखाख्याहेतुषु ऐहिकविषयसेवसुखास्वादं अपि वेषु पारलौकिकविषयेषु। आखना
मूर्खिके णखगानां जालेवा गुराया मिव वैराग्ये परहंसाः संसारवासनाजाले त्रोटिते छेदिते सति हृदयग्रंथौ अहंकाररूपेपर्वणि
श्लथे सति कातककंफलमासाद्य वारी च विज्ञाने चशांतः स्वभावतः स्वरूपं संप्रसीदतीत्यर्थः। यद्वीजं घर्षणात्कलुषं जलं प्रसन्नं भ
वति। तककतकफलेना नीरागमिति रागरहिता विशेषः न इह निनीरागं अन्तर्वत्र निरुपासंगं विषयासंगरहितं अत्र तस्या निर्द्वंद्वं सुख

अस्यंतंपकरागपाद रसेषु रसेषु अपि संसारवासनाजालं खगजाल इवाखुना। त्रोटिते हृदयग्रंथौ श्लथे वैराग्यरहसा कात
कंफलमासाद्य यथा वारि प्रसीदति। तथा विज्ञानवशतः स्वभावः संप्रसीदति। निरागो निरुपासंगो निर्द्वंद्वो निराश्रयो विनि
र्याति मनो मोहाद्विहगः पंजरादिव। शांतसंदेहदौरात्म्यं गतकौतुकविभ्रमं। परिपूर्णान्तरं चेतः पूर्णेन्दुरिव राजते। विचारेण
परिज्ञातस्वभावस्योदितात्मनः। अनुकंप्या भवंतीह ब्रह्मविष्ण्विंद्रशंकराः॥
दुःखवृत्ते दाहसंधीन विरतं नश्वनिरूपाश्रयं निरा
जंवनं। मन्मनो मोहादज्ञानबंधात् निर्याति। विहगः पंजरादिवेति। शांतेति। शांतं संदेहानां दौरात्म्यं दुष्टतापस्यागतः कौ
तुकानां संकल्पानां विभ्रमो विलासो यस्मात् विचारेणेति। परिज्ञातस्वभावस्य साक्षात्कृतात्मतत्त्वस्य अत एवोदितात्मनः। परि
पूर्णस्वरूपत्वप्रसादयोग्यानुकंप्या भवंति हनमतं तमेव दुःखिन इति शोचनीया भवंतीत्यर्थः॥

वा०सि० ७ अविचारदोषमाहाकोहमित्यात्मविषयो विचारः। कथमिदमिति जगद्विषयः। अंतः अंतःकरणे विचारः सरूपं दर्शयति श्लोकत्रयेण। आ
त्मानमिति। यः स्वात्मानमितरं पुरुषं नित्याऽविभिन्नया सर्वदा भेदशून्यया दृशा ज्ञानेन न प्रपश्यति विचारयति सर्वं जगद्विज्ञो निरवे
क्ष्य चैतन्यमात्रमेवेति प्रपश्यति स विचारपरः पुमान् प्रपश्यति तत्त्वं साक्षात्करोति नान्यः। सर्वेति सर्वभावांतरस्थितः सर्वद्रष्टार्थांतर्यामी
पुरुषः सर्वशक्तिः अनंतात्मापरिच्छिन्नः स्वरूपात् अत एवाद्वितीयः स्तद्व्यतिरिक्तवस्तुनाभावात् चिन्मात्ररूप इति वयः प्रपश्यति

कोहं कथमिदं चेति यावन्नो न विचारितं। संसाराडंबरं तावदंधकारोपमं स्थितं॥ आत्मानमितरं चैव दृशा नित्याविभिन्नया सर्वं
विज्ञो निरवेति यः प्रपश्यति स प्रपश्यति। सर्वशक्तिरनंतात्मा सर्वभावांतरस्थितः। अद्वितीयश्चिदित्यंतं यः प्रपश्यति स प्रपश्यति॥ नाहं
न चान्यदस्तीति ब्रह्मैवास्ति निरामयं। इत्थं सदसतोर्मध्यं यः पश्यति स पश्यति॥ अयत्नोपनतेष्वक्षिदिग्द्रव्येषु यथा पुनः। अरागमे
व पतति तद्वत्कार्येषु धीरधीः॥ नेति। अहं अहंतापरिच्छिन्नं उपहितं वस्तु नास्मि अन्यत् तद्व्यतिरिक्तं दृश्यं च नास्ति। किंतु निराम
यं निर्विकारं ब्रह्मैवास्ति। इत्थमनेन प्रकारेण सदसतोः आत्मानात्मनोर्मध्यं द्रष्टृतद्रूपतोपाधिरहितं चिन्मात्रं अयत्नेति दृ राम: ७
गद्व्ययेषु दिङ्मुखितेषु द्रव्येषु अक्षि चक्षुरिंद्रियं कर्मप्रयत्नेनैवोपनतेषु प्राप्तेषु अस्तु तद्विषयो मनोरथानुरागमेव पतति तद्व
द्धीराणां ब्रह्मविदामपि धीर्बुद्धिः कार्येषु अवरुपकर्तव्येषु रागरहितमेव प्रवर्तते॥

परिज्ञायेति। अयमिह ज्ञानिनो भोगदिनेषुः वत्परिज्ञायोपभुक्तो भोगः तुष्टये भवति। न पुनः क्लेशाय पेति। यथा हि चोरः संसृज्यमानो
पि विज्ञातारं नैव बाधते प्रत्युत मित्रतामावेनोपकरोति तद्वदिति। असंकितेति। अध्वगैः पुरुषैरज्ञातकितमतर्कितमेवोपसंप्राप्तो
। ग्रामयात्रा ग्रामस्य विवाहादि महोत्सव परिकल्पिता यात्रा गच्छतां तेषां यथा प्रेक्ष्यते तद्वदेव ज्ञैर्निष्ठः भोगश्री निरासंगमेवाव

परिज्ञायोपभुक्तो हि भोगो भवति तुष्टये। विज्ञाय सेवितश्चौरो मैत्रीमेति न चोरतां॥ असंकितोपसंप्राप्ता ग्रामयात्रा यथाध्वगैः
प्रेक्ष्यते तद्वदेव ज्ञैर्भोगश्रीरवलोक्यते॥ मनसो निग्रहीतस्य लीला भोगोल्पकोपि यः। तमेवाजस्रविस्तारं क्लिष्टता बहु मन्यते॥ बद्ध
मुक्तो महीपालो ग्राममात्रेण तुष्यति। परैरबद्धो नाक्रांतो न राष्ट्रं बहु मन्यते॥ हस्तं हस्तेन संपीड्य दंतैर्दंतान्विचूर्ण्य च।
अंगान्यंगैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः॥ मनसो विजयान्नान्या गतिरस्ति भवार्णवे। एतावति धरणितले सुभगा
स्ते साधुचेतसः॥ पुरुषाः पुरुषकथासु वगण्या न जिता येवेनमसा स्वेनारूढ इयविले हृन्कुंडल उ। व्रणेकलनाविषो मनो
भुजगः यस्मात् प्रपतिमागतमुदितं तमव्ययं वरे॥ ॥

बोक्षते। मनस इति निग्रहीतस्य अल्पाहारादि नियोगिनो निरुद्धस्य मनसो ल्पकोपि योलीला भोगः अनादरेणोपनतो भोगः
तं वसुतो भोगं क्लिष्टत्वात् निरुद्धत्वात् सततं सुविस्तारं सुभ्रं तो बहुमन्यते॥ अत्र दृष्टांतमाह बद्धेति। ग्राममात्रेण अल्पपानप्रदा
नमात्रेण मनोनिग्रहोपायमाह हस्तमिति। दृढयोगेन पवनजयद्वारा स्वकं मनो जयेदिति भावार्थः॥ ॥

महानरकेति महोतो नरका एव साम्राज्यं इंद्रियाद्रीणां भोगस्थानत्वात् ऽऽक्लृत्वात् एवमनावारणो॥ इंद्रियाणां प्रवृत्तिहेतुत्वात्॥ आशा आशा मनोरथा
एवे आशा आशा जालकोः आशालाकारूपाः आशाः तैः प्रवर्धमानत्वात्। चित्तोपशमस्येंद्रियजयस्य च फलमाह। प्रक्षीणेति। भोगवासनाः पुनर्भोगाशाः
।तावारिति॥ एकतत्त्वतुष्टता मा स्यात्। एकस्मिन्नत्यन्तं देहो रूढे मूलो यो ध्यानाभ्यासः तस्मात् वृत्तीकृतं बहुप्राणिनामुपकरोतीत्या
हाश्लोकद्वयेन। नन्वशतिमनोन्त्यारिकार्यकरणत्वं नूनं त्यारिरूपतामापयत इत्यर्थः॥ मनोहितानां कार्याणां स्वत एव करणत्वं द्वी

वसिष्ठ उवाच॥ महानरकसाम्राज्ये मत्तदुष्कृतवारणाः॥ आशाशरशलाकाढ्या दुर्जयाहींद्रियारयः॥ प्रक्षीणचित्तदर्पस्य निगृहीतें
द्रियाद्विषः॥ पद्मिन्य इव हेमंते क्षीयंते भोगवासनाः॥ तावन्निशीथवेताला वल्गंति हृदि वासनाः॥ एकतत्त्वदृढाभ्यासाद्यावन्न विजितं म
नः॥ भृत्योऽभिमतकर्तृत्वान्मंत्री सत्कार्यकारणात्॥ सामंतश्चेंद्रियाक्रांतेर्मनो मन्ये विवेकिनः॥ लालनास्निग्धललना पालनात्पिता सु
हृदुत्तमविश्वासान्मनो मन्ये मनीषिणः॥ स्वालोकितः शास्त्रदृशा स्वबुद्ध्या स्वानुभावितः॥ प्रयच्छति परां सिद्धिं त्यक्त्वात्मानम
नःपिता॥

।इंद्रियाणां ज्ञानकर्मकरणत्वमात्राक्रांतेर्नियोजकत्वात्। बहुविधाधिकारपुरुषप्रवर्तकः सामंत इवास्यालोकित
इति शास्त्रदृशा विचारसिद्धशास्त्रीयज्ञानेन स्वालोकितः। सुष्ठु पर्यालोकितः। स्वबुद्ध्या स्वानुभवेन स्वानुभावितः। सुष्ठुनि
स्वयमपि। मनः पितापालनात् पावनः पिता तत्कृतात्। मन एव पितात्मात्मानं त्यक्त्वा स्वयं विलीय परां सिद्धिं कैवल्यं प्रयच्छ
ति। कल्पमुपकरिष्यतीति॥

सुहृद इति। मम प्रदृष्टः अत एव सुहृत्। संशयविपर्ययरहितः स्थापकः प्रकंप्यः अत एव स्वच्छो निःसुकांतः सुतेजायुक्तः सुप्रबोधितः समीची
नं प्रबोधं प्रापितः। स्वगुणेन शमादिना ऊर्जितः उत्कृष्टः सम मनो मणिर्हृष्टो भातीति। एनमिति बहुपंककलंकितं बहुजन्मार्जितवासना
भिः संजातकलंकं। एनं मनोमणिं विवेकवारिणा विशारजनं विज्ञानं विवेकस्तेनैव वारिणा प्रक्षाल्य सिद्ध्यै कैवल्याय आलोकवान् न
वशो भव। अयमिति। अयमहमिति परिच्छिन्नाकारविषयो दृश्यानिश्चयो विपरीतपरिच्छेदः तं स्वबुद्ध्या जमया सदइत्वरयत्नर

सुहृद्दृष्टः सुहृदः स्वच्छः सुकांतः सुप्रबोधितः॥ स्वगुणेनोर्जितो भाति हृद्यो राम मनोमणिः॥ एनं मनोमणिं राम बहुपंककलं
कितं॥ विवेकवारिणा सिद्ध्यै प्रक्षाल्यालोकवान्भव॥ विवेकं परमाश्रित्य बुद्ध्या सत्यमवेक्ष्य च॥ इंद्रियारीनलं छित्वा तीर्णो भव भवार्णवा
त्॥ अयमहमितिनिश्चयो हृथा यस्तमलमपास्य महामते स्वबुद्ध्या॥ परितरद वलव्य तत्पदं त्वं व्रज पिब भुंक्ष्व न बध्यसेऽमनस्कः॥
॥इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाये नागवीपाख्याने चतुर्दशः सर्गः॥ ॥वसिष्ठ उवाच॥ राम बालक कष्ट्याया माते नव तु राघवा॥ भीम
भासदृढस्थित्या तवास्ति निर्विशोकता॥ ॥श्रीरामउवाच॥ राम बालक कष्टायो नीम महद्दृढस्थितिः॥ प्रत्तत्कि मुक्तं भवता भवता पा
पहारिणा॥

अहतां नवच्छिन्नय वैतत्यं तदवलंब्य अमनस्कः सन्। यथेष्टं व्यवहर तथापि तन्न बध्यसे इत्यर्थः। राम इति। रामो बा
लः कष्टयेति दृष्टात्मा वहते नेतेषां त्यागविवेकस्य आवहारस्ते मातः वद्धं भीमो भासो दृढ इति दाहो नाः ते पास्थितस्य तव विशोकता स्फुरामेति भ
वतायाः समासः दुःखानि तानपहरतीति अमर्स्येति॥

कद्रुमारयामुद्रिका

वा०६ तस्येति। अद्रिदेवाः इदं वदे वा दैत्याः तेष विवोजा तस्मात्कठिनो हा मरामर्पकरावज्वालितियस्मिन्नत्रैवेति मुद्रिकांकद्रुमारयामुद्रिका

वसिष्ठ उवाच॥ हमध्याले कदरमायं तीननामरदशियेति॥ शल्ये राघवन हत्वा यथेव मित्याकुलेभ्यः॥ आमीमा ताल कुहरे मेवैषपर्वयम नोहरे शंवरो। शंवरो नाम दैत्यं नो मायामालिमहार्णवां। तस्मादि देवस्यकति नोदंडामराकूलैववनववि पुलसेनसोमुरं सुरनाशा नीनम्रिन्मा पावुजे मुसे देशांनराग ने यथा। तत्सैन्यं नरसाज प्रभुः स्थिदंष्ट्रा प्यकिलामुनाम अथशं वरदेवो सुल्पनमुद्रिकाकद्रुमा नेतत्सैन्यं रक्षार्थ तेन त्रिसामनाः स्वसेनासुनियोजिताः॥ तानम्परनरमासाध जघ्नुर्दैवानयानकाः॥ स्वयकोपादयायासीद्वंवराः सुरपत्रमां तस्मामायावलाद्धीना सुरास्तत्र द्विमाययुः। मेरुकानकुंजेषु मयपत्नावावयं त्रिताः॥ क्रेदनहुदामरागणैवा प्याक्रिलांगनामुरदां भूमं द्रदशसिस्वां भूमं दरवांसस्वांकित्स हीण जगत्समां विहत्य कुपितस्तत्र होरीणमरघर्णितःश्लो कपाजपुरीदग्धाजगामात्मीयमालयं। एवं दरतरीनत्तेदपरानवदेवयोः देवाः स्वर्गं परित्यज्य दिशुजग्मुरदर्शनं॥ अथशंव रदैत्येनयेयसेनाधिनायकाः क्रियंते यत्नेतस्तांस्तान्ज घ्नुर्यत्न पराः सुराः॥ यावद्वेगमापन्नाः शंवरः कोपवान्लगः॥ समा नोमायया घोरान सुरान्सर्वान्महावलान्॥ निर्मितामाययाभीमाः परुहतुश्चाद वादवाद यः॥ उद्दामास्ते महामाया दामो वाज करस्तथा॥ रामः ६

कद्रुमस्यचरिर्येषांते॥

वासनेति। वासनाभिमानानां जोकवासनाया देहाभिमानेन च हीनाः प्रतः प्रथमोद्गताः मायावशात्त्वरस्माद्वात्मनएवोद्ग वासनाभिमानाभ्यां हीनास्ते प्रथमोद्गताः॥ नाभियातं न वापातं न विदुस्ते पलायनं॥ न जीवितं न मारणं समरे ण जया जये। केवलं सैनिकानग्रे दृष्ट्वा ते हननोद्यताः॥ शंवरस्थितं तथा मासपरितुष्टमनास्तत्सुत्राद्वाइश्शानिश्शशिरे तेहि विसना वियद्गताः॥ नदेते नेन पजायते देवैरमिह ताथपि॥ इति निर्णीय देवैः पद्मा रामव्यालकटाचिताः॥ सेनां सप्रेषयामास देवैवंकः स्वतयानितीरैस्ताः सागरकुंजेभ्यः क्रूररेभ्यस्य साध्युधाः उद्गुणामनिष्क्रांताः सपक्षगिरिलीलया। अथोत्रहत्वुनिकुंजेमः कहरेभ्यः सुराव लान्। प्रयातु इवस्रोजे ज्ञानीमाः सर्वा मिं नां गणगाः देवासुरपताकिन्योस्तत्क्षन्नमनवनयोः॥ अकालोक रणकंपानभीषणंभुवनांतरे। तस्मिंस्तदा वर्तमाने घोरे समरसंभ्रमे। पतितागाग्नुघानीहप्रश्नवद्रुधिरातिचाप यासीदविशीर्णतिरेव सेनानि द्दुद्रुवः॥ रामव्याजकटास्ता निविरमंतर्हितानपि॥ अनुजग्मुर्जलदाद सिन्धनानी वपावकाः॥ अग्नि व्यनोपियत्रेननात जग्मं तासुराः सुरान्। ज्वलन्बेध मरौद्रेषु दामव्याजकटास्तथा॥ जग्मु ःपातालकोतास्ते प्रमुदितान्नायाः॥ अथदेवाविषण्णास्ते रूणमावस्य वै प्रभुः॥ दामादिमिश्च विदितावस्तां गमर्मितोजसा॥॥ ॥

नाः॥ अनएवववर्त्ते अभिपातं त्राननवप्रत्यभियातं अपातं त्रानं एामागमेनेच नविदुः न जानंतिः॥ रामः॥

वा०स्थि० युद्धेनितु द्वाभ्यामवज्ञातं पुनर्युद्धप्रवर्त्तिनाम्। मुकुराणां दर्पणानां आशये अत्र मन्त्रे इदं अहंकाररूपसूचकः अन्ययविशेषः प्रतिविंबमु
पलब्धतीमन्त्रः
१०
नेषामाविरन्तं बलारक्षासनं भविष्यत्तेऽमुध्मेसुरास्तस्मैनत्वं वेशवरहितं सम्यक् प्रकथयामासुस्तमिव्याजकं दकर्म। समाकर्ण्य
खिलं ब्रह्माविचार्यसविचारवान्। उवाचेदं सुरानीकमाघवासनं परं वचः॥ हे तवर्षसहस्रो ने त्रां वरसुरणे सुराः जेतव्यासम
रे सेनानीस्तावकाज्जंभनी तनां। दामव्यालकटानेतान्युध्यध्वं समरे सुराः। योधयंतः पलीपध्वंयुद्धार्थं पुनरवनायुद्धाभ्या
मवज्ञारेषां मुकुराणामिवाज्ञाये। अहंकारच मकारः प्रतिविंब मुपेयति। गृहीतवासनाह्येते दामव्यालकटासुराः॥ मु
जेयाबौ न विध्यंति लग्नजालाः खगाइव॥ आस्थामात्रमनन्ता दुःखानामाकरं विदुः। अनास्थामात्रमभितः सुखानामा
करं विदुः। वासनातंतुबद्धो यं लोको हि परिवर्त्तते। सा प्रसृद्धातिदुःखाय सुखायोच्छेदमागता॥ धीरोप्यतिबहुज्ञोपिकुल
जोपिमहानपि। तृष्णयाबध्यते जंतुः सिंहः शृंखलया यथा॥ इत्युक्त्वा भगवान्देवस्तत्रैवान्तर्दिमायायौ। सुरास्तांकर्णनि
वाक्यं जग्मुःस्वानि मंदिराणि। वचनं ई दनिनिर्दोषप्र जया स्वरवोपमा। अथ दैत्यैर्महाव्योम्नि तैः पातालतलोस्थितैः। काव्यदे
पकरद्योरेपुनर्युद्धमवर्त्तता पुनः पलायनं चक्रुर्युध्यंतपुनः सुराः। एवं नेकाजहरणयुद्धेन सुरपुंगवाः। चक्रुर्नानाविधो राम:
पायैर्दैत्यव्यामोहकारणं तदा। एतावता च कालेन दत्तास्ममासादहंकृतेः। दामादयो दमित्याख्यां जग्मुर्युक्ति चेतसः। भवतासन १०
याग्रस्तामोहवासनयायुतः। आज्ञापावानिवद्धास्ते ततः कृपणतां गताः॥

पयति। दामादयो यथा प्रतिमात्ररूपिणः। माया परिकल्पितत्वात्। प्रतिमा सिकदेहाः इमे वयमपि तथैव प्रतिमामात्ररूपिणः

मिरो भवतु मे देहः सुखायास्त कथं नमम। इति वध्यधियांतेषां धैर्य मंतर्द्धिमाययो। अतस्मास्मिन्रणे हेलाः सोपेह्व
सुपाययुः। मरिष्यामो मरिष्याम इति विविनाकुलतास्यां। अयमस्मानसत्वास्ते हेनुमप्रगते मदं। नत्रोकुरिंधने क्षीणे हवि रध्व
मिवानयः। वकुनात्र कि मुक्ते नमरणे भीनवेतसः। पलायने कन्तारणे नष्टास्तस्ति दृष्ट्वा रयात्। अहमेतन्त्वबोधाय च दुःखायभि
गच्छति द्विजया॥॥ श्रीरामउवाच॥ ॥कथं दामकटव्यालाः समुत्पन्नाः परान्पदम्। इति मे संशयं छिन्धि यथावद्वेत्सुम
४ महामते। रामव्यालकटव्यायो मानवृत्तितिलीलया। अविवेकानुसंधानाविर्मामापदमीदृशी। अस्मिन्ननंतरं हसि॥ ॥वसिष्ठ
उवाच॥ ॥यथा दामादयो रामप्रतिमामात्ररूपिणः। तथैवेमे वयमपिन वहिः क्वापिसंस्थिताः। अलीकमे
ववादामव्यालकटादीनां समं ज्ञाचेजीकमेव वा प्रतिमा समयीकाचिज्जीवशक्तिः परात्मनः। शांबरध्यानवि
स्तुद्धा त्रियोद्भासमवापसा॥॥

:वहिरमिदृशकाशान्तावहिःकापिनसंस्थिताः। प्रतीतिपरात्मनः। सकाशात्प्रतिमा
मासमयीसाकाचिज्जीवशक्तिः शांबरध्यानेन विस्तृतासाज्त्रिधादामादिरूपेणउद्भासमवाप॥ ॥

तस्मादिति। नेदं प्रपंचः सर्वोऽयं सत्यः चित्ताकाशमात्रं शुद्धं संवेदनमेव सत्। तत्प्रतिभासात्मकमस्य वाक्यसमुद्यासमिदं जगत्स्थितमि
तस्मादिति। नेदं प्रपंचः सर्वोऽथ सत्यः चित्ताकाशमात्रं शुद्धं संवेदनमेव सत्। तत्प्रतिभासात्मकमस्य वाक्समुद्रासमिदं जगस्थितमि
त्यर्थः। सर्वत्रेति यथानुभूतं स्वानुभवानुसारेण सर्वं सर्वत्रास्ति वस्तु। न यथानुभूतं वस्तु दृश्यं दृष्टं न वेदनं तत्र हि
तियोऽकदयामि शासः। सर्वत्रेति यथानुभूतं स्वानुभवानुसारेण सर्वं सर्वत्रास्ति वस्तु। नयथानुभूतं वस्त्वादृश्यदृष्टं न वेदनं तं न हि
किंचन किंचिन्नास्ति ज्ञानं सद्रूपमेकं वस्तु दृश्यमाननं व्याप्य सन्नादृशं विश्वमास्ते जगरूपेण नान्यत्। अतः कारणं दृश्यं सत्यं
किंचन किंचिन्नास्ति ज्ञानं सद्रूपमेकं वस्तु दृश्यमाननं व्याप्य सन्नादृशं विश्वमास्ते जगरूपेण नान्यत्। अतः कारणं दृश्यं सत्यं

तस्मात्त्वमेवं सत्यानवहामाश्रयः कश्चित्। सत्यं संवेदनं शुद्धं बोधाकाशं निरंजनं। सत्यं सर्वगतं शान्तमस्तमनं त
मायो हयं तः प्रसक्तिसमुद्रासमात्रं जगदिति स्थितिः। सर्वत्र सर्वमिदमस्ति यथानुभूतं नो किंचन कश्चिदिहास्ति
नवानुभूतां चांतस इहैकमिदमागतमिष्ट मास्ते संत्यक्तशोकमपनेद मतस्त्वमास्व॥ ११॥ इति श्री वाल्मी
कीकये मोक्षोपाये शमाक्षर्वे पाख्याने पंचदशः सर्गः॥

शंकम्भ मे देवा स्वञ्जंकात्मे देवविलासु खंतिष्टे त्यर्थः॥ ॥ इति श्री मद्भुजकलिसूनुनापरवाक्यप्रमाणपारावारद ११
श्वनाश्री मुम्माडिहेबद्दिदावायविरचिते संसारतरणिनाम्नि वासिष्ठविवरणे शमाक्षपाख्याने नाम पंचदशः सर्गः

एवंविशमाक्षस्याख्याने विवेकाहंहं ममाभिमानाभ्यां संसारो वर्द्धते इत्यक्तं। इदानीं जीमाक्षमारख्याने देहाद्यावहंकारराहित्यं प्र
रूपयति प्रकल्यतइति प्रतिपादयते। तचाहेहि नतुपरिज्ञातिइदमिति। सर्वं जगत्सत्यमेव वर्त्तते। सर्वात्मकस्थात्मायवदसति
त्वेनैव दृष्टोमपिदेहेन दुर्जगौहमिति। शीनमाधेन इदं पुत्रादिकं मे स्यात्। इदं हं चादिकं च मेस्यादिति या बुद्धिः तस्माद्धेतोः सत्तं
वसिष्ठउवाच॥ ॥ इदं मेस्यादिदं मेस्यादिति बुद्धिर्महामते। सेनरौमपिदेहेन नसतनुपतिष्ठति। वेत्तिनितमुद्दारत्वात्ते
लोकमपिपस्तलोनं तस्जेत्वा यदः सर्वमगाश्वजरस्तेणं। परिस्फुरतियस्यां तनिनि सत्यचमत्कृतिः। ब्रह्मसेतुमिवोत्त
उलोकेशाः पालयंति तं। येषां गुणेषु संतोषेणगोयेषां कृतं प्रति। सत्यसमतिनोये च तेन राः पद्मवोपरे। त्रथा परिडुरं
तायो नैव गंतव्यमक्रमेण। यरूरष्यकमोणोवपिवन्ध्यमनेमतः त्र्यवष्पावङ्गा तोयासिपां तिसर्वपिदः रूपां ब्रह्मयेव
निश्रेयः श्रीतं येनगुणो यस्मिञ्परमं पौरुषं यत्ना हास्याया हायसूयमं। यथाशास्त्रमनुद्वेगमाचरस्रकोनसिध्यति॥

ब्रह्मलोपतिष्ठनसंविधस्तेन प्रकाशात इत्यर्थः। परीतिपस्यां तः सत्यवमत्कृतिः सत्यस्वरूपस्यब्रह्मणोनुसंधानं तिसंपरिस्फु
रतितं पुरुषं ब्रह्मलगर्सचान्। ब्रह्मांडमिवलोकेशाः पालयंति वरूपं तं तदर्थः। येषामिति तेउक्ताः गुणयुक्ताः पवनराः पुरुषाः
परिपद्मावद्दत्यर्थः॥

वा०वि० यथोक्तोनिचिरकालंपक्वासिद्धिःपुष्टफलासतीपरामुक्तिलक्षणान्वेदिमत्वयःवीतेति। अनाकांक्षा। एषश्चाकांक्षायामित्यस्याव्य
१२ नोःअपर्यंतरां। अपणानंतकैष्टिस्यां। अहमिति। अपरिज्ञातोहंत्राद्यर्थःपरमार्थविरेविहाकाशोमलंकइवा। परिज्ञातश्चेष्टयचाहमर्थ

यथाशास्त्रंविहरतांचराकयतिसिद्धिसुचिरकालपक्वासिद्धिःपुष्टफलामवेन्। वीतरागोकनयासमगाईमपर्यंतृणांव्यवहारोय
थाशास्त्रक्रियतामाविनश्यतां। अनर्थायार्थसंपत्तिर्भोगौघोभवरोगदः। आपदःसंपदःसर्वाःसर्वज्ञानादर्शनयः। आवा
रवानुचरितस्यविविक्तवृत्तेःसंसारसौख्यफलदुःखदशास्वमध्ये। आयुर्यशांसिचगुणाश्चमहैवजन्मा फुल्लंतिमा
धवलताइवसत्फलाय॥ वसिष्ठउवाच॥ नांतपांसिनतीर्थानिनशास्त्राणिजयंतिहि। संसारसागरोत्तारेसज्जनासे
वनंविना॥ लोभमोहरुषांयस्यतनुतानुदिनंवेन्यायशास्त्रंविहरतिस्वकर्मसुसज्जनः। अहमर्थेऽपरिज्ञातेःपरमार्थो
वरेमलः। परिज्ञातोहमर्थस्तुपरमार्थोविरंभवेन्। दिश्योज्ञायावहेवीमरहंकारवनाद्दता। विकारापतिनोतावत्परमा रामः
र्थकुमुद्वती॥

परमार्थविरंभवेन्। जीवब्रह्मणोरैक्यादितिभावः। विद्योऽसेतति। परमार्थकुमुद्वतीपरमार्थःकेवल्यं॥ १२

अहमिति। जन्मनामेवबद्धानां अहंनावएवांकुरःममेदमितिभावः। तेषांजन्मबद्धानां अमत्यलाःदुःखफलाः। शाखाः। अनये
नि। अनयाच्छरीरपरिमितात्मविषययाऽहंकृत्याभावादभिप्रायात्चिरंसंत्यक्तयासत्याशिष्टाहंकारवान्सर्वात्मकोह

अहंनावांकुरोजन्मवृक्षाणांमहतामनांममेदमितिविस्तीर्णास्तेषांशाखास्वसत्फलाः॥ श्रीरामउवाच॥ किमात्म
तिरहंकारःकथंसंत्यज्यतेप्रभो। मनुष्यैःकेनमिश्चकिंनवेज्ञा। वसिष्ठउवाच॥ त्रिविधोराघवास्तीहसो
हंकारोजगत्रयो। द्वौश्रेष्ठावितरस्तासःपृणतेकथयाम्यहंसर्वमिदंविश्वंपरमात्माहमच्युतः। नान्यदस्तीहसंवि
त्यापरमासत्यहंकृतिः। एषासानेवबंधायजीवन्मुक्तस्यविद्यते। सर्वस्माद्व्यतिरिक्तोहंवालायसतकल्पितःइति
यास्वविदेवासोद्वितीयाहंकृतिःशुभा। मोक्षायोपानबंधायजीवन्मुक्तस्यविद्यते। पाणिपादादिमात्रोयमहमित्येषनि
श्चयः। अहंकारस्तृतीयोसौलौकिकस्तुच्छएवसः। वर्ण्यएषदुरात्मासोकद्रुःसंसारसंततेः। अनेनाभिहतोजंतु
रवोधःपरिधावति। अनयाऽहंकृत्याभावात्संत्यक्तयापरिशिष्टोहंकारवान्जंतुर्नविनाशविमुक्तये॥

सर्वातीतोहमितिचयद्भावहंकारोशिष्टोतद्वान्जंतुर्मुक्ततांयाति॥ ॥ ॥रामः॥ ॥ ॥ ॥

वा०स्थि० शरीरेति। उरहंकारवर्ज्जनात् उरहंकारं हृद्येक्किं वर्ज्जयित्वा याचारीशावस्थामहापुत्वोमहतः पुण्यस्य हेतोः योगसाधनत्वात् पर
२३

मथमोक्षावहंकारावंगीकृत्यैनवौकिकौ।न्तनीयाहंकृतिस्त्याज्यालौकिकी दुःखदायिनी।एतानावस्य रिमाजातमंकैतांङःसदा
पिनी। यथायथा पुमांस्तिष्ठेत्परमेति तथा तथा। अहंकृतिहृशावेते हृद्येक्षिभावयेघृदि। तिष्ठत्स्मेनियरमंततत्पदंपुरु
षोत्तमा। अथ तेऽपि संत्यज्य सर्वाहंकृतिवर्जितः। संतिष्ठवितथा स्मुचैः परमेवाधिरोह मिति। शारीरास्मा महत्पुण्याउर
हेकृतिवर्ज्जनात्। अस्तं तंपरमश्रेयएतत्त्वपरंपदं॥॥ वसिष्ठ उवाच॥ अयं ते शृणु वक्ष्यामि हामादिषु गतेष्वपि देवनि
र्जितेसेनासोऽशंबरो रक्षामानसः। पुनर्दैववधापायंचिंतयामास हानवः। रामादयोपि रचितास्तेमयायथा पुरा यो
हान्मे नाविनाबुद्धिर्मिथ्यैवांतरहंकृतिः। इदानीं संसृजाम्यन्यानहानवान्मायया नमान्। तान पद्यात्मत्रात्स्या ज्ञानस
विवेकाकैशम्यहं। ततास्ततपरिज्ञानान्मिथ्याता वनयोजिताः। नाहंकारं प्रयास्यंति विजेष्यंते च ते सुरान्। इति संचिं
त्यहेत्यंद्रस्ताद्दशान्हानवान्धिया। मायया न्यादयामास बुद्बुद निव वारिधिः। सर्वज्ञावेत्रारो वीतरागाग तेनघ्रैः
मः। यथा मासेकत कारिताविनात्मानं तत्र मग्नीमो मासोऽहं शतिनामभिः परिज्ञोषिताः। जगन्मणिरयो वा शेऽपप २३
त्पंत्यः पावनाशयाः। तेहैत्यं दुव चमाप्यतदृयामासुर्वरं। अयुधांतसमं देवैरपि वर्षगणान्बहून्॥
मंत्रोयः परंपदमितमपिएतद्देवमामं त्रानत्साधनत्वात्॥

तेषामिति। तेषां नीमादीनां यावन्ममेदं अपमहमिति वासनां नष्टेति तावत्का जंस वासनाविचारान्। स्वस्वविचारहेतोः
असत्वं तांयाति। तेषां व्रह्मविद्यादि रमहंतेनो खिरेज्ञत्यर्थः॥॥ इतिश्रीमद्ब्रह्मायस्फूरि सूनुनापट्वासप्रमाणिवाराब्धाख्यारद

तेषां यावद्दुरे त्वं न मम्मिरमिति वासना। नावत्कोपमहं वेति विचाराननयनिः समं। ततस्ते निरहंकारैः जरामरणनिर्णयैः प्रा
प्यार्थकारि सिद्धि रेव ते मानात्तु वृत्तिभिः ध्वीनयोगोगति द्वेषैः सततं समस्थितिभिः। सा दैवीहानवैः सेनाजी मृतासह कचिदि
ः हतातु क्षणाहत्वा कंस्तकष्टास्तां नं श्रीरिविलक्षितिः। भीम मासहठ कृत्यात्त तोगीवणिवाहिनी। परिडुद्राव वेगेन गंगेव हिमव
त्तः। फतासासुरानीकिना दैवं कृशेराजलविद्रणयिनं। जगाम कृत्रणश्रोत्वे वान्तर्थैवान्नमाजिका। अथदेवेन ते हैत्यासंगरे
नशाहाक्षणा चक्राग्निक्रलितिहैत्याः प्रापिताबेत्यवीपुरीतस्मात्त्वामनपावकं मुक्तं निर्वासनमनःश्रमः। निर्वसनीना
वमावह राम्भुविवेकतः। सम्यग्जालोकनात्स त्याद्वासनाप्रविलीयते। वासनाविलये चेतः शममायाति दीपवत्॥॥ इति श्री
तिप्रकरणेनीमाद्युपाख्याने नाम षोडशः सर्गः॥
वृद्धनाश्रीमुमुक्षुदेव ब्रह्माचार्यविरचिते संसारतरणिनाम्नि वा
सिष्ठविवरणे स्थितिप्रकरणे षोडशः सर्गः॥

इवंनीमाक्षमारत्मानेच्छहंकारपरित्यागः पुरुषस्याधिकल्पनइस्तकर्ता। इदानींतदुपमादनाय जगत्स्थितेर्मायिकत्वं विज्ञाय प्रतिपा
द्यनेनतत्र नावदुपायमुपायदिशानि। अस्येति। संसारदुःखस्य दुःखयतीति दुःखं दुःखहेतुरित्यर्थः। संसाररूपमस्य दुःखहेतोरिति मा
बन्ता दुःखस्य हेतुः। सर्वमिदं वहायिनइति। उपायः निवृत्त्युपाय इत्यर्थः। किमिति। इदं जगदिति यद्यद्स्फुरत्ताउ मनसः प्रियंप्रती

वसिष्ठउवाच॥ ॥अस्य संसारदुःखस्य सर्वोपद्रवकारिणः। उपाय एकास्ति मनसः स्वस्य निग्रहः॥ श्रूयतां ज्ञानसर्वस्वं श्रुत्वा चै
वावधार्यतां। भोगेच्छामात्रको बंधः तत्त्यागो मोक्ष उच्यते॥ किमन्यैः शास्त्रसंदर्भैः क्रियतामेतदेव तु॥ यद्यत्स्वादिह तत्सर्वं द
त्पलां विषवत्क्षिवत्। विषया विषमा भोगाः प्रविचार्य पुनः पुनः॥ मनसा संपरित्यज्य असेव्यमाणा नाः सुखावहाः॥ मनसोऽभ्यु
दयो नाशो मनोनाशो महोदयः। ज्ञमनो नाशमभ्येति मनोऽज्ञस्य हि शृंखला॥

यतेतत्सर्वं विषवद्क्षिवबुद्धयस्तनो सनं संतापहेतु
या इहितमितिविवार्यतां। मनसा इति मनसः अभिनउदयो विनाश इत्यर्थः। मनसोऽन्तदयो नाशः। ज्ञमनो नाशः स्वरूपा १४
दर्शनहेतुत्वात्। मनोनाशस्य आत्मनो महोदय॥ निःश्रेयसहेतुत्वात्। ज्ञस्य ज्ञानिनो मनो नाशमभ्येति। अज्ञस्य तु मनः
एव शृंखला॥

नेति। ज्ञानिनो मनो निर्वासनात्। व्यवहारहेतुत्वात् किमित्यपि निरूपयितुं न शक्यते। तथा हि न तावद्ज्ञानं द्वात्मकं जडत्वात्
। न वनिशानंदं श्यानं ज्ञानुभवे हेतुत्वात्। न चलं श्यात्मैकनिष्ठत्वात्। नावलं स्थिरं नियतं यथा भवति तथा वहिः प्रस्फुरणात्।
नमत्संकल्पाहेतुत्वाद्यस्याभावात्। नासत् इंद्रियाणां विषयेषु प्रवर्त्तनात्। नावेतेषामानंदनिरानंदीनां मध्यं परस्परविरो
धपक्षं न रागुद्धात्। तस्मादनिर्वचनीयं ज्ञानिमनो विदुरित्यर्थः। विश्वस्य विवर्त्तनाभावो न वैहात्म्यनावस्थानेन नहि हक्त्वोरपि

नानंदं न निरानंदं न चलं स्थितं। न सन्नासन्न चैतेषां मध्यं ज्ञानिनो विदुः॥ ॥श्रीरामउवाच॥ ॥यथेदं संस्थितं वि
त्रं विश्वातीते चिदात्मनि। तन्मे कथय सर्वज्ञ त्वं पुनर्बोधवृद्धये॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ ॥यथा सर्वगतं सौ
क्ष्म्यादाकाशो नोपलिप्यते। तथा निरंशश्चिद्भावः सर्वगोऽपि न लिप्यते। सर्वसंकल्परहिता सर्वसंज्ञाविवर्जि
ता। सैषा चिदविनाशात्मा स्वात्मेत्यादिकृतातिधा॥

तु॥ श्चित्स्वरूपनिरूपणाय उक्तिं तावदाह। यथेति।
श्चिदात्मा सश्चित्प्रकाशरूपोऽनुनाकाशः सौक्ष्म्यान्निरवयवत्वाद्यथा नोपलिप्यते तथा विभाव श्चिद्रूपः पदार्थः सर्वगो
पि निरंशत्वान्नोपलिप्यते। सर्वेति। श्लोकद्वयं वाक्यावस्कं। सर्वसंज्ञाविवर्जितापि सैषा चिदविनाशात्मा स्वात्मेत्यादिकृतानि
धा स्वमित्यात्मेति चेतिचेतन इत्येवमादिभिः शब्दैः कल्पितसंज्ञेत्यर्थः॥

वा॰ वृ॰ आकाशवाशनेन भागोऽवकाशनगुणस्तेष्वर्थः। ज्ञेयुज्ञानिषु निष्कलरूपिणी निःकलंकस्वरूपा। सकलाज्ञनिष्ठायाः सर्वमलनिधाना
१५ श्येषु सकलेकान्तेनएवमलसंसारस्थरूपेकात्मदर्शिनी। मलमज्ञानं संसारस्तत्कार्यं तयोः स्वरूपेण सह एकैकाप्यन्नापन्ना
न्मातथाकुञ्जमात्मानंदर्शयितीत्यज्ञानतत्कार्याप्रितमभिन्नमात्मानंदर्शयंतीत्यर्थः। मलसंसारस्वरूपेणात्मदर्शिनीतिपा
वेपिस। वा पाठः। मलसंसारयोः स्वरूपेणाभिन्नमात्मानंदर्शयतीति। तरंगेति। श्लोकद्वयं व्याख्यानं। अत्र लविते तरंगफेनबुद्बुदादि

आकाशाशनताऽगास्त्वाज्ञेषु निष्कलरूपिणी। सकलामलसंसारस्वरूपेणात्मदर्शिनी। तरंगादिमयीस्फारानानात्वतत्र मलिला
भेदो तस्मान्नव्यतिरेकेणयथा भांति विसारिणी। तन्नामयत्रामयीस्फाराना तानेयं चिद्दिलसिवि। चिन्मात्राव्यतिरेकेणानर्थैवे
ष्ठंप्रकाशते। अज्ञेयस्वभावोऽग्रसंसारगणगर्भिणी। ज्ञेयेषुप्रकाशरूपैव सकलैकात्मिका सती॥

रूपागनिवृत्ताद्विसारिणीनानारूपतायथातस्मादृर्शिर्विनाव्यतिरेकेणनःप्रकाशते। तथात्वन्नामतायीमापरेयं नानाता
अपिविद्दलसिवि चिन्मात्राव्यतिरेकेणैवथैवेष्ठंप्रकाशते। अज्ञेषु सत्सु प्रकाशानइत्यत्वपः। अज्ञेभ्विति। श्लोकत्रयव्याख्यो। अज्ञेषुत्र १५
मत्स्वभावागाढेपादिकाळुप्यताऽष्टस्वभावा। अनपबोग्रसंसारगणगर्भिणी घोरेणसंमतिसमूहेनगर्भिणी संसारपरंपरा
हेतुरित्यर्थः। ज्ञेषुतुप्रकाशरूपा विशुद्धज्ञानरूपैव सकलैकात्मिका सर्वत्राभिन्नस्वभावा सती॥

अनुभूतिवशान्नातत्त्वद्विषयानुभववशान्। कर्मादीनांकारणकारणंप्रकाशनी सर्वभावानां सर्वेषांभोगपवर्गानाद्यादिनारस
ज्ञानहेतुः। भवतोगिनांसंसारिणांभावनीमत्प्रतिहेतुः। एवं भूताविन्। नास्तमेवेतिनवोदेति। नित्यत्वान्नोतिष्ठतिनतिष्ठतिनिर्वि
कारत्वात्। नवयातिनचायातिनिःक्रियत्वान्। नवेहवर्त्ततेनिराधारत्वात्। नचनेहवर्त्ततेपरिपूर्णत्वात्। सतिसैषा सर्वविक्राका
चिन्तनिर्मलाकारास्वात्मन्येवसंस्थिता इत्यंजन्नोम्भाप्रयं चेनविजंमते। नदृति। सार्द्धश्लोकत्रयेवाकंतत्स्ववोक्किंचिद्रुपरंवस्तुत

अनुभूतिवशान्निसंकर्मादीनांप्रकाशनी। स्वादिनीसर्वभावानांभाविनीभवभोगिनां। नास्तमेतिनचोदेतिनोतिष्ठतिनतिष्ठति
नयातिनचायातिनवेहनचनेहविन्। सैषाविदमलाकारस्वयमात्मनिसंस्थिता। यथवेयप्रपंचे। नजगन्नाम्ना
विजृंभते। स्वभावेनचिन्मात्रासर्वगेनादितात्मनाऽप्रकाशेनाप्रकाशेनतिरंशेनाश्चाधारिणा। स्वयसंकल्पना
धोगादनतंपदमुक्ता। अयमस्मीतिभावोनगच्छताज्ञपरंज्ञानैः॥ ॥राम॥

वगेनपरिहृत्येनितउद्दितात्मनाऽनस्तमितरूपेणप्रकाशेनाप्रकाशेनज्ञानाज्ञानरूपेणनिरंशेनांशाधारिणानिर
वयवसावयवरूपेणस्वकल्पनायोगान्। स्वयंकल्पवशान्। स्वयमेव अनंतपूर्णस्वस्वरूपावस्थानमुक्ताः। अयमस्मीति
भावेनउपहिताकाराभिमानेनअज्ञपरंजीवभावंगच्छता चिन्मात्रस्वभावेनसत्ताविद्गर्वकं॥

वा॰स्थि॰ नानानाप्रंप्रकृत्यायांसत्यांभावाभावोत्सर्गदृष्टेभावरूपमिदमभावरूपमिदंगृहीतमिदमुत्सृष्टमित्येवरूपेणेत्येवंपरेस्थितिमुपागतेसति
१६ स्पंदशक्तेर्विकल्पशक्तेःपुर्यष्टकंवहन्मामात्मानंसूक्ष्मशरीरंकरोतिचवस्तुतः।कारणाभावेन।व्योमनीति।यथानिदाघानंतरंव्यो
म्निमरितोदृष्टयोजलंसंतेतन्निरासनेनिर्मलंकेवलमेवमहिद्रूपादृश्यइत्यर्थः।यथेति।यथाह्यात्मामदवशात्।संमोहानंतरंस

नानानापांप्रकृत्यायामस्यामेतस्मिन्सर्वकि।भावाभावग्रहोत्सर्गपदेस्थितिमुपागते।पुर्यष्टकंस्पंदशक्तेःकरोतिनकरोतियत्स्वह
स्वंस्थितिरचनाचाराःसंसारवलयोजिनः।स्वभावान्ब्रह्मणःसर्वाःपुनरीयांतियांतिवाव्योमन्येवनिरासेनिदाघात्सरितो
यथाजलसंतेनद्वदेवमात्मन्तवैपुष्टिदृष्टयः।यथामदवशादात्मास्वान्यकक्षनिरासतो।तथैवचिद्विधानःसएवासइतिस्थि
तेः।येनज्ञानस्वरूपंगंधजानासिराघव।सोयमात्मापरंब्रह्मसर्वमाहर्यसंस्थितः॥

मेहोमदिरादिकृतोमदःतद्वशात्स्वस्मादन्यवत्।प्रतिभासनेतथैवचित्स्याविधानतः।विश्वरूपाज्ज्ञानाद्धेतोःसएवात्माइवतस्मा
दन्यइवस्थितः।येनेति।बाह्येंद्रियप्रणादिकियावहिःप्रसृतेनयेनचेतन्येनज्ञाद्दीविषयान्जानासिसोयंतादृशश्चैतन्यरू १६
पोयमात्मापरंब्रह्मसएवात्मासर्वमाहर्यसंस्थितः॥

ब्रह्मेति।ब्रह्मैवनाम्नाविपुरारिनामकेदेनइदंजगत्स्थितंजगद्रूपेणास्थितमित्यर्थः।इहमजमविधानकार्यरूपंइतरत्वाब्रह्मणोव्यति
रिक्तंनास्ति।तथाहि।सिंधोस्तरंगाग्रगणैःभ्रमएवस्फुरतिनोरजः।इजस्तत्फलफरूणां।नवस्तुतरंगस्फुरतीत्यर्थः।द्वितीयेतियथा
वक्रावैस्मादृतेद्वितीयाकल्पनानविद्यतेएवमिहजगतिसच्चिदानंदात्मकंब्रह्मरूपंतन्मात्रादृतेद्वितीयाकल्पनानास्तिइदंयच्चेत
नाचेतनप्रपंचस्यविद्धिवन्नतिभातदभेदंनिरुपाधिकारिणस्तादृशस्यायमर्थः।परिस्फुरतीतिदर्शयितुमाह।श्वासेति।श्वा

ब्रह्मैवेदंस्थितंनाम्नामजमस्तीहनेतरत्।नतरंगोग्रगणैरंभःसिंधोःस्फुरतिनोरजः॥द्वितीयाकल्पनेवेहनरघ्नहविद्यतेब्रह्ममात्रा
दृतेवक्रावैस्म्यमात्रादृतेयथा॥श्वासेनमदमग्रायैगुणैः।शिष्यंप्रबोधयेत्।पश्चात्सर्वमिदंब्रह्मशुद्धंत्वमितिबोधयेत्।अज्ञस्या
र्धप्रबुद्धस्यसर्वंब्रह्मेतियोवदेत्।महानरकजालेषुसतेनविनियोजितः।प्रबुद्धबुद्धेःप्रक्षीणभोगेच्छस्यनिराशिषः।नास्त्यविद्याम
लमितिनाहशास्यैवगोचरः।सनिर्दीपइवालोकःसन्पर्कइवचाम्बरः।मतिपुष्पइवामोदःचितिसत्यांजगत्तथा॥घनिभासनवेदन
जगत्परमार्थतः॥तेंद्रामात्रिमाधनचतुष्टयसंपत्तिपरिष्कृतपश्चादधिकारिणंबोधयेदित्यर्थः।अनधिकारिबोधेतुमहत्प्रत्यवायमाह।अ
ज्ञस्येति।सः।अज्ञानेनबोधवान्प्रबुद्धेतिनिराशिषः।निःसंकल्पस्य।तादृशस्यैवतत्त्वविद्यामजंनास्तीतिबोधोगोचरः।योग्यइत्यर्थः।नीति
दीपालोकादिनत्वंविज्ञातेरपिकार्यकारणत्वात्।नपरस्परंवियोगोनापिभेदइतिभावः॥

वा०टि०
१७ क्षीरोदेति श्लोकद्वयं वा संबन्धीनं जलवैरानपजलवैभ्यो पजन्हितः। प्रावृड्डोलाजालत्वात्प्रावृषि वर्षाकाले जोलान्यत्वाणीयस्मिन्स वासरद्व
रूणमाध्यमवाभोमि रूणप्रकाशानां यामीत्यत्वषः। अनेनतस्येति। सर्वस्य सर्वात्मकस्य एकस्याद्वितीयस्य मात्स्वनः। निन्यप्रकाशामा
नस्युत्वनस्तमितसारसारस्य अनष्टशाके: कजानावेधुहेतुरविद्याकथामागता जस्तस्मिन्नितावरणसंभवादिति भावः। यथेति।

॥श्रीराम उवाच॥ क्षीरोदकुक्षितुल्यानि शीतलामलहीरासितानि:। नवोक्तिमिर्विचित्राभिर्गंभीराभिः प्रबोधितः। हृणमाध्यमिवा
प्रोमिरूणंयामिप्रकाशतां। शीतानपजलप्रोद्दट जोजाल इव वासरः। अनेनस्याप्रमेयस्य सर्वस्यैकस्य नास्वतः। अनस्तमि
तसारस्य कलना कथमागता॥ ॥वसिष्ठ उवाच॥ ॥यथा नृतार्थवाक्यार्थाः सर्व एव ममोक्तयः। नासमर्था विरूपार्थाः पूर्वापरविरो
धनः। ज्ञानदृष्टौ प्रसन्नायां प्रबोधे वितनोदये। यथावत्तास्यसि स्वयं महाके दृष्टिबलावलं॥

मयोक्तयः सर्व एव यथा नृतार्थवाक्यार्थाः विधेयवादिवाक्यार्था एवत्र्यसमंजसं नार्थाः किंतु नत्रवतिपूर्वापरविरोधतो न इत्युक्ता
विरूपार्था विपरीतार्थाश्च न भवंति। पूर्वापरविरोधतो विरूपार्था विपरीतार्थाश्च न तियद्येवं नहि किं मितित्तथानप्रतीयतस्तत्रा ७
ह। ज्ञानेति। महार्के दृष्टिबलावलं मम वाचां नन्वसनूतायां दृष्टज्ञानस्य च बलावलप्रमाणप्रमाणं च॥

अविद्येति। अत्र मया पृष्टया स्वात्मनाशोद्यमोक्त्या स्वस्वरूपनाशाय उद्यमस्तेनोदितयाचरमसाक्षात्काररूपापाविद्याप्यविद्यात्र
यविद्यापरिणामरूपत्वादविद्या यया स्वात्मनाशोपमोद्भवेरितव्या। इदृशीति रूढ़त्नमाया मा णिनामविद्योयावेन मायोनिपाठे
नकसंस्कारः तन्मलन्तमापाईदृशीयास्वयं नष्टासनी हर्षदाश्रलानंदशायिनी अस्याः स्वरूपं तु नच्दस्यते दृष्टुं नशक्यते। य

अविद्यये वात्र मया स्वात्मनाशोद्यमोक्त्या। विद्या सा प्राप्यते राम सर्वदोषापहारिणी। शाम्यति पक्ष्ममस्त्रेण मलेनेष्टा मेस्य
नेमलं॥ शामे विधिविधेणोनिरिपुणा हन्यते रिपुः॥ इदृशीन्नतमाये यं यास्वनाशेन हर्षदा। नलक्ष्यते स्वभावास्याः प्रेक्ष्यमाणैव
नश्यति। नास्त्येषा परमार्थेनेत्येवं भावनया दृश्या। ज्ञात्वा ज्ञेयसंप्राप्तावज्ञास्यस्य मास्तु माशायैयावन्नु नप्रबुद्धवत्तेतीवत्तस्म
द्वत्से वेत। निस्वयो भवतु रामो नास्ति विद्येति निश्चलः। सर्वैत्रसेविनियस्यातमविना सहि मुक्तिमाक्। नेदद्दष्टिरविद्ये
ये सर्वेषामविवर्ज्जिये। तात्वविद्या सन्निरितः परमात्मजानाहते किं जा। शमनाय सांय ते न च पदे मरुवदुच्यते।

नोयतः। श्रेष्ठमानैव नैव नस्यति। असत्यत्वादितिभावः। नास्तीति। ज्ञेयसंप्राप्त्या ज्ञेयस्य ब्रह्मात्मैकस्य संप्राप्त्या च स्यात्त्र विद्या
याः शास्त्रायंस्वभावः। अविद्येति। आत्मना साहृतेन स्वरूपसाक्षात्कारं मंतरेणाविद्यासरितः पारं न साधते। अविद्यानिवृ
त्तिनेसिध्यतीत्यर्थः। हि यस्मात् कारणात्तात्सतत्त्वविद्यापारमेव च अरूपं पदं केवलमुच्यते॥

वा॰ष्ठि॰ क॰३ निस्रोकत्रय्यं वासं। इयमविद्याकुतेनेति विचारणमात्मकं निःप्रयोजनत्वात्॥ एषा चाविद्याजन्मदुःखैकसुखयथा तोनेतियोस्मति
१८ तथा इमामविद्यां कथं हन्मीत्येषैव विचारणा नेत्यन्या। अस्या एव सप्रयोजनत्वात् प्रयोजनत्वमेवाह। अस्तमितिति। अस्यामम
विद्यायां हीणायामस्तंगतायां सत्यां एषा चाविद्या यतउक्ता स्वरूपेणैव यथा नताय याचनष्टतारस्वरि तेंश्चास्यसि। नत्वस्या
विद्याया ही णाया मस्तंगतायां सत्याः एषा अविद्या यतउद्भूता स्वरूपेण वयथा न तायथा च नष्टता रस्वरि तं चास्यसि। विदत्वं सपरिस्पं
ताशेषगताजायाः रागादीनां रोगाणां अस्मदेवस्यामविद्यायां विकित्सने यत्नं कुर्विन्नित्यर्थः। स्वात्मनीति। विदत्वं सपरिस्पं

कुतोजातेयमितिनेरा ममात्मविचारणाः इमां कथमहं हन्मीत्येषा तेस्तु विचारणा। अस्तंगतायां यस्यां ज्ञास्यसि राघवायन
एषायथावेषां यथा नष्टेत्यस्वरूपितं। न दृश्या रोगज्ञानायाद्यकुरुविकित्सने। यथोपाजन्मदुःखनन्त्यस्त्वा नियोस्मति। आ
स्मन्येवात्मनात्मा ग्रियथाम रतिमारुतः तृष्णात्मास्वात्मज्ञानेवमात्मन्येवेति जोलतां। स्वात्मनि स्वपरिस्पंदैः स्फुरत्यच्छस्थि
हरिकाः एकात्मकम खंडं तदिलं न सम्मितां दृष्टा। किंविनश्तु निरूपा साविवक्किञ्चिन्महार्णवे। तन्मयेव स्फुरत्यन्यथा तवैवो
स्मिरिवार्णवे॥
देशरूपविक्षेपैः आत्मा एव स्फुरति। अतः कारणात् तदस्त एकात्मकमाणत्वात् तदस्त एकात्मकमखंडं चे
मनदृश्यत्वात्मता। विचार्यताम्॥ किं विहरिति विन्महार्णवे सा चाविद्यानुसारि चिच्छक्तिः किञ्चिद्धि निरूपा सती नसम्भवविद्यु पैवतत्रैव १८
स्फुरति। अत्रैव ऊर्मिरिवेति। आत्मनाति। व्योम्नि मारुतो यथा। आत्मन्येव नाश्रयात रञ्चात्मनैव नदेवं नरेणसरतिपाठेति। तथा आ
त्मारिस्वात्मज्ञानेव स्वाजित्रयाविठमैव स्थीत्यन्येव लोलतां जगद्रूपतामेति। आत्मैव जगतोधिकारणमयादानंनिमित्तंचेत्यर्थः॥

तत्त्वमिति। सा विद्रूपा देवी सर्वशक्तिनया अनन्तशक्तिमाता। रूपं तथा स्फुरंतीव यस्मात् सखीरिव सह वारिणी देशकाल क्रियाशक्तीः प्र
कर्षयति प्रेरयति महस्यं प्रवर्तयति। असौ चिद्देवी स्वसत्तावं स्वस्वरूपं विदितवा उचैरुल्लनेच्छनंतपदे कोवव्यपदेष्टिता। विश्व
वितापमत्वाविवसहितासती रूपं परिमितेन परिष्ठितेनात्मा नानावयति। यदेति। परमकांतयाग्नेयोरे व्यायदारूपमेवंपरि
मितत्वेनगावितनदेव परादेवीनाम संख्यादिकी दृशोदृष्टयोनुगता जवेति। नामसंख्यादिमेदमवयं नयितुमाह। साहा। सा

तत्त्वं स्फुरंती सा देवी सर्वशक्तिनयानया देशकालक्रियाशक्तीर्धयस्याः संप्रकर्षति॥ स्वं सत्तावं विदित्वोच्चैरप्यनंतपदेष्टिता। रू
पपरिमितेनेवासौ नावयमविनावितां। यदेवं नावितं रूपं नयापरमकांतया॥ तदैव नामनुगतानाम संख्यादिकी दृशा। विकल्प
कल्पिताकारं देशकालक्रियास्पदं॥ चेतोरूपं महोदेत्रज्ञ इति कथ्यते॥ वासनां कजयत्सोपि स्पंदकारतां पुनः। अहं
कारोपिनिर्णीतात् कलंकी बुद्धिरुच्यते। बुद्धिः संकल्पकलिता प्रयाति माननास्पदं। मनोघनविकल्पं तु गच्छतीन्द्रियतां शने
ः पाणिपादादिमद्देहमिंद्रिया लिविदुर्बुधाः॥ दैनस्त्रोकत्रयेण विकल्पेति। विकल्पकलिताकारं संकल्पविकाल्पद्यप
हिताकारं देशकालक्रियास्पदं देशकालादिभिरवछिन्नं चितोरूपं क्षेत्रज्ञ इति कथ्यते जीवः सक्षेत्रज्ञोपि वासनाः
कल्पयतः। तावयन्न हंकारतां याति। अहंकारोपि वासनाभिः कलंकीनूत्वा विनिर्णीतानिश्चयत्य सत्वा बुद्धत्युच्यते। निश्चया
त्मिका बुद्धिरिति वचनात्। बुद्धिरपि संकल्पादिभिः कलितामननास्पदं ईनं प्रयाति। मनश्च नविकल्पति विकल्प
नाः इंद्रियतां वहदिंद्रियाणि पादमयं देहं विदुः इंद्रियाण्येवदेहइत्यर्थः॥

वा॰टि॰ एवमिति। एवमुक्तेन प्रकारेण संकल्पवासनारज्जुवेष्टितः सन् जीव एव दुःखजालपरीतात्मा क्रमान्नीचतां याति। इतीति। इति पूर्वोक्त
२९ प्रकारेण संकल्पशक्तिमयं विचित्रशक्तिकं चेतः चिदेव घनाहंकारं सकोशकारक्रिमिवत् स्वेच्छयैव बंधनं यातीति स्वेति। तदेव चेतः स्व
तसंकल्पितानां तन्मात्राणां शरीराणां जलस्यान्तरवर्त्तिचिन्मूलाष्टं खलावद्धसिंहवत् नापरो विवशतामेति क्कचिदिति। श्लोक

एवं जीवो हि संकल्पवासनारज्जुवेष्टितः। दुःखजालपरीतात्मा क्रमादायाति नीचतां। इति शक्तिमयं चेतो घनाहंकारतां गतं। कोश
कारक्रिमिरिव स्वेच्छयायाति बंधनं। स्वसंकल्पिततन्मात्रजालाभ्यंतरवर्त्तिचित्। परां विवशतामेति शृंखलावद्धसिंहवत्। क्क
चिन्मनः क्वचिद्बुद्धिः क्वचिज्ज्ञानं क्वचित्क्रिया। क्वचिदेतदहंकारः क्वचित्पुर्यष्टकं स्मृतं। क्वचित्प्रकृतिरित्युक्तं क्वचिन्मायेति
कल्पितं। क्वचिन्मलमिति प्रोक्तं क्वचित्कर्मेति संस्थितं। क्वचिद्बंध इति प्रोक्तं क्वापि चित्तमिति स्फुटं। क्वचित्प्रोक्तमविद्येति क्व
चिदिच्छेति संमतं। इमं संसारमखिलमाशापाशविधायकं। दधदंतः फलैर्हीनं वटधाना वटं यथा॥

त्रयो वाच्यं। नानाशक्तियुक्तमेतदेव चैतन्यं मनोबुद्ध्यादिरूपेण नानात्वं प्रतिपद्यत इत्यर्थः। इममिति। सार्द्धश्लोकद्वयं वा २९
सा वटधाना वटबीजं कर्तुं विटपमिव। आशापाशविधायकं फलैर्हीनं न तु वरफलं इमं संसारमसंमंतरे दन्॥

चिनोति रेवानलशिखाचि ईर्ष्यं कोपेणेवाजगरेण सर्पेणेव चर्वितं भक्षितं सक्षितं कामैरेवाब्धिकल्लोलैर्हतं विस्मृतच्चात्मपितामहस्यपेन न
यानं तं मनो मानं गमिव कर्दमान् संसाररूपान्मकान्। समुद्राल्लहरिनिकबद्धिजीरामरणविपादैर्मूर्च्छितं शुभाशुभयोः पुण्यपाप
योः प्रसरेण पराहतं चाच्छादितं यस्मिन् तस्मिन्नस्वमनसि यस्य त्वया दृष्टमिच्छानजायते स नराकृतीराक्षस एव। एवमिति। न चनः

ध्यं नानलशिखादग्धं कोपाजगरचर्वितं। कामाब्धिकल्लोलहतं विस्मृतात्मपितामहं। समुद्धर मनोराम मोहं गमिव कर्दमान्।
तु लज्जरामरणविषादमूर्च्छितं शुभाशुभप्रसरपराहताहतान्तो। स्वयेह न स्वमनसि यस्य जायते नराकृतिर्गीति स
रामराक्षसः॥ वसिष्ठ उवाच॥ एवं जीवाश्रिता भावा भवभावनयाहिताः। ब्रह्मणः कल्पिताकारा लक्षशोप्यथ कोटिशः॥

श्लोके वर्णितं। निर्झरा न प्रवाहान्नाकर्णयेत् इव कल्पिताकारान् मायामहिम्ना ब्रह्मणः। स कोशान्जवनाबनया संसारवासन
या सहिताः जीवरूपाश्रिता भावा विजानासान्नाक्ष सः कोटिशः॥

 संख्यातीताः पुरो जाताः । अद्यापि जायन्ते उत्पद्यन्ते वा नेच जन्मकालमौ वृपियानि । पुण्यपापतारतम्यात् । जानवै चित्रा बृ प्रथमच
 रमजावेन सुरनरतिर्यग्गादिभावेन जङ्गमावेन च वक्रुधामि घमानाः संसारमर्कटे मर्तन्तीति समुदायार्थः । अविरतमिति । वारिरा

संख्यातीताः पुरा जाता जायन्ते चापि चानिनः । उत्पत्स्यन्ते पि चैवान्ये कणौघा इव निर्झरात् । केचित्प्रथमजन्मानः केचिज्जन्मशता
धिकाः । केचिच्चासंख्यजन्मानः केचिद्द्वित्रिभवान्तराः । केचित्किन्नरगन्धर्वविद्याधरमहोरगाः । केचिदर्केन्दुवरुणत्र्यक्षाधोक्षजपद्मजाः
। केचिद्ब्राह्मणभूपालवैश्यशूद्रगणाः स्थिताः । केचित्तृणौषधीपत्रफलमूलपतङ्गकाः । केचित्कदम्बजम्बीरशालतालतमाल
काः । केचिन्महेन्द्रमलयसह्यमन्दरमेरवः । केचित्क्षारदधिक्षीरघृतेक्षुजलराशयः । केचिद्विशालाः ककुभः केचिन्नद्यो म
हारयाः । विहङ्गमकैः केचिन्निपतन्ति चाकण्डुका इव हस्तेन मन्थनाविरतं हताः । भुक्त्वा जन्मसहस्राणि भूयः संसारसंक
टे पतन्ति केचिद्बुधाः संप्राप्यापि विवेकिताम् । अविरतमियमाततास्ति नो वो भवति विनश्यति वर्धते सुधेवाग्निभुवनरचु
नाविमोहमायापरमपदे जलपरीव वारिराशौ ॥ श्रीराम उवाच ॥ जीवो मनः परं प्राप्य वेशिविपद्मागनपथाब्रलं स्तथा सर्वमि
स्तरेण वद प्रभु मे ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ प्राप्येशृणु महाबाहो शारीरग्रहणक्रमात् । इत्थं निजेन नैव ज्ञास्यसे जागतीं स्थितिम् ॥

ओजहरीव पदे ... त्रिभुवानरचना रूपा विमोहयन्ती मायामुधेव नावति वर्द्धते विनश्यतीति संबन्धः ॥ राम ॥

दिक्कालनिःस्रोत रूपं वा कादिक्कालादिभिरनवच्छिन्नमात्मानं यत्कर्तृ तां लयैव स्वशक्तितो हेतोः दिक्कालकलितं यद्वपुराहरते स्वाक
रोति जीवपर्याय जीवशब्दवाच्यं भवेत्तद्रूपं वासनावशात् परं वासनावशादेव केवलं लोलं मनः संपद्यते । कलयतीति मा
नोरूपा शक्तिः कलयन्ती विकारस्यन्तीच्छा दाव बछाशाहवीजरसो नुरवीशाह्यवबीजशाहतन्मात्रमिसर्यः । तद्विषयो रसः स्वदनी
नदनुभावितात्मापेक्षा नस्वर्विकारमितमर्थः । ताहशी माकाशानावनोनावयति । ध्वंधेशाहतन्मात्रं भावयिष्यामपश्चाहाकाशभावना

दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमात्मतत्त्वं स्वशक्तितः । लीलयैव यदादत्ते दिक्कालकलितं वपुः ॥ तदेतज्जीवपर्यायं वासनावशतः परं । मनः
संपद्यते लोलं कलनाकलनोन्मुखं । कलयन्ती मनःशक्तिरादौ भावयति क्षणात् । आकाशभावनामच्छां शब्दबीजरसोन्मुखीं ॥
ततस्तद्घनतां यातं घनस्पन्दक्रमान्मनः । भावयत्यनिलस्पन्दं स्पर्शबीजरसोन्मुखं ॥ ताभ्यामाकाशवाताभ्यां दृढाभ्या
सवशात्ततः ॥ शब्दस्पर्शस्वरूपाभ्यां संघर्षाज्जायते नलः ॥ भावनां भावयति स्मेत्यर्थः । शब्दतन्मात्रस्याकाशानिहानवा
ततनदृति । ततो नंतरं तन्मनो घनतां घनं सत् घनस्पन्दक्रमात् स्पर्शबीजरसोन्मुखं स्पर्शतन्मात्रं भावयन्ती नाम वकिंत्र
निलस्पन्दं वायोश्चलनं भावयतीत्यर्थः । शब्दस्पर्शरूपाभ्यामाकाशवाताभ्यां सह दृढाभ्यासवशात् ... संघर्षतस्मा
द्वेतोरनिलपवमानजो जन्यते ॥ अग्निं भावयितानदूपं भवतीत्यर्थः । विशीर्णत इति पाठे ततो मनसः अनलो जन्यत इत्यर्थः ॥

वा०स्थि० मनइतिना दगुणगतं ग्राहस्य नारूपगुणयुक्तं मनो रसतन्मात्रवेदनं रसतन्मात्रं नावयतक्रमाद्याशैत्यं चेततिभावयति।
२१ ततो नावनाज्जलसंवित्स्यवेन्नाततइतिनादगुणगतं ग्राहस्य गरूपरयुक्तं मनोगंधतन्मात्रं नावयति। ततो नंतरमेतस्मात्भावनात
भूमिसंविशन्त्वयेति। अथ महाभूतमस्यमतयं दृष्टमनेन प्रकारेण भूतैस्तन्मात्रैस्तैस्तैश्च वेष्टितं चतएव ततुतो महामंतोत्म
जन्ममनः कत्रं व्योम्निस्फुरितिवह्निकणाकारंवपुःपश्यति। भावयति। अहमिति॥ अहंकारकलायुक्तं अहंकारांशो रेकादशा

मनस्तादृकगुणागतं रसतन्मात्रवेदनं॥ कृणाद्वेतन्मुपांशैत्यं जलसंवित्ततो भवेत्। ततस्तादृगुणंधनं मनोभावयतिक्रू
णानुगंधतन्मात्रमेतस्मात्भूमिसंवित्ततो भवेत्। अथ षष्ठं भूततन्मात्रैर्वेष्टितं ततुतो जहत्। वपुर्वह्निकणाकारं स्फुरितं
व्योम्निपश्यति। अहंकारकलायुक्तं बुद्धिवीजसमन्वितं तात्पुर्यष्टकमित्युक्तं भूतहृत्यमपयरं॥ तस्मिंस्तक्ष्मलसंयोगाभाव
यन्नासुखंपुःस्थूलतामेतिपाकेनिपाकेमम नो विल्वफलं यथा॥

निरिद्रियैर्युक्तं बुद्धिवीजसमन्वितं तुथ्या तन्मात्रैश्चसमन्वितं तद्व्योम्नि स्फुरितं वपुर्भूतिहत्यमपयरं भूतानां हृत्सुंदरीके २१
यन्त्रमानं पुर्यष्टमित्युक्तं तस्मिन्निति। तस्मिन्पुर्यष्टके स्थित्यामनस्तीव्रसंवेगान्वी गान्तीव्रवासनो योगावाहेतोर्मांस
खंपुन्नवियन्नपाकवत्त्वानूविल्वफ जवन्स्थूलतामेति॥ ॥

मखेवेति। श्लोकद्वयं वाक्यं। अथ नंतरं मूखविस्फुरितहेमाजंमूखानाम प्रतिमादिविसूर्याणंर्थविरचितो यन्न नः सांतरालासत्यवी आकृतिः तस्य
दवीनतं पुष्टमतत्सदृशं विमलावपरे स्फुरितं तत्पुर्यष्टकरूपं तेजः स्वस्य भावनया एव ऊर्ध्वमुपरि शिरः पिंडमयं अधः पादमयं पार्श्वयोर्हस्तसं
स्थानं मध्ये उदरं थ म्मिणि च संनिवेशमादन्ना कालेनेति। सा ईश्वो कोवाक्सा। सहवैक्रिः संनिवेश एवकालेन स्फुटतामेत्य अमलवि

मूखाच्छदुतहेमानं स्फुरितं विमलांवरे। संनिवेशमथाच्छन्नेन तेजः सखमावनत्। ऊर्ध्वशिरः पिंडमयम् अधः पादमयं तथा पार्श्व
योः हस्तसंस्थानं मध्ये चोदरधर्म्मिणं। कालेन स्फुटतामेत्य भवत्यमलविग्रहः। बुद्धिमत्तवलोत्साहविज्ञानैश्वर्यसंयुतः। सए
वभगवान्ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः॥ अवलोक्यवपुर्ब्रह्मा कांतमात्मीयमुत्तमं। चिंतामभ्येति भगवांस्त्रिकाला
मलदर्शनः। एकस्मिन्नमरमाकाशे चिन्मये कान्तरूपिणि। अदृष्टपारपर्यन्ते प्रथमं किमभूदिति। इतिचिं
तितवान्ब्रह्मा सद्योजातो मजात्मदृक्। सपश्यत्सर्गवृन्दानि समतीतान्यनेकशः। स्मरत्ययोसमस्तञ्च
मर्वधर्मगुणक्रमान्। लीलयाकल्पयत्येष चित्राः संकल्पजाः प्रजाः। नानाचारसमारंभा गंधर्वनगरं यथा। तासां
स्वर्गापवर्गसिद्धिर्धर्मकामार्थसिद्धये। अनंतानिविचित्राणि शास्त्राणि समकल्पयत्॥

महः। बुध्यादिर्युक्तः सर्वलोकपितामहो भगवान्ब्रह्मा भवतीत्यन्वयः। तत्र बुद्धिस्ता कालिकी कार्याकार्यकर्यहेतुमनीषा
। सत्वं व्यवसायः बलं शारीरसामर्थ्यं उत्साहो लोकान्तरकार्येषु स्वेच्छयात्मप्रयत्नः। विज्ञानं विशिष्टमीश्वरसाक्षात्कार
रूपं ज्ञानं ऐश्वर्यमणिमादि तेषु सम्यक्स्थितः प्रतिष्ठितः॥

वा॰टि॰ सृष्टिरिति। सर्गेति गतिः। सृष्टिः सृज्यमानः प्रपंचः कोशमिति। मात्रमात्रावनिवेशाय। अत्र संसाराडंबरे भावनीत्यर्थमां निवेशायाग
२२ धर्वनगरत्वादस्यार्थेनिति जृंभिते वा। यथा न सुखं न दुःखं वा तद्वदविद्याकल्पिते सुतादावपि सुखदुःखक्रमः। यस्मेतिस्म

सृष्टिरेवमियं राम सर्गोऽस्मिन्नस्थितिमागता। विरिंचिरूपात्मनमः पुष्पजक्ष्मीर्भ्रमोरिव॥ वसिष्ठ उवाच॥ स्वसंकल्पकृता स
र्वेदेवासुरनरामराः स्वसंकल्पोपशमने शाम्यंत्यस्नेहदीपवत्। आकाशसरशां सर्वकल्पनामात्रजृंभितं जगत्त्वदपम
हा बुद्बुदीर्घस्वप्नमुष्टिनां न जायते न म्रियते इति किंचिक्रदश्च नापरमार्थेन सुमते मिथ्यासर्वं तु विधुनोकोशमा साभु
जंगानां संसाराडंबरं त्यज। असदेतदिति ज्ञात्वा मात्रभावं निवेशय। गंधर्वनगरस्यार्थे भूषिते दूषिते तथा। अविद्यांशे
सुतादौ वा कः क्रमः सुखदुःखयोः। धनदारेषु वृद्धेषु दुःखयुक्तं न तेषु तुष्टता। यो मोहमायामयाः कः समाश्वास नानिह
।येरेव जायते रागो मूर्खस्याधिकतां गतैः। तैरेव भोगैः प्राज्ञस्य विराग उपजायते॥ अथ राघव तेज्ञो व्यवहारेषु संस्थितः
।नष्टं नष्टमुपेक्षस्व प्राप्तं प्राप्तमुपाहर। अनागतानां भोगानां नामुर्वांछनमकृत्रिमं॥ आगतानां च संभोगाद् इति पठितेन जरू
णां यस्यास्यादिदृशितास्थानिर्वृता सर्वविस्फुरतु क्रीडां करोति सर्वज्ञेनाविद्यानमवास्तवी॥ २२

सर्वविस्फुरदंर्स्यादित्यास्थानिर्वृतत्वं सर्वज्ञिमवास्तवी। अविद्या न क्रोडीकरोति। नाष्टप्नोति॥ ॥ ॥राम॥

शुद्धमिति शुद्धं निःकलंकं सदसतोः कार्यकारणत्वं तयोः चिदेकत्वयोः मध्यमकारणत्वम् कं चिन्मात्ररूपं पदं बद्धा बुध्वा वलेय्य
मवाह्याभ्यंतरं दृश्यं मागृहाण माविमुंच। अत्र वै पेक्षस्वेदृत्यर्थः। यस्येति। कर्माणि अवश्यकर्त्तव्यानि निष्टत्तः वर्तमानस्य ज्ञस्य ज्ञा
ननिष्टस्य यस्य विषयेषु इच्छा न प्रवर्तते। इष्टसाधनबुध्यमावात्। अनिच्छा नो चात्र निष्टसाधनबुध्यमावात्। तस्य प्रज्ञा पद्म
पत्रमंबुभिरिव हर्षविषादादिभिर्न लिप्यते न संश्लिष्यते। यदिति। स्वहतो यत्वाहं न करोमीत्यं वैरिति। अत्रैवैः पद्मापाकेव्यायम

शुद्धं सदसतोर्मध्यं पदं बुध्वावलंब्य च। सबाह्याभ्यंतरं दृश्यं मा गृहाण विमुंच मा॥ यस्य नेच्छा न चानिच्छा ज्ञस्य कर्माणि तिष्ठतः
। न तस्य लिप्यते प्रज्ञा पद्मपत्रमिवांबुभिः॥ यदि ते नेंद्रियार्थश्रीः स्पृहते हृदयं बत। तदसि ज्ञातविज्ञानः समुत्तीर्णो भवार्णवा
त्॥ अर्वैः पद्मापपरयाप्रज्ञया वासनागणं। नाशुष्यादुधमिवोदारं चेतो राम स्वयं कुरु॥ संसारांबुनिधावस्मिन् वासनांबु
परिस्फुरते ये प्रज्ञानावमारूढास्ते तीर्णाः शेषाः हि मग्नाः तो परे। न त्यजंति न वांछंति व्यवहारं जगद्गतं। सर्वमेवानुवर्त्तं
ते पारावारविदो जनाः॥
कर्षणेहेतुनावासनानाशाभावे नः समुद्रनेनार्थः संसारे नि प्रज्ञया मानारूढाः यां कदाचिदपि संसार
स्य तरणमिति भावः। नेति पारावारविदः संसारसागरस्य पारं उत्तरणहेतुः विद्यां अत्रिचार संस्कारहेतु रविद्या तद्विदः इत्यर्थः॥

वा०स्थि० कदाचिद्दिना सार्द्धेनैकोकस्त्वकेन मण्डितः क्रमस्यानियमं दर्शयति। तत्र कुत्रचिदनियममाह। योन शाख्यः शिवमेवधिनाः श्रुतेः ग्रा
२३ दुर्भविस्थानमपि न नियतमित्याह द्वितीयेन पृथिवीस्वरूपमप्यनियतमित्याह। तृतीयचतुर्थाभ्यां विद्याद्देः पो वपि र्यमप्य

सुप्तश्चापि न खिद्यन्ते नैनदेवोद्यानसंगिनः॥ नियतिं चनमुंचंति महान्तो भास्करादयः॥ वाल्मीकिरुवाच॥ इत्युक्तो गिरा विमलया वि
मलाशयस्य रामो मुनेः सपरिमृष्ट इवावनासो ज्ञानामृतेन मधुरेण विचारितान्तः धूर्णिः शशीक इव शान्तलतां जगाम॥ ॥व
सिष्ठ उवाच॥ ॥ कदाचित्सृष्टयः शाब्द्यः कदाचित्पद्मजोद्भवाः। कदाचिदपि वैष्णव्यः कदाचिन्मुनिनिर्मिताः। कदाचिद्ब्रह्मजो
ब्रह्मा कदाचित्सलिलोद्भवः। अंडोद्भवः कदाचिच्च कदाचिज्जायते म्बरात्। कचिद्भूरन्नसृष्टौ नीरंध्रं तरुसंकटा। कस्यांचिन्न र
नीरंध्रा कस्यांचिद्भूधरावृता। कदाचिन्मन्मयी भूमिः कदाप्यासीद्दृषन्मयी। कदाचित्कांचनमयी कदाचित्ताम्रमय्यभूत्। क
दाचित्प्रथमं व्योम प्रतिष्ठामधिगच्छति। कदाचित्प्रथमं पृथ्वी कदाचित्प्रथमं पयः। कदाचित्प्रथमं तेजः कदाचित्प्रथमं म
रुत्। निर्दर्शितार्थसृष्टेस्तु मयैकस्य प्रजापतेः। भवते कथितो न्यत्र निर्ननत्र नियमाः क्वचित्॥ २३

नियतमित्याह सार्द्धेन पंचमेन उक्तस्यानियमस्योपसंहारः षष्ठेनेति विवेकः॥

पुनरिति। चतुर्थ्यादि युगानि पुनःपुनरावर्त्तंत इत्यर्थः। इत्थं सर्वमिदं पुनःपुनरावर्त्तत एवायुन्न पुनरस्ति। कालान्तरेपि नष्टेवावर्त्तति

पुनः कृतं पुनस्त्रेता पुनर्द्वापरः कलिः। पुनः पुनरिदं सर्वं नित्यास्ति न पुनस्तत्र यत्। जगन्मायासमस्यवल्लीनाम पदेशा
र्थं शाम्बरास्थापिकां राम वर्णयामि कथां मया शृणु। अस्त्यस्मिन्वसुधापीठे विचित्रकुसुमद्रुमः मागधो नाम विख्यातः श्रीमान्
जनपदा नाकदंबवनविस्तारिताजावजितजंगलः। विचित्रविहगव्यूहः सर्वाश्चर्यमनोहरः। तत्रैकस्मिन्गिरितटे कर्णि
कारसमाकुले कदलीखंडनीरंध्रे नीपगुल्मविराजिते। कश्चित्परमधर्मात्मा मुनिरासीन्महातपाः। दाशूरनामा महता
तपोयोगेन संयुतः। शरलोमेति विख्यातः पिता तस्यव नत्वहा रामाय इव ब्रह्मा तस्मिन्नेवावसद्गिरौ तस्यासवौक
पुत्रो भृकचो देवगुरोरिवातेन सार्द्धं स पुत्रेण नीतवाञ्जीवितं वने॥ अथासौ शरलोमा तु त्यक्त्वा युगगणान्बहून्। स्वका
देहं सुरागारं त्यक्त्वा नीडं खगो यथा। एकाकी वने तस्मिन्दाशूरः प्ररुरोद ह॥

पुत्रेतानलात्रदर्शं कूटस्थनित्यं वस्तु नास्ति॥ ॥

वा॰ष्ठि॰ रे शोति। दृष्ट्वापनीतपितृकः दृष्ट्वा जीवितकालस्य परमावस्थां तथा॥ अनीतः पितायस्यां कुररं च क्रान्ता नामा पक्षिविशेषः॥ उत्तायेति
२५ पश्चात्स मौ इंदे हि कं कर्म्मविपाके ऐनि। अनंतं संकल्पमयं तपसे यतो दर्शनेन विष्णुदेन सम्यानेन लवितव्यं। एवं चिंतयेत्वा अंबवं नः आ

दृष्ट्वापनीतपितृकः करुणं कुररी यथा॥ मातापितृवियोगोत्थं नशोकसंतापिनाशायः सत्तानिमग्नापयेनूनं हेमद्रवपंकजं वा लोमावणं
हीनात्मा वनदेवतया वने। इच्छा माश्वासितो यमनदादहपद्मारीरया। अपि पुत्र महाप्राज्ञ किमज्ञ इव रोदिषि। संसारस्य नकस्मात्वं
स्वरूपं वेत्सि चेत्रजां। सर्वेऽहिवे दृष्ट्वा साधो संसारस्य स्थितिस्थलां। जायते जीव्यते पश्चाद् दृश्यवत्रं च विनश्यति। नदर्थं मा कृथा व्यर्थं विषा
दंमरणे पितुः। अवश्यं पञ्चात्मसमयो जातस्याहस्यनित्यं। अशरीरा मितिनिष्कलागिरमारकलो वनः। धैर्यमासाद्यामास त्रिस्वंद्वित्र
निता दिवा उत्थाय स्यकं कृत्वा पाश्चात्यं पितुराहृतः। च कार तपसे बुद्धिं दृढां सुसिद्धये। ब्रात्मणकर्म्मणा तस्य विपिने चरतस्तपः॥ अन
त्रसंकल्पमयं श्रोत्रियत्वं च मनवहा। अज्ञाननेययुक्तेस्तसु श्रोत्रियतया तया। न विशश्रामचेतोस्य पवित्रे पिधरातलो केवलं सर्वं
मेवेदं सुविशुद्धं धरातलं। अशुद्धमेव पश्यत्सनरे मेकविरे वहि। अथ संकल्पनेनैव संकल्पमनसे वसं हृष्टाग्र मेव संशुद्धं स्थिति २४
रत्रोवितामम। अथेतानीत पस्तप्ये तपमायेन शाधिषु। स्वगवस्थितिमाप्नोमिश्रा स्वामुचरले सुच॥
धनेनवितव्यमित्यनतें संकल्पप्रचुरं श्रोत्रियत्वं छांदसत्वं॥ ॥ठ॥ ॥ठ॥ ॥ठ॥

रनि संचिंत्य संज्ञा स्य सकुताशमतिजास्वरं जुहावतस्मिन् प्रोन्कृत्य मांसस्कंधनिस्त्रितः। अथयगीवणिंद्रस्य समयगल
वित्रयः। मन्तु स्वस्थेन मा पांतु विप्रमांसेन तस्म तां इति संचिंत्य भगवान् समहार्विः स्वयं देवतां। पुरोव अवदीहामृदीमांसु
र्वांविक्षतेरिकाउवाचवचनं विप्रकुमारात्रिमतवरं। महात्मस्यापितं साधो कोमत्थं सन्मसिणियया। इत्युक्तवतं तं दहमावि
प्यापश्रोत्रितं। संप्रश्न स्फनिवादेतप्राहविप्रकुमारकः॥ भगवन् भक्तसम्पर्ययाञ्चवः पावन मंडलं नासोमितेन दृष्टा णमुप
रिस्थिति रस्तमोद इत्यके मुनिपुत्रेण सर्वदेवमुरवंशिखी। एवमस्तु नवेत्युक्त्वा जगामा मतद्विमीश्वरः। तस्मिन्नतर्हिते दवेश्रो
त्रियाः प्रोतपश्चवे त्रिकृणं तमाधस्वंवदेः। अथ कानन मध्यस्थे तुं। पवित्रो बुद्धमंडलो कदेवे गोदमीसंतनमारुरो हयो द्विजो
तमः। तत्रासौ व्योमलक्ष्याः श्रासवायाः भातपल्लवे। विवेशविगनाशोकसूकाय तपसि स्थितः। अथोपविश्य मंडनितत्रपुष्पववित्र
रोकृणमालोकितास्तेन दिशः कौतुकलीनया। सरिद्कावल्लीरम्याशोजे दस्तनकुडनलनिर्म्मला काशकयू राला नवीलाबुद
लुकाः तस्मिन् स्वतागह स्थितावि ज्ञो सकलकृणां। दृढपपासनवधारिग्मः प्रमाहृतात्मना। अज्ञात परमार्थत्त्रिक्रियामात्रेव
तिष्ठता। कत्र कार्य्यल्प पुष्ठकेन चेतसा सोकरोत्मवितानत्रारौद्रां वर्णाणिमनसेवाय जस्तुना॥ ॥ वाश्वरंतेमे धाधेयं ज्ञेविपु
वचहितेः कालेनामलतापानेवितते तस्य चेतसि। वजादवननारात्रं ज्ञानिमात्मप्रसादजं॥

इति तेनेति प्रार्थनोक्तं। प्रार्थनानन्तरमुक्तं वचनं यस्मात्तत्॥ ॥

ततो विशीर्णाभिचरणो विगतहासनामकः। संदर्शयैकदा तस्मा जनताया मध्यतः स्थितां वनदेवीं विशालाक्षीमंभोजसुमांवतं
रीं तां सुवाचा न वधां गीः समुनिर्विनिताननां॥ कात्वमुत्पलपत्राक्षि कांनिविष्टोसि तस्मात्सा इत्यक्ते मृगनयना वागीरी पीनपयो
धरा मुनिमाह मनोहारि मुग्धाक्षरमिदं वचः। यानि यानि दुरापानि वांछितानि महीतले। प्राप्यंते तानि तान्यासु महतां मे
यां वयाम्बया। अहमत्र द्रुमाकीर्णे कदंबाम्बजेकते जनताजीवावयेप्रलन्नविपिने वनदेवता। वद्धत्वमपि तपक्रुम्यन्नयाहस्मास्म
रोत्सवे वनवनदेवीनां समाजो न हने वने। तत्राहमपि मन्नाथत्रै जोक्यजजनाग्रहो ततो दृष्टा मया सर्वा विययामदनोत्स
वे अपुत्रयापुत्रयुतास्मिनाहं दुःखिता मता। त्वयि सर्वार्थिसार्थस्य वृक्षकल्पतरोसि ते अन्न नाथे वक्तव्ये नाथा किं बतो नाम्य पुत्रिका
दृहि मे भगवन्पुत्रं नो चेद्देहमिहाग्रये प्रकरोमा कुन्निं पुत्रं च दुःख दाहो पशांतये तामितः कवनीन त्वा विहस्य मुनिपुंग   रामः
वः। प्राहाहस्तगतं पुष्पं तस्यै दत्वा दयाचितः॥ गतं तं विगिमासे नव्ह जाहमिजिलोचनां प्रसोष्य से सुतं कांतं प्रसूनमिव सद्वता   २५
॥ किं वसौ मरणो वेशापापिन्या पिन्यायस्त्वया सुतः या वितः कृत्वसंप्राप्य ज्ञानस्तेन न विष्पति। इत्कन्त्वा स मुनिस्तत्वां प्रसन्न्य सु
खमंडलां परिचर्यकिरामीति प्रार्थनोक्तां व्यसर्जयत्॥

करथैनि सादरा श्लोकद्वयं वाक्यं। आख्यायिका। रव्यानत्रानेः प्रनष्टत उपलब्धार्थ आख्यायिका। परोक्षदृष्टान्तमाख्यानं। इति कस्मि
मात्मगामात्मसदनं मुनिः स्वार्थपरो नवत्। अथ बहुक्रमशः कालेन सुमंवत्सरो किं नो। अथ दीर्घेण कालेन सैवोत्पललोचना
भ्रात्कमुपादाय सुतं मुनिमुपाययौ। सा प्रणामा प्रविश्य पात्रे मुनिर्निर्मिंदुसमानना। उवाच कलया वाचा चूतद्रुममिवालिनी॥ त्व
यं मन भगवान्सवूः कुमारः पुत्र आवयो ग्रहतो मया समग्राणां कलानां किल कोविदः। प्रभो के वलमेतेन ज्ञानं नाधिगतं पु
नं। तेन संसारयत्रेस्मिन्नत्र वन्नापरिपीड्यते। ज्ञानं त्वमे वास्य विभोरूपयो यदि साकं धना। एवं वदन्तीं समुनिर्म्लिष्टिय मन
वले सुतं। इहैव स्थापये नं त्वमित्युक्ता तां विसर्ज्यापव्रानस्यां गतायां मपि तुरं ते वासितया। अनित्यत्वं यतो धीमान वृक्षसे
वारुणः पुरः। कदर्थप्राप्य विज्ञानं ततनस्थिरत्वा निरुक्तिक्तिः विरक्तानमसौ तत्र मुनिः पुत्रमबोधयत्। आख्यायिकाख्यान
ज्ञानेरिष्ठात्रे इष्टिकस्मितेः नत्यनिहासहन्नत्रे विदावेदांत्र निश्चयैः॥ अनुवेगतयानित्यं विस्तरेणयथाक्रमैः॥ वसिष्ठउ
वाच॥ कदाचिद्योगेणातेन केनासवाहिनी। अहं स्नानुमहच्चपात्मा व्योमवीथीं गतः पुरा। निर्गत्मिनमसस्तत्र मुनिमंडल
कोटरात्। सत्रोप्रासोस्मि सुमनेदाम्रर्मरुमुन्नतां यावच्चरणो निविष्टपङ्कहरात्तकानने वचः। कुमञ्जानो जस म स्मषद्य
इस्पेवनिस्वनं॥
नेः स्वज्ञानकस्मितेः॥

वा०टि० स्यापवनि। अस्य वस्कनो हन्तोन स्य ममामास्त्रीमिमां स्वाख्यायिकां वर्णयामी त्वं तपः। अस्तीति। सोऽहं स्वादिभिः नामांतरैर्गोपितार्थामा
२६ ख्यायिकां पुत्रप्रश्नानंतरं द्वाभ्यां स्वरः स्वयमेव विचरिष्यति। तथापि तत्र किं उच्यते। तत्र यदि। तस्मै बोधं संदिशरणं कुमारिशांग्र

हाय सूत उवाच॥ शृणु पुत्र महाबुद्धे वक्ष्ये तोस्य ममामिमां वर्णयामि महाश्चर्यमकामाख्यायिकां। तथा अस्ति राजा महावीर्यो वि
त्वानो नुवनत्रयो नाम्ना। सोऽहं इति। श्रीमान्जगदाक्रमणे करुणः। यस्यानुग्रमनं सर्वं सवने गोपिनाय कांः। त्रिशोभिर्विद्विर यन्म
र्वैभूडामणिमिवोत्तमं। यः साहसेकरसिकोनानाख्यविहारवान्। केन चत्रिपुलोके पुनमहान्मावरास्त्रे श्री हन्। यस्यास्त्रस
ह्स्याणिमुखदुःखप्रदान्यलां संख्यानुं केनत्र संते केवलो जाजलधे रिवायस्य वीर्यसुवीर्यस्यन्नत्रस्ते न चपावकैः। केनुविकुमने
कांतमाकाशमिव मुष्टिना। यदीया विततारं भलीलां निर्मल नासुरां नमनागत कुर्वन् त्रिशाकोपं सहरात्र पिन्न पत्नस्य महावाहोरे
हाम्बिर रणेष्टमाः जगदाक्रमन्ति। षतित्रमाधममध्यमाः। व्योमन्येवानि विततेजानो सोत्रिशरीरकः। तत्रैक स्थितियातः
शदूपातम्बपदि वत॥

इलोकमाः। ग्राक्रास्त्रयो देहान्म लादिगुणरूपाः। व्योमनी निस्त्रीयो सोत्रिशरीरकः। त्रीणिसत्त्वादि २६
रूपाणि शरीराणि यस्य तादृशः। व्योमन्येव चिदाकाश एवजातः तत्रैव स्थितियातः। शदूपानम्नयदेतस्मिन्नितिशेषः। व्योमतत्रैव
पततीति। शदूपा तम्ब पक्षिवत् यथा हि पक्षी व्योमन्येवाधिनिर्वनिति। तिष्ठतिजीयते वा तद्वदिसथः॥

तत्रैवेति। श्लोकद्वयं साद्विवाक्यं। नगरमिति। ब्रह्मांडं चतुर्दशत्रिभुवनान्येव महारथ्या यस्मिन् विभागत्रययन्भूषितं। ऊर्ध्वाधोमध्य
लोकजेदेन त्रिधा विनक्तं। क्रीडाद्रिवरेण मंदरादिमेरुपर्वतैः सुस्थितं सुकाननानां सरितस्ता निर्थवलितं। वापीः समुद्रास्त्वा
सप्तकेन भूषितं त्रीतस्मै पात्मक मरूणं वदीपद्वयं चंद्राकौं। नेन विराजितं। तस्मिन्निति॥ सादृश्यो कत्रयं वा सौंच्य पत्नरका

तत्रैवापारपर्यंतं नगरं तेन निर्मितं। चतुर्दशमहारथ्यं विभागत्रयभूषितं। पवनमाद्यं क्रीडाद्रिवरसुस्थितं। सु
काननाधवलितं वापीसप्तकभूषितं। शीतचो स्नोल्मकाष्ठीणदीपद्वया विराजितं। तस्मिन्नेवातिविपुले पत्तने तेन भूभृता
संचारिताविरचिता मुग्धापवरकागणाः। ऊर्ध्वके चिदूर्ध्वः केचिन्मध्ये केचिन्नियोजिताः। असितात्छादनाछन्नानवद्वारचिन
षिताः। अनारतवहद्वानवद्वानपनानिलाः। दीपपंचकसालोकाः स्थिसद्धूण अकृष्दारवः। मसृणा जेप म द दकप्र
तोलीकंजसंकुलाः॥

देहरूपाणपस्यंतरगृहाणि। असितमाच्छादनंनामकेशरूपं तृणं नवद्वाराणि। श्रोत्रारी
नि। वानाय नाशिनासिकादि विवराणि। पपंचकतिस्रः स्तूणास्तंभाः वातपित्तकफरूपास्तेषां देहधारकत्वात्। भूक्रा
निह्राणुपस्थानि। ममसृणान्यालेपो मर्द्दयेषां। तत्र आलेपो वात्वक् मद्भमासं प्रतोल्यो भुजा धराद्रूपो वीथ्यः॥

वा०स्थि० मायये ति। महायज्ञः। अहंकाराः तेषां मालोकनीरुक्तं। नत्वज्ञाननिवर्त्तिता। तस्येतिनविष्पनिर्माणं पुरं। नाविरा। नाविदेहांतरं

२७

मायया रचितास्तेन राज्ञा ते पुमहात्मना रक्षिता रोमहायज्ञ। निन्यमालोकनैरवा। आथापवरकोद्येपुवलस्सुममहीपतिः कोर्
तिविविधाक्रीडानीरेषि वविहंगमाः चित्रारीरमतेयेतस्त्रैयहैः सहपुत्रकलत्रामसुषि तातु पुनर्निक्रम्य गछतितस्य
छाज्जाय ते वत्सकदाचित्त्वं जवतसः पुरं नविष्पनिर्माणं किंचिद्यामीतिनिम्मुलाः। नूतात्रिष्टद्वावेगात्प्रतुछाय यथावति
पुरं तदप्यवाप्तोतिगंधर्वैरेव निर्म्मितं। विनाशं संप्रयामीति तेनाशु सविनष्टपति। पुनरुत्पद्यते नूत्यरवान्महीं स्थितो
नसंगम्यवहारं तनोन्पद्येः पुनरारं तमथ्य रास्त्रयैवव्यवहत्यासो कदाचित्परिहृयते। किं करोम्यहमज्ञोस्मि दुःखितोस्मी
तिशोचति। सुदस्मेत्यकरचित्रस्वयमायातिपीनतो। पिवतिगवति वजातिजं नतमु रतिमातिनमातिचनासुरः। सु
तमहामहिमासममहीपतिः पतिरपामिव वातरयाकुलाः॥ वसिष्ठउवाच॥ अथाष्टछम्सुतस्तत्रजेहूरपेमहा
निश्चिक्कदेवाद्यावहत्सस्थेपितरपावनायायाः कोसौस्वोछेतिविख्यातोनूपवस्तातोत्रमाकृतिः॥ कश्चित्तेच
किमेतनमेनयेतिइहितनतः॥ दाशूरउवाच॥ शृणुपुत्रयथान्नूतमेनस्तैल्लेकथयाम्यहं। येनसंसारपस्पेव २७
मस्यावबुध्यसे॥

अमहन्तस्मिन्नितितारं नमवस्क मयमातत्रं। संसारसंस्थानमिदमेवंवाकथितं मया। परमात्मनसोजातः संकल्पश्चेतोछउच्य
ते। जायते स्वयमेवासोस्वयमेवविलीयते। तत्स्वरूपमिदं सर्वं जगदानोगिविद्यते। जायते तत्रजातेतु तस्मिन्नष्टेविनश्य
ति। ब्रह्मविस्तिदंठदंदीत्नस्पेवावयपवानुषिडः। शून्येव्योमनितेनेदं निर्म्मितंत्रिजगत्पुरं। अनेनामानुसंधानमात्रे
णेतिचित्रिरंचितां। यत्रैतेविततालोकालोककोशाश्चतुर्दशा वनोपवनमालाश्चयत्रोद्यानपरंपरा। तत्स्वरूपमि
दं सर्वंक्रीडाशिखरिणोपत्रमसममंदरमेरवः। गंगीतोलदीस्तोचंद्रछकदीयायत्रानिलाबतो। सूर्यस्चिकवदालोकांतु
रंगोत्तगमाक्रिकाः। बहंतिसरितोयत्रवाप्यः सप्तमहार्णवाः। तस्मिन्नूवजगत्यस्मिन्पुरेसंकल्पनूतना। क्रीडार्थमा
त्मनस्चित्राद्देहापवरकाः कृताः। केचिदूर्ध्वाणिनामानऊर्ध्वएवनिस्रोजिताः। नरनागाहयः केचिन्मध्येधस्पनि
योजिताः। प्राणायंत्रप्रवाहेन चलंतोमांसमृन्मयाः। स्थिता छिद्रारवःस्विधलग्नपमसूलामजाः। केशाहुरुस्सानपोद्धा
सुरस्मिताब्दनग्रियःकर्णछिन्नासाप्रमुखेहरिर्नवन्निरवित्ताः। कर्णनासास्पताल्वादिवातायनगणाश्चिताः
सुजाघगमतोनीकंपचंद्रियकुदीपकाः। मायया रचितास्तेषुसकल्पेनमहात्मना। अहंकारमहीयहापरमालोक
नीयणः। देहापवरकस्यांतर्महाहंकारपक्षकैःसहितःक्रीडतेसर्थतस्मिन्नेवासुडःछिताः कृणामम्कदयंयानिहः

वा०स्था० एतत्प्राप्यतिरीपवत्वादेहगेहेषु संकल्पस्तं रंगः सागरेष्विव वाम दिष्यन्नवनिर्माणमवाप्नोति नरो पुरं यद्यथा संकल्पितं वस्तु रूपेण
२८ देवप्रयरूपति॥ अस्य संकल्पनमात्रेण स्वेनैवास्तु विनश्यति॥ अनेनायात्यनुदुःखवायनानंदायकह्राद वनादृष्टस्फारं जगन्नदुःखं
मननो ह्यात्मसमाश्रया॥ अमलतया नाद्रायनिघनसाधर्म्यपथा तमः॥ स्वैयेवदुःखदायिन्या चेष्टयापरिशरीदृति॥ सकल्पितानूर्ध्ववस्ति
इत्थंत्वरकथरात्रयुक्तस्यामन देहाद्यधमोत्तममधमाः॥ तमःसत्त्वरजःसंज्ञाकारणं जगतस्थितेः॥ न मोहिरूपासंकल्पोनित्वं
माहृतवेष्टया॥ परा कृपणता मन्यप्रयाति कृमिकीटतां॥ सवरूपोहिसंकल्पो धर्मज्ञानपरायणः॥ अष्टूरकेवलीभावस्था
न्माज्ज्वलतिथा सहितारजारूपोहिसंकल्पो॥ लोकसंव्यवहारस्था व्यपरितिष्ठति संसारे पुत्रादारानुरंजितः॥ त्रिविधं तुपरित्यज्य
रूपमेतन्महामते॥ संकल्पः परमायाति पदमात्मपरिक्षयोः सर्वा दृष्टीः परित्यज्य नियम्य मनसा मनः॥ सबाह्याभ्यंतरस्थस्य सं
कल्पस्य क्षयं कुरु॥ यदि वर्षसहस्राणि तपश्चरसि दारुणं॥ पातालस्थस्य भूस्थस्य स्वर्गस्थस्यापि तेनघ नान्यः कश्चिदुपायोस्ति
संकल्पोपशमादृते॥ अनाबाधमविकारं सुखं परमपावनो संकल्पोपरमे यत्नेपौरुषेण परं कुरु॥ संकल्पनं तावदखिलाः
नावाः स्रोताः किलानयाभिन्नतंतोनजाने नेकयांति विज्ञाररवः॥ निःसंकल्पो यथाप्राप्तव्यवहारपरो भव चिद्वित्तोन्मु २८
यतं हि यांति संकल्पसंक्षया॥ अधिगतपरमार्थतामुपेत्य प्रसममपास्य विकल्पजालमुच्चैः॥ अधिगमय पदं तदहितं
यदि न तत्सुखाय सुषुप्तचित्तवृत्तिः॥

अनेनस्येति सत्तासामान्यरूपिणः सर्ववृत्तिरूपसत्तामात्ररूपस्यात एवानंतस्यात्मतत्त्वस्य यथास्वरूपं ज्ञानाद्वेतस्मात यच्चेतोन्मुखत्वं
बहिर्मुखत्वं तदेव संकल्पस्यांकुरं सत्स्वरूपं विदुः॥ जेज्ञातः स्पृह्यांशेनप्रासमत्ताको नचस्वरूपः सम एव धिवे
त्योन्मुखीनावरूपः संकल्पांकुर एवज्ञानेप्सितत्वविज्ञः स्वरूपं दृष्टमात्सर्य जाड्याय जडात्मक प्रपंचभावेन परिणतये घनताय

पुत्र उवाच॥ ॥ कीदृशात्स्यात संकल्पः कथमुत्पद्यते मनो॥ कथं वा वृद्धिमायाति कथं चैष विनश्यति॥ दाशूर उवाच॥ अ
नंतस्यात्मतत्त्वस्य सत्तासामान्यरूपिणः॥ चितश्चेत्योन्मुखत्वं यत्तत्संकल्पांकुरं विदुः॥ जेज्ञातः प्राप्तसत्ताकः स एव घन
तां शनैः॥ याति चित्तत्वमाभ्यसदृष्टं जाड्याय मेघवत्॥ भावयन्नीचितिश्चेत्यं व्यतिरिक्तमिवात्मनः॥ संकल्पतामिहायाति
बीजमंकुरतामिव॥

नीनावंघा॥ त्रिमेघवत्यथाहि मेघः प्रथमं लेशतः प्राप्तसत्ताकः शनैः शनै राकाशमाश्रयति॥
जाड्याय जडाविनंतविषयघनतांयाति॥ तद्वदित्यर्थः॥ भावयन्नीति॥ चितिरात्मनश्चैतन्यं चेत्यं दृश्यं॥ आत्मनो व्यतिरिक्तमि
वभावयंती संकल्पतामायातीववीजमंकुरतामिवचेतः स्वव्यतिरिक्ततया चेत्यभावनं संकल्प इत्यर्थः॥

वा॰ स्थि॰ आयाति। चेत्यनेन त्वां निमात्रकल्पितमेव तन्न परमार्थदृष्ट्यैवेति। संकल्पनन्मिति। द्वियस्मात्कारणात्त्वं संकल्पनममकल्प
२९ नमेत्वसंकल्पस्तस्मात्तस्मिन्निमित्ताभावे न पेक्षवान्। स्वयमेव प्रजायते। प्रादुर्भवति। स्वत एव वा सुखवर्द्धते किंतु समसंकल्पो दुःख
पकेवलं न न तु कदाचिदपि सुखायेत्यत्र तोहेषएवेत्यर्थः। अस्य तस्य हानोपायमुपदिशति मेति। संकल्पमासंकल्पमाश्रवत्वं यस्थितो न
गच्छति त्वेव नामर्षमाना वयमाकुष्ठा। भावनाभिः संकल्पेन जगत्तिष्ठतो निरादरेण भावेनाभिप्रायो लेवन्नतयेमुक्तयेनयो

संकल्पं नेहि संकल्पः स्वयमेव प्रजापतेः। वर्द्धते स्वत एवाशु दुःखाय न सुखाय तु। मा संकल्पय संकल्पं भावं भावय मा स्थितौ
॥ एतावतैव भावेन भव्यो भव सिन्नतया संकल्पनाशने यत्नो न भूयो ननु गच्छति। भावना। भावमात्रेण संकल्पो जीयते स्वयं। सुमनः
कुसुमामर्दे किंचिद्यत्नं करोति न भवेत्। सुसाध्यो भावमात्रेण तु संकल्पनाशनि॥

भविष्यति। संकल्पेति। संकल्पनाशनेन त्वयाप्र
पत्तो नानुगच्छति। हि यस्मात्कारणात्त संकल्पः भावनायाः संकल्पनायाः भावमात्रेण प्रवर्त्तते नेनजी— —सुमन इति। सु
मनःपुष्पमालजतीपुष्पं तस्य स्यामर्दः ईषन्मर्दने किंकिंचिद्यत्नकरः। अल्पोयत्नः सोनेदो न भवेत्। संकल्पनाशे तु न कश्चिद्यसति २९
करः॥ नकोपि यत्नं नेदाकुतः सुसाध्या भावाभावमात्रेण सुखसाध्यस्याथिका यस्याभावात् उत्पत्तिमात्रनिवर्त्तितात्संकल्प
स्येति॥

संकल्पेनेति। तत्रांतर्मुखेन संकल्पेन बहिर्मुखेन बहिर्मुखेन बहिर्मुखस्य संकल्पस्य छेदः। ग्रासत्रसंगमधीरेण तमेन मनसा चिंतासंतत
सस्य मनसः छेदइति विवेकः संकल्पस्य बहिर्मुखत्वं निरस्य येन जगतो व्योमवत् शून्यता माहाय स्थेति यतः कारणात्स्वपतेउमेन
गत्वनंसी। अयमस्य यविकल्पो ह्यवज्ञानमयवाहिकल्पो हेवोस्थितमतीतते दिशास्थितः कल्पितस्थाविज्ञो षाडनयोः शून्यत्वमिस
र्थः। ननु सुखानाविकस्य कथं पौरुषेण निहृत्तिरित्याशंक्य दृष्टांतमुखेनापपादयान्नाह। तंडुलस्येति। अत्र वहनाक्रियया तं

संकल्पेनैव संकल्पं मनसा स्वमनो मुने। छित्वा स्वात्मनि तिष्ठ त्वं किमेतावति दुःकरं। यथैवेदं जगच्छून्यं नभः शून्यं तथैव हि। अस
त्ययविकल्पोऽत्र वनेएतेतनेयतः॥ नतुल्यस्यमयथा वृत्यथा ताम्रस्य कालिमा। न तु पतिक्रियया पुंसः पुरुषस्य तथा मनोजी
वस्य तंडुलस्येव मलं सहजमेव पत्तो। नत्रप्रत्येव नेसंदेहस्तस्मादुद्यमवान्भव॥ ॥

ऽजस्य नहिनाशः॥ अयमनवत्वणेदिचिन्निवृत्ताजनयात्ताम्रस्य कालिमा नाशः शूवणमननादिक्रियया पुरुषस्या
त्मो नरूपपन्नविनाशः। इतिविवेकः॥

समेति गुरुणां महतां चित्तः —— गं मं पदं तु द्रुतविलासा ममेति हा पात्मं तत्करणे तथैव विभ्रमो नास्त्यद्यमपि विनतास्ते चिया

मा पिच सर्वमिदं तत्सत्यमेव तदेवमेव विलसति॥ इति श्रीमद्वाचस्पति स्मृ नामदवाकप्रमाण पारावार पारद्रन्वनाश्रीमु

ममगुरु वि नवोल्लासानि नासा इति तव मास्तु तथैव वसिविभ्रमो नाः ग्रमपि च विनाश्रुतेचिलासा विजमति सर्वमिदं वि द्यत तत्वं॥ वसिष्ठ उवाच॥ इत्याकर्ण्य तदा तव राज्ञा वालापनं द्रुपोः अहं रघुकुलाकाशशशांकर घुनंदनापनितः रवा कदंबाग्रे पत्र पुष्पफलाकुले मामध्यालोक्य संप्राप्तं राम रोदसि पर्य्यायावितो समाविष्टरे पत्रे परस्यापयस्यज यत्नाश्राव योस्तत्र विश्रान्तिः कथाभिरितरेतरं शर्वरी मात्यतीयाय मुहूर्त्तमुहूर्त्तवत् रविकांत योत्रकोतयोरिवाग्रहं विस्मयहास्य रंततो मरतं दीगतः॥ दाशूरारव्यायिके यानेकथिता रनंद नाह्यशूरा व्याख्यायिके वेदं जगद्रिति वनाप्यतो॥ इति वाल्मीकीये मो क्षोपाये दाशूरारव्यानं समसदशः सर्गः॥

सुमादि देवविद्धाचार्येण चितेसंसार तरणि नाम्नि वासिष्ठ विवरणे स्थि ३०
ति प्रकरणे दाशूरोपाख्यानं समसदशः सर्गः॥ रामचन्द्रायनमः॥

स्विराशूरारव्यापिकां जगत्स्थितेस्माप्यि कृत्स्नमुक्तं इदानीं स्थितिप्रकरणानान्यपरं संग्रहेण प्रतिपाद्यते॥ अपर्यंतेस्मे नि शरबु नीवर्षी रेति शलं किय त्॥ अस्यस्तावन्मात्रं वपुः शितमे व महापुरुषस्य क किमास्थ्यां को वाऽप्सरस्यां आहदानन्दनुधावति॥ अनुसरति अंतरितिः अर्तःकरणे सा वश्रीः मत्ता रूपं तावश्रयती ति तथा तत्तः सत्ता नावनामयी आस्थापरिव्यज्ञनि मेनि स्कतया सेसि

वसिष्ठ उवाच॥ अपर्यंतस्य किमल समकियानं त्राः शरवतं। तावन्मात्र महापुरुषः किमास्थ्यां सोनुधावति॥ अन्नरास्यां परित्यज्य पश्रीमर्चितामयी॥ योसि सोसि जगत्यस्मिन् लीलया विहरन् वा निरिहं संस्थितेरते यथा लोकः प्रवर्त्तते। सत्तामात्रेण देहेन तेथे वा यं जगदुन्मेष अत्रात्मनि कर्त्ततिम कर्त्तृत्वं च संस्थितं। निरिहत्वाहकर्त्तासौ कर्त्ता संनिधिमात्रतः॥ तेदृत्रात्मनि विद्ये ते कर्त्तृताकर्त्तृते नघायचैवते चमत्कारस्त्वामा घिन्नस्थिरो भवास कर्त्ताहम कर्त्तेति दृढ भावनया नया प्रवाहपतितं कर्म्म कुर्वन्नपि न लिप्यते॥

यद्रूपो वशिष्ठ्यसेसो सि तद्रूपस्तमिसर्थः॥ निरिहेति प्रवर्त्तामितीवा शून्ये पि संस्थित त्वालोकोय यास वर्त्तते तथैव देहोपरिमा त्मनि निरिहे संस्थितो पि तत्संनिधिमत्रामात्रेण जगदुणे यं प्रवर्त्तते। नेदृदृति। तेन वै व चमत्कारोभिरतिः॥ लोकं नैतां मकल तां वा आश्रित्यास्थिरो भव॥

वा॰स्थि॰ यानीति। सादृश्यो कोवाकं। स्वचेतनमो मुक्तेहं इतीजंतुनीरसतांरसो विषयेष्वेष्टुमुत्सुकं न दृहितत्वं यानि। तस्मात्कारणाद्‌कर्तृहमितिनिनि
३१ नमिति हृयानावनृत्या सापरमाम नरूपाममनेवावाशिष्यते। अथेतिनानन्नृहिंतामपि महाकर्तेनाहं हृतनिमपि अहमितियत्रयमास
ह्राकर्तेनायां इमसमर्थं जागतन्नम अहमेवकरोमी त्वमिति मानन्तत्रारागद्वेषाद्युक्तेन अन्यस्य कर्तुरसत्त्वानायदिति मिश्रारीरंधु
त्रेणइमारिनाद्ध्यामितियत्नूसजन्महद्धिरूयादिद्धपः अस्महाउंरन एव अस्मत्कर्मविपाकात् वा अन्तःकारणेन। स्वदस्या

वानिनीरमतांजेतम्प्रहृष्टेः स्वचेनसः तस्मान्नित्यमकर्त्राहमितिभावनयेह्या। परमामनतामीसासमनेवावशिष्यते। अथसर्वं
करोमीतिमहाकर्तेतयानया। यदीबसिस्थितिं राम तन्त्रामृतेष्वकतमांविदुः अहंयत्रकरोम्यामेसमर्थंजागतेनन्नमेरागद्वे
पक्कमस्तृत्कुतोमस्यान्प्रसंतवान्। परहन्तेनचारीरंमहृध्यमन्यनजीजितं॥ सोस्महारंनेएवातःकः खेदोह्लासमयः कं मः नस्तुषा
सुखविस्तारेद्रुगाह्लावरुयोहयो। अहंकेनेतिमतांतःकः खेदोह्लासयोः कं मः। खेदोह्लासविलासेषु स्वात्मकर्तेतयैकया। स्वसंकल्प
नयंयातेसममनेवावशिष्यते॥ ह्लासमस्य कः कमः कोष्ठकाशामहितिाममैवसुखासुखायोविलिनोग्गपंचरूपेगयाकालस्यतस्यो ३१
दयेअहमेवकर्तेत्यंतृम्मतिं। खेदह्लासयोः कः कम खेदेति। खेदोह्लासविलासेषु स्वात्मनोयाकर्तेता तयासवीज्ञाखदितयासत्ता
स्वस्य संकल्प एवकर्तव्यमितिनादिन्नूपेनयंयातेसमतिममनेव। उपेक्षातुद्धिरेवावशिष्यते॥॥

नमनेति। सर्वनिविपुया समतान्त्रसो मत्यपरावसपरास्थितिः। तस्मांसमतायामवस्थितंचित्तं न्यो जन्मवान् नवेत्। अयमिति
अयंसरेवदनोहं अहंयज्ञदत्तस्त्वहं। नइदमेवपरिमितंकार्यं करोमि इदंतुयज्ञदत्तादिकर्तृकं कार्यं न करोमि इतिमेदनावा

समता सर्वभावेषु यासौ सत्यपरास्थितिः। तस्यामवस्थितं चित्तं न भूयो जन्मनाम वै। अथवा सर्वकर्तृत्वमकर्तृत्वं च राघव
। सर्वं त्यक्त्वा मनःपीत्वा यासि सोसि स्थिरो भव। अयं मोह मयनाहं करोमीदमिदं तु ना इतिजावात्तु संधानमयी दृष्टिर्नतुष्टये।
सा कालसूत्रपदवी सा महावीचि वागुरा। सासिपत्रवनश्रेणीयादेहेहमितिस्थितिः। सात्याज्या सेन सर्वयत्नेन सर्वनाशोप्य
पस्थिते। योष्टव्या सा मनव्येनश्वमांसेनवपुक्षमी। तयासुहृत्कितया दृष्ट्ये पटजलेखया। उदेति परमा दृष्टिर्ज्योत्स्नेव विय
गतांबुदा। यथास्फुरितयारामतीर्यतेयेनवाभवः।

अनुसंधानमपीदृष्टिः स्रक्ष्येब्रसानंदायमकल्पतइत्यर्थः। सेति। कालसूत्रं महावीचि रसिपत्रामितिनरकविशेषाः। सेति। मारे
हातन्मनाच्येणमुक्तेणपुक्कमी। चंडाली। तयेति। सादृश्यो कोवा को। पटलेनेखया पटलं दृष्टिप्रतिबंधको नेत्ररोगः।

वा०टि० कर्त्तेति। नाहं कर्त्तेत्यपि परित्यज्य इत्येकानावनाम वकित्तामिव स्मिकस्वाहमिति हिनीयापवं कर्त्ताद्य फलस्थितः कश्चिदपि यत्नवा
३३ पि। किं तर्हि सर्वविकल्पातीतः कोप्येवास्मीति। तत्रोपनत्रान्यतमामात्मिन्यत्वं सर्वोत्तमेरवपनं देतिद्यायत्र चयदन्तिदेशानि
नःसाधवस्थितोऽइति। वधं इति। मोक्षार्थित्वमपि त्यजेति। तस्मापिवासनाविशेषवान्। मानसीरितिविषयवसिताः तत्सपीक

कर्त्तास्मिन वायमस्मिमस्मिन्नितिज्ञावैवमंतःस्फुटं कृत्वैवास्मिसमयमस्मिन्नरितिज्ञावाचयदानिश्चयं कोप्येवास्मिन कश्चिदेवेमिति
वासनिर्णयमवेत्तिमेनिष्वं स्वपदेस्थितः। पदविदोयत्नोत्तमाः साधवः। वसिष्ठ उवाच॥ द्वंधाघहिवासनावंधोमोक्षसाधस
नाहृयः॥ वासनांत्वं परित्यज्य मोक्षार्थित्वमपि त्यज। मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वा विषयवासिताः। मैत्र्यादिभावनानाम्नीगृहाण
मलवासनाः॥ ताश्चाप्यंतःपरित्यज्य ताभिर्व्यवहरन्नपि। अंतःशांतसमस्तेहो भव चिन्मात्रवासनः॥

ताः। मानसीर्वासनाः पूर्वं त्यक्त्वामेत्यादिना मा रमलवासनानां गृहाणां तथा सति चित्तप्रसादेन वर्तिप्यथाह भगवान्पतंजलिः
मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनमिति। ताश्चापीति। ताभिर्मैत्र्यादिभिर्व्यवह ३२
रन्नपि अंतस्ताश्चापि परित्यज्य शांत समस्त स्नेहः निरस्तसर्वेच्छः सचिन्मात्रवासनो भव॥

तामपीति। मनोबुद्धिसमन्वितां मपि चिन्मात्रवासनामपि परित्यज्य शेषं सर्ववासनाविनिर्मुक्तश्चिद्रूपे स्थिरं समाधानो भूत्वाये
नयात्म्नविज्ञानाबेणन्यजसितनमपि त्यजेतिचिरिति। श्लोकद्वयेवाकाचिदेशामनस्मादिरूपचिदादिविकल्पं तद्विषयांवावास
नांवासितारं वासनां हेतु चप्राणस्पंदनं चसमूलमखिलं त्यक्त्वा व्योमवत्सौम्यःप्रशांतधीश्च सन्तत्वयो न वसि। यादृशो नवसि

तामप्यथपरित्यज्य मनोबुद्धिसमन्वितां। शेषस्थिरसमाधानो येन त्यजसि तत्त्यज॥ चिन्मनःकलनाकारं प्रकाशतिमि
रादिकं॥ वासनां वासितारं च प्राणस्पंदनपूर्वकं। समूलमखिलं त्यक्त्वा व्योमसौम्यप्रशांतधीः॥ यत्क्षणं वसि सहृदेमन
वानस्कन्तनतः। हृदयात्संपरित्यज्य सर्वमेव महामतेः। यस्तिष्ठति गतव्यग्रः समुक्तः परमेश्वरः॥ समाधिमथकर्मा
णि माकरोतु करोतु वा। हृदयेनात्तसर्वास्थो मुक्त एवोत्तमाशयः॥

नवान्तहृत्स्पृहत्वत्तन्नतः सोमितादृशो मास्मर्थः। तत्र चित्स्वरूपचैतन्यं मनःअंतःकरणं कलनाश्चाविद्याआकारःप्रपंचः। प्रका
शस्तेजः तिमिरं तमः आदिशब्दाद्वृदयःसमाधिमिति। समाधिं माकरोतु। वा कर्माणि च माकरोतु वाः यः परं हृदयेन
आत्तसर्वास्थापरित्यक्तसर्वदेहः सउत्तमाशयो मुक्त एव॥

वा०टि० नैःकर्म्येणेति। यस्य मनो निर्वासितं तस्य नैःकर्म्यादिभिर्न किंचित्प्रयोजनमित्यर्थः। नैष्कर्म्यं काम्यकर्म्मपरित्यागः। विचारितयेति
३१ ज्ञा— मतं विचारितमिथ्यात्वं कांतेउद्राहितं स्वबुध्याउत्पादितं वस्तु सत्यत्ववासना मनो नाम्नूज्ञात्वा नाहं नेदं न मम परं वेस्कनास्तिय
इति। मोक्षयंमिर्वक्षेति। प्रपंचः सर्वमनन्तमपंचात्मकाएव तानि निश्चयात्मक उनिश्चयो धीरस्य विवेकनो बोधः कचारनिवि

नैःकर्म्येणेननस्यार्थेनितस्यार्थेतिकर्म्मभिः। न समाधिजयाभ्यां वायस्यनिर्वासनं मनः। विचारितमलं शास्त्रं चिरमुद्राहितं
मिथः। संसारवासना त्यक्त्वा नमसूर्यं स्परहह उहत्यमखिलं जीत्वा जीवतां हित्वा दृष्टा दृष्टांजनाः कतिपयाएवयथा चत्तलोकि
नः। ये केचनसमारंनायेन नस्य क्रियाक्रमाः। ते सर्वे देहमात्रार्थिआत्मार्थेतु न किंतु न किंचनासर्वत्र प्रपंच नतानि यथंकि वि
नविद्यते पात्मलेनततेस्यगोरीतिमेतुक्रमधीरधीः। युक्त्यावे चरतो भस्मास्मं सा रो गाः पदाक्रान्तिः दूरसंभ्रमक्रियुक्तेस्वमृत्यवत्रं
तौ बोधमक्ष। नकेचनजगन्नवासल्ब इहरजयंमसौ। नागरं नागरीकान्तं कुत्यापनलना इव। स्मारत्रस्तोमसां मोधेःफेनाः सर्वं कुलाय
नाः। चिदादित्यमहानेजोमृगतृष्णाजगच्छ्रियः॥
अंतिमे तु। आत्मस्वरूपपराबरं तुमहं मी न्यर्थः। युक्त्योति। युक्त्या परिष्टष्टं ब्रह्मभावना ३२
रूपेण महायोगेनास्मारेमिजगच्छ्रियः चिदादित्यस्य यन्महान्तेज आतपः। तत्र मृगतृष्णाः। मरीचिकाः। सर्वास्वपि जग
त्रिविधिलासमात्र कल्पितानीत्यर्थः॥

अथैवेति। वाहं स्यान्नेनहहस्यानेरपत्ने न नेति। यत्र वस्तु न निश्चहंनामं नंनास्तितनस्त्र शास्त्रान देवाउथ चित्ताश इति। मर्वत्रात्मनोउपवेत्ता
न। यत्र वस्तुमपि नास्ति सर्वस्य मप्रंचस्यात्मस्य सत्मस्यानाञ्च नः सर्वे मविन्मयं न न कश्चन किमपि निर्वांछामि। येही नि। श्लोकपंचकं

अथैव वस्तु स्मरिताः स्मरण राघव दर्शनाः। कवेन गाथा या गीता बाहंस्य मेनपावनीः। कचकदाचित्तु द्धायसमाधेः प्रीतमान्नसः प
कांते सुखा चेदं पको गढ्दयागिरा। किंकरोमि क्वगच्छामि किंगृह्णामि त्यजामि किं। आत्मना पूरितं विश्वं महाकल्पांबुना यथा। स
वाह्याभ्यंतरे देहे च धऊर्द्धं च दिक्षु वा इतश्चात्मान तत्रात्मा तनचात्मानास्मनात्मपंकचित्। नन दृष्टिनववाहं न नदस्तिनय
न्मयी। किमन्यत्प्रजिवांछामि सर्वं सच्चिन्मयं स्थितं॥ इति कचगाथाः॥ वसिष्ठ उवाच। येहि राघव सर्वास्या जातास्तु चिमहात्मन
ः। तेनिस्मेवाम्बरिनारवद्वे रवः। नापदिशानिमायांति निशिहे मा बुजं यथा। नेहं नेमं नेनाहम्यदं मे नेत्रिष्टवल्मनि। नित्यम
एर्लेतामं न रस्ताद्बुध्वा त्वामि दुसुंदरा। आपमपि नस्वंतिव्याश्रित्री न तामिवा॥

सा— वाक्यं। तत्र स्थाःस्वा नतिषाः महानो गुणोः त्रामोदयो येषां ते प्रकृतादय वद्वपकर्न्मात्। अमन्नूनेहं ते नापेक्षं तेत्राशिन इति
रुक्तवत्॥

वा॰ स्थि॰ मैत्र्यादिगुणकांतया मैत्रीकरुणामुदितोपेक्षालक्षणैर्गुणैः कांतयाः समाः रागद्वेषरहिताः समरसाः समं सर्वत्र तुल्यरसो
३४

आकृत्येव विराजंते मैत्र्यादिगुणकांतया समाः समरसाः सौम्याः सततं साधुवृत्तयः ॥ अब्धिवद्धृतमर्यादाः नवंतिवित
तान्नायाः ॥ अनन्तेयां महाबाहो पदवीं स्थितिं । सर्वदैवानुगंतव्यं नापदर्थे विलोकह कथमिदं चेति संसारम
लमाततं । प्रविचार्य प्रयत्नेन प्राज्ञेन सह साधुना । नाकर्म्मसु नियंक्लैव्यं नानार्येण सहावसेन्नारदृष्ट
व्याः सर्वसंहर्त्तीन मत्कस्व हेलया ॥

पेषांतेतथा आपदं वीक्षितं आपद्भिरवीक्षितमिति ॥ दृष्टव्य इति श्लोकत्रयं वाक्यं ॥ अवहेलया अनादरेण ॥ ३४

शरीरमिति ॥ अस्थिमांसरक्तादिरूपं तं श्वतएवाशोभनं शरीरं त्यक्त्वैव यः नूनं मुक्तावलीतंतुं सर्वस्मिन्ननुस्मृतं ॥ ॥
॥ ॥ इति श्रीमद्ब्रह्मसूरिसूनुनापरवाक्यप्रमाणपारावारदृश्वना श्रीमुम्मडिदेवविद्वदाचार्यविरचिते संसा

शरीरमस्थिमांसं च त्यक्त्वा रक्ताद्यशोभनं । नूनं मुक्तावलीतंतुं चिन्मात्रमवलोकयेत् ॥ यैव विडंगना भोगरूप
णे श्वेविनास्करे धराविवरकोशस्थे मेव विक्ष्टकोदरे । तामसी राजसी चैव जातिमनामपि स्थितः ॥ स्वप्रयत्न
वशान्यांति मस्वसात्विकजातितां ॥ ॥ इति श्रीवाल्मीकीये मोक्षोपाये स्थितिप्रकरणे नाम अष्टादशः सर्गः ॥१८

रतरणौ नाम्नि वासिष्ठविवरणे स्थितिप्रकरणे उपदेशोपाख्यानं नामाष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥ रामः ॥ ॥

वा०स्थि०
३५

रामः
३५

वा०नि० ॥श्रीगणेशाय नमः॥ ॥अथ निर्वाणप्रकरणं निरूप्यते। तत्र पंचदशाख्यानानि भुशुंडः देवपूजा बिल्वफलं शिला। अर्जुनशतरु-
१ द्रः वेतालः भगीरथः। किरीटचिंतामणिगजाख्योपाख्यानत्रयं गतः। शिखिध्वजः कचः मिथ्यापुरुषः भृंगीश इक्ष्वाकुः। आद्यः भूमिकास्व-
नितनत्वमणेष्वनुसंधानात् चित्तविश्रान्तिनिर्वाणमिति भुशुंडोपाख्यानेन निरूप्यते। हि तमुपदिशति। दिक्कालेति श्लोक-
द्वयं वाक्यं। अहं दिगादिभिरनवच्छिन्नमाद्यंतरहितं चिन्मात्रं ब्रह्मैवास्मि। इतरद्देहादिकं नास्तीत्यत्र मत्वा निश्चित्य

वसिष्ठ उवाच॥ दिक्कालाद्यनवच्छिन्नमदृष्टोभयकोटिकं। चिन्मात्रमक्षयं शांतमेकं ब्रह्मास्मि नेतरत्॥१॥ इति
मत्वाहमित्यत्र मुक्तामुक्तवपुर्महान्। एकरूपः प्रशांतात्मा मौनी स्वात्मसुखी भव॥२॥ एतद्ज्ञानकल-
नायां विदृब्रह्मभावना। यावद्यास्थाजगद्भ्रांतिजेतावत् चिंतादिकल्पना॥

मुक्तामुक्तवपुः अभिमानपरित्यागान्मुक्तं प्रारब्धवशात् अमुक्तं वपुर्येन तादृशः स त्वं स्वात्मसुखं स्वः आत्मा रामो न
भव। अस्तिमुक्तेति पाठे एकं ब्रह्मैवास्मि इतरत् इति मत्वा अंतरहमित्यहंतां मुक्त्वा अमुक्तवपुर्जीवन्नेव स्वा-
त्मसुखो भवेति योजना। अथ संसारो न निवर्तत इत्याह। यावदिति। ब्रह्मभावना ब्रह्मैवेदं सर्वमिति भावनायाः अ- रामः
भावो यावदनुवर्तते। अत एवाज्ञानकल्पनाज्ञानमयो बंधश्च यावदनुवर्तते अतस्तावत् जगज्जालरूपः स्थायी प्रपाप- १
पावद्दृतविजात्यादिकल्पना विभिन्नजीवो विद्यमानादिभेदकल्पना प्रवर्तते॥

वस्कनस्कनका। चितनेदकल्पनेत्याह। नास्तीति। चित्तं शुद्धसत्वप्रधानमंतःकरणं। मनस्करजोगुणप्रचुरं संकल्पविकल्पा-
त्मकमंतःकरणं देहदृशि। दृश्ये क्रिस्मेव प्रपंचः दृश्ये परकीपरे हारः। आत्मता चेतनत्वबुद्धिः या दृश्ये प्रतिमा हो। आत्मता परमात्मा-
भावो देवताबुद्धिरित्यर्थः विमादिकल्पनाया निदृष्कपायमाह। अंतरिति। अंतर्मुखतया सर्वं चिन्मको हमिति परिष्ठणेनि मावृत-
याविजगत्तृणवउयेहायं दूषं चिदूकोसर्वप्रपंचाधिष्ठानं तत्स्वात्मचेतन्येनुक्तो दृष्कतिरेकेण दृश्यस्याभावविजा-

नास्ति चित्तं न चाविद्या न मनो नास्ति जीवकः॥ एतान्यकल्पनारामकृतानि ब्रह्मणैव तान्यथा॥३॥ ब्रह्मैवेकमनाद्य-
न्तमब्धिवत्प्रविजृंभते। नेदृहेयावद्दृश्यावोदृश्येस्मिन्भाव हात्मना॥४॥ यावन्मनुमे दृढमिदं त्यं स्थानावचिन्नारि वि-
न्नमः॥५॥ अंतर्मुखतया सर्वं चिद्वह्नौ त्रिजगत्तृणं। जुहृतोंतर्निवर्तन्ते मुने चित्तादिविभ्रमाः॥६॥ चिदात्मा-
स्मि निरंशोस्मि पारावारविवर्जितः। रूपं स्मर निजं स्फारं माऽस्म त्वा संमितो भव॥७॥
यथतेमुने। ध्विक्रदृवि-
न्मात्मनिवर्तन्तो केषां अंतर्मुखतेत्याकांक्षायां चित्स्वरूपमाह। चिदात्मेति। पारावारविवर्जितः दृश्यांतरावधिरहितेन नि-
रंशः चिदात्मास्मीति निजं स्फारं व्याप्तं रूपं स्मरन् अनुसंधत्स्व। इयमेवान्तर्मुखतेति भावः। अस्मत्वा निजस्वरूपावि-
स्मरणेन संमितः परिच्छिन्नो मा न वाप्नोमीति पाठे। एतदृशिदात्मासि अतो निजं स्फारं रूपं स्मरेति योजना॥ ॥॥

वा°नि° यश्च नियः अनितरां शत्रुः सततं मारणोद्यतस्स्वजनमेव तथाविधमेव शत्रुं द्वेषोरागद्वेषतरहितत्वया अकृत्रिमं मित्रमिवं न पश्यति।
२ स शत्रुमित्रयोः समदृष्टिः पुमान् स्वरूपनिजानात्मानं निजमित्यर्थः। समले नियः मोहदं मलसंरंच रागद्वेषं च समूलं का
षंकषन्तिस्म वासनेवपरित्यजति स पुमान् इहलोकमिन्द्रियारि हो षान् हंति॥ अध्यात्मेति। अन्तः करणेनाविते न अध्यात्मशा

यः प्रणवादि नितरां शत्रुः सततं मारणोद्यतः॥ तमेवाऽकृत्रिमं मित्रं यः पश्यति स पश्यति। समूलकाषं कषंति मोहादीन्
इत्येवं तु मलायः मोहं दं मलतरं च स हर्षामिषेहोपहा॥ ए॥ अध्यात्मशास्त्रमंत्रेण दष्टा विषयविषूचिका। हीयते ना
वितेनान्तः शरदामिहिकायथा॥१०॥ यत्रोपादेयरूपि सं भावितं स्वेन चेतसा। तद्धेतोत्र विशिष्फत्वे स्सलैयते मा
चेत्रेयथा पयः॥
अमंत्रेण दष्टाविषयविषविष चिका दृष्टासृषविषजन्या विषविकाहीयते। शरदामिहिकायथा। तेत्रेयथा पयः॥
शरत्कालेन हिममिव॥ अध्यात्मशास्त्रमध्यात्मविद्युपादेय वस्तु मं वित्रेजगतिनानात्मयेत्याह। यत्रेति। यत्र यस्मिन् समः
रूपेउपादेयकात्मासत्वेनस्वचेतसा भावितं निश्चितं तद्धेतोस्तस्यावासंतत्वे प्रकर्षेणान्तःकरणेवि २
शतिप्रविशति तत्रैव पयोजलमिव॥

गुरुमुखेन स्वानुभवेन विचारणावोसंशयएवयर्थवि स्पती त्याह। अपर्यासितेति। अपर्याजोचिता त्मार्थः आत्मैवार्थप्र
निपाद्योयस्मिन् वाक्ये तहात्मार्थमध्यात्मशास्त्रं तदपर्याजोचितरितयैव। अपयमप्य संविद्दः। अविचारितस्वरूपसंविद्द
श्चमूढत्वबुद्धयः सर्वेनृणएव नूसंहते इतस्ततः चलंति। संदिहत इत्यर्थः॥ ननु सर्वेषामपि जीवानां विद्दं दूपत्वा कथं के
षाचित्संदेह इत्यत्राह। सर्वेषामिति। सत्यं सर्वेषामेव तेषां जीवानामप्यराविदेषास्ति नैव स्वरूपत्वेनावस्थितेनवकिंतस्मा

अपर्याजोचितात्मार्थसिद्धपराम्रष्टसंविदः॥ स्पंदन्ते चेतिनोन्मुक्तास्तृणवन्मूढबुद्धयः॥ सर्वेषामेव वेत्तेषां स्थितैवेषा
विदव्ययया॥ किं तु बोधवत्तादस्या परांकृपणतांगताः॥१२॥ तर्जनेनगर्जनं मूढगादं नुदिएगुणादिवजायते मरणायेव
विबोधपरिवर्जितं॥१३॥ तस्मिन्नात्मदृशमेहद्वंतत्पक्वं सांकदृष्टे। तेनसार्द्धकथायातेतेकोजेयाक्षानमन्द्वरे॥१४॥

स्वरूपत्वेनावस्थितायाः वितः अबोधवत्तानं अज्ञानाद्यविद्यामहिम्ना अनुसंधानस्थराम् परं॥ निरवधिकां कृपणतां सुरतां
गतः तामेवकृपणतां दर्शयत्राह तर्जनमिति। धनुर्वेदगुणादिवधनुष्यारोपितायाः मोर्व्याः इत्यत्र तद्भ्रानामविबोधपरि
वर्जितं स्वरूपचित्तोवबोधरहितं तर्जनं नं तर्जनगर्जनं कवक्कोनाह जन्म मरणायैव नृतनाहाय्यैवश्रयते। धनुर्गुणोत्वन्तु
दोहि स्वनूपरेपानाश्रायेवकेव्यते। अतो न तस्मात् किंचिदपि भीमे तथ्यमिति नावाः समबोहान सत्मानादिकृषि
हपिनाहीनीत्याह। तस्मिन्निति। तस्मिन्नात्मावबोधविधुरे अधमे दग्धजने कदर्थमतिसामिव ते न सहसकथापि अनुवर्त्त नि
गावरणप्रदृक्षा

कौलेयकन्यायादपरिहार्यत्वं दर्शयति। तस्मात्सर्वथापि हि संसारसरणेः स्वाज्ञानमेव मूलमित्याह। अज्ञत्वमिति पदं त्व
अज्ञानं स्वापदं जरामरणादीनां निदानमिष्यते हेतुरुक्तः हि यस्मात्कारणात्। अज्ञाननतः पुरुषस्यैकायायत्तस्मात्
सर्वथापसौत्म्यहेतुः स्यसंसारसरणिरज्ञानमेव समास्तेऽवहेति प्रवर्तते। संसारहेतोरज्ञप्रहरितेष्ठजन्यत्वात्तायदिति न
धियः ज्ञानिनो बुद्धेर्यदि देवजगत् गोष्पदाकारं गोष्पदमिव पेलवमल्पं प्रवर्त्तामते। नदेवजगत्। अमहात्मनोऽज्ञस्याग

अज्ञत्वमापदां निष्ठाकाहिनापदज्ञाननतः॥ इयं संसारसरणिर्विहत्यज्ञप्रसादतः॥ यद्देवगोष्पदाकारं ज्ञसिपद्यजवंज
गत्। तदेवापारपर्यन्तमगाधममहात्मनः॥१९॥ संवंधेनापरामृष्टशात्रे सत्त्वात्मिके चयत्। तत्साक्षिहानंदमय
मसीह केलनोदितं समुद्रेति स्वतस्तस्मात् कजाकजनरूपिणी। सत्त्वमा मध्यास्य यास्त्वलावेतिसाकल्यमेत्रिधा॥

धमपारपर्यन्तं वमतीयते। दुस्तरं नवतीत्यर्थः॥ इत्यात्मज्ञादेवगुरोः स्वोत्प्रमितकक्रान तं वोधयितुमाह। संवंधेनेति। सं
वंधेन विषयेण परामृष्टे। असंस्पृष्टं तात्रं सत्त्वात्मिकं चयदस्ति। तत्साक्षिहानंदमयं कजनोदितं निष्कं जनरेववस्त
वस्तुतोऽस्ति। समुदेतीति। तस्मात्परब्रह्मणः सकाशात्तत्कजमरूपिणी वंधनस्वतन्त्रा वीचकत्वा अविद्या स्वत एवा ३
नुपरेत्याधास्समुदेति। मायकजनानां त्मादिनेदात्रिधा कल्पयते॥

सत्त्वमिति। एषा सत्त्वादिमेदनिन्ना कजेवमता त्रिगुणात्मयात्मिका प्रकृतिस्मृता। एषैव गुणत्रयात्मकप्रकृतिन्दपाकजौ
घजं तो संसृतिः वंधहेतुः। अस्याएवपारं निवृत्तिः परं कैवल्यं अत्रेति। अस्यां प्रकृतौ गुणाः प्रत्येकं त्रिविधाः स्मृता सत्त्वा
दीनां गुणानान्तरैः महव्याप्तिमित्रितत्वात्। तथाहि सत्त्वं शुद्धं रजोमिश्रं तमोमिश्रं चेति त्रिविधं। इत्थं रजस्तमसी वेति एवं गुण
त्रयात्मिके यमाविद्याकजाता एवाव्यानवधी वितन्क्ताम्प्रयइति। अत्र मंत्रद्रष्टारो वसिष्ठविश्वामित्रादयस्त्र षयः। मौन

सत्त्वं रजस्तम इति चैषैव प्रकृतिः स्मृता। एषैव संसृतिर्जन्तोरस्याः पारं परं पदम्। अत्रये तु त्रयः प्रोक्ता गुणास्ते पि त्रि
धास्मृता। नवधैवं विभक्तेयमविद्या गुणरूपिणी॥२०॥ ऋषयो मुनयः सिद्धा नागा विद्याधरा इति नागमविद्यायाः सा
त्विकं विद्धि राघव॥२१॥ सात्त्विकस्यास्य नागस्य नागा विद्याधरास्तमः। रजस्तु मुनयः सिद्धाः सत्त्वं देवा हरादयः॥२२॥

नित्य मुनयः अप्यादयो मिजिताच अविद्यायाः सात्त्विको नाग इत्यर्थः। तत्र तावत्तु रविनागमाह। सात्त्विकस्येति। साधिविके स्यास्
मीगस्य मध्ये नागा वासुकितक्षकप्रमुखाः फणीन्द्राः विद्याधराः खड्गगुलिकाजनादिविद्याधारिणो जीमूतकेतुप्रभृतयश्च
तमः तमोमिश्रसत्त्वांशात्मोहतत्पर्यष्ठत्वात्। मुनयः सिद्धाश्च रजः। रजोमिश्रसत्त्वांशाः। तपोनिष्ठतया प्रहृति तत्पिष्ठत्वात्। ह
रादयः देवाः सत्त्वं शोध्यात्विकनागसत्त्वांशाज्ञाननूपिष्ठत्वात्॥

वा०नि० ४

भाग इति। अविद्याया मध्ये अविद्याप्रभेदानां नवानां मध्ये एष भागः सात्त्विकभागस्य सर्वांशो विद्यात्वं विद्यांशा इवाच्युतत्वमागतः। यस्मात्कारणात्शुद्धं सत्त्वं शुद्धसत्त्वरूपो विद्याभाग एव विद्येति कथ्यते उक्तन्यायमन्यत्रातिदिशति राजसानिषएवमुक्तप्रकारेण राजसी तामसी च स्थितिस्त्रिविधोक्ता। तथाहि। मनुष्याणामपि सर्वेषां राजसत्वेन ज्ञानप्रधानाप्राबल्येन सत्त्वाज्ञः सुषुप्त्यादिप्रवृत्तिप्रधानाः क्षत्रियादयो रजोगुणो मोहबहुलाः। सत्त्वहरयस्तमोगुणाः एवं तामसे पशुतिर्यक्कृमिप्रकारा

भाग एव तु विद्याया एवं विद्यात्वमागतः॥ शुद्धं सत्त्वं विद्याया भागो विद्येति कथ्यते॥२३॥ राजसी तामसी चेति स्थितिरेव त्रिधा त्रिधा॥ मौर्ख्यं विदुः स्थावरादेः प्राप्तास्तामसतामसी मता॥२४॥ रामउवाच॥ ॥मौर्ख्यमस्पन्दयनतामागतं संसमुपस्थितं स्थावरादिनतु प्राप्तं संकाशं भवति प्रभो॥२५॥

महतिमोहवाढः आदवादिपुत्रे विध्वंसैमौर्ख्यपिङ्गीनूना ज्ञानरूपः स्थावरादिः सर्गविशेषः तामसतामसी मतां तामस सहतेः परमावधित्वं प्राप्तः मौर्ख्यमिति। अत्यन्तघनतः मतिसांद्रतामागतं मौर्ख्यमिज्ञानं स्थावरादिनतु प्राप्तं संसर्गकी दृशं समुपस्थितं भवति। केन प्रकारेण वस्थितं भवति॥ ॥ राम: ४

अमनस्त्वमिति। अमनस्त्वं पाषाणादिवन्निर्मनस्कत्वं असंप्राप्तं हि तादृशं प्राप्तिपरिहारार्थपिः प्रष्टे तस्मं नयात्मनस्तादृगपि मनोव्यापारादपि विविक्तं तं स्मरणायनावान् इत्थं तदृष्टं मनस्तामध्यवसितयन्मौ रर्थ्यं तादृशं रूपमाश्रित्य विवरे स्थावरेषु स्थितानां सुखेति। यत्स्थावरेषु विद्येतन्तं सुषुप्तपुर्यष्टकाः अहंकारकजायुक्तं बुद्धिबीजसमवितं। ननु पुर्यष्टकमिष्टं शेवागमे नुः स्यात् पुर्यष्टकं मनः करणाबीज दर्मकरणादीन्यकं। तादृशं पुर्यष्टकमिदं यस्य समष्टिरूपं। सुषुप्तं निलीनं यस्मात्सा तादृशी सती सुख

वसिष्ठउवाच॥ ॥अमनस्त्वमसंप्राप्तमनस्तादृग्विविक्तता। न दृष्टं रूपमाश्रित्य स्थिते ते स्थावरेष्वपि॥ श्रीरामउवाच॥ ॥ मनस्तादृग्विविक्ततायत्र संस्थितानां स्थावरेष्वपि। तत्ता दृष्टास्थितानां मुक्तिं मन्ये वेदविदांवर॥२६॥ वसिष्ठउवाच॥ ॥सुषुप्तपुर्यष्टकता यद्विस्थिता सुखदायिनी। मुक्तं धत्तेऽवन्नत्रसत्तामात्रेण निष्ठति॥ श्रीरामउवाच॥ ॥सत्तादैन्नतयायत्र संस्थितानां स्थावरेषु विताः। न ताहृगिस्थितां मुक्तिं मन्ये वेदविदांवर॥

दायिनी सुखाविनर्विहेतुः स्थिता। तत्र स्थावरेषु मनः कांधजडे पिवपवित् सत्तामात्रेण निष्ठति। नपुनः। प्रकटतयाप्रकाशमनेसर्वेति। यत्र स्थावरेषु सततावित् सत्तादैन्नतया सत्तया सहाभिन्नतया सत्तामात्ररूपतयेति यावत्। संस्थिता सकल्पविकल्पायुनावात्। तत्रास्तावरेषु मुक्तिमहं दूरस्थितां मन्ये। समाधेवस्था सादृश्यादिति भावः॥

वा०नि० बुद्धीनां इदं आदि कार्यं क्रान्ति युक्तिं विद्धि इत्थं तु नवैः पर्यालोच्य यथावस्त्ववलोकनात् । परमार्थनिश्चयात् बुद्धिदृढं द्वयोः सत्तासामान्यबो
५ धः सत्तासामान्यं पर्यवसितो बोधः स एव नेतः पुनरावृत्तिरहितो मोक्षः स्यात् । अन्यथा महापातकैरेव काधिकैः स्थावरत्वसिद्धेमात्र
स्यमुलम्लान्मोक्षः सत्तास्त्राणां वेर्यर्थास्यादिति भावः । एतदेवाह । परीति । परिज्ञाय विचार्य हेयत्वाद्वासनानां संसारहेतूनां यः उ
गमकः परित्यागः पुनः संसारप्राप्तिरहितः परित्यागः । कुतः । सत्तासामान्यरूपतात्त्वेनमसमस्तसर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वात् ।

वसिष्ठ उवाच ॥ बुद्धिदृढं विचार्येदं यथावस्त्ववलोकनात् । सत्तासामान्यबोधो यस्स मोक्षः स्यादनेनकः ॥२९॥ परिज्ञाय
परित्यागो वासनानां य उत्तमः । सत्तासामान्यरूपत्वात्तकैवल्यं पदं विदुः ॥ विचार्यैस्महाबोधो वसनास्त्यापेध्यानमना
वनात् सत्तासामान्यनिष्ठत्वं सत्ताब्रह्मपरं विदुः ॥३१॥ अनसुतास्थिता मत्यायत्र वीजइवाङ्कुरः । वासनानन्तसुषु
प्तं विद्धि जन्मप्रदं पुनः ॥

न देवकल्परूपं विदुः विचार्येति । पूर्वोक्तस्यैव प्रपंचः शास्त्राण्यध्यात्मशास्त्राणि आचार्यगुरुमुखादवधार्य आर्यैः स
ह सत्संचारिभिः सह विचार्य युक्तिभिः अनुचिन्त्य अध्यात्मभावनात्त्वचित्तेनुसंधानात् यत्सत्तासामान्यनिष्ठत्वं तद्दे
वपरं ब्रह्म विदुः । अत्रेति । यत्र यस्यां स्थावरदशायां वासना बीजाङ्कुर इव अन्तरन्तः करणे सुप्तानिलीनाम स्थि ५
तानन्तसुषुप्तं गाढनिद्रा सादृश्यात् । तत्सुजन्मप्रदं विद्धि वासनायानिःशेषनधनवन्तिगूढ मनवस्थानात् ॥

अंनपिनि अत्र नः अन्यत्र रे संलीन मननं निलीनमनोव्यापारं परितः सुषुप्तवासनं व सुषुप्तं सुषुप्तपसदृशीदशा नतु जडधर्म
त्वात् । जडेष्वेवं पूर्वं त्रैमानत्वात् । जन्मदुःखदानमप्रदं जन्मनां दुःखदानानां च हेतुः स्थावरादयः इति । अतः कारणीदेते स्थाव
रादयो जडधर्मिणः समस्ताः । सुषुप्तपदमारूढाः इति रूढत्वात् पुनः पुनः जन्मयोग्याः सुषुप्ता हि पुनः पुनः समरंति । यथेति बीजेषुपु
नादिबीजेषु यथा अन्तः पुष्पाणि सूयनयामं स्थितानि पुष्प्यत्वहणं सुपच्यहणं फलादीनां । यथा च महोरात्रौ महोरात्राम

अत्रेः संलीनमननं परितः सुषुप्तवासनं सुषुप्तं जडधर्मत्वात् जन्मदुःखदानप्रदं स्थावरादय एते हि समस्ता जडधर्मि
णः सुषुप्तपदमारूढा जन्मयोग्याः पुनः पुनः ॥३४॥ यथा बीजेषु पुष्पाणि महोरात्रौ घटा यथा । तथान्तःसंस्थिताः माधो
स्थावरेषु स्ववासनाः ॥३५॥ यत्रास्ति वासना बीजं तत् सुषुप्तं न सिद्धये । निर्बीजा वासना यत्र तत्तुर्यं सिद्धिदं स्मृतं ॥

त्रिकामस्य हे यदः । संस्थिताः घटस्य ग्रहणं ज्ञाराद्वेदं च नादीनामप जरूणं न थास्थावरेषु वासनाः स्त्रीयाः पुण्यापुण्यसंस्का
ररूपा जन्मात्तरहेतवः अन्तःसंस्थिताः यत्र स्थावरदशायां वासनाच तद्बीजमाज्ञानं च संसारकारणमस्ति । तत्सुषु
प्तमेव न तुर्यावस्थानत्र सिद्धये यो वैवल्पाय न भवति । यत्र यास्मिन् जीवन्मुक्तरूपदेहे निर्वाना निर्गतं बीजमज्ञानरूप
यस्याः सा शुद्धवासना प्रवर्तते । तत्तुर्यपदे सिद्धिदं स्मृतं ॥

वा०नि० वासनाया इति। वृत्त्यादीनामिव वासनायाः क्षेपः स्वल्पोऽपि बाधत इत्यर्थः। निर्दग्धेति। निर्दग्धवासनानदीजमज्ञानवयेनानादृश्या
६ ःसत्तासामान्यनिष्ठतानन्दरूपता नपुरुषः स्वल्पसत्तिवा देहे नृयो दुःखनाशनवेन। विच्छिन्नेति। या स्वजविच्छिन्ना नवे
नन्दरूपाप्याच्छिन्नः शक्तिः वासनाबीजरूपिणी वासनारूपा नदीजा ज्ञानरूपा च स्वापथमिणी निशाहेतुभाविधेति। यद्वप
स्याच्छिन्नके हैतो। स्थितः स्वरूपस्य नन्यमिदमहत्त्वात्। प्रेक्ष्यमनीतिः सावरणा शक्तिरविधेत्युच्यते। यत्र दविग्धेति पाठे तद्

स्नेहवैरविषाणं च नोऽणुः स्वल्पोऽपि बाधते। निर्दग्धवासनाबीजः सत्तासा
वासनायास्तथा नक्के क्षीणव्याधिर्दिपामयि। स्नेहवैरविषाणं च नोऽणुः स्वल्पोऽपि बाधते। विच्छिन्नेति वासनाबीजरूपिणी सर्वदेहिनाम्। अस्यास्तद्दर्शनं
मामरूपवान्। स देहो दिवि देहे वा न नयो दुःखनाशनवेन। विच्छिन्नेति वासनाबीजरूपिणी सर्वदेहिनाम्। अस्यास्तद्दर्शनं
यत्र दविग्धेत्युच्यते बुधैः॥ अविद्यायास्तत्त्यागेन प्रथानेन नरं देहेन। तावद्यावन्मिथ्याप्यद्वैतमात्मेच्छितं भवेत्॥

ज्ञानिकारणमविद्येत्युक्ते द्वयगतलिंगोपाधानान्नपुंसकत्वं। अविद्यापाता इति अविद्यापातकत्वस्त्वंगयोः गुणत्रयात्मक
त्वादुणत्रयमये कं त्रिविधत्वात्त्र स्थीविमक्तायाः प्रथानत्वेतीयोनागः शुद्धसत्त्वपः तेनविद्यात्रायःवाद्येननागनद ६
नरमविद्यानागतावद्देहेत्॥ यावन्नागद्वयविद्याविद्यारूपंमिथ्योपपत्तिपरस्पराणि नवाद्वैतसम्यक्त्वात्म्यनाविद्य
याऽविद्यालिवन्मसिनाविद्यामपिनिवर्तयति। अन्नत्राष्टनोपान्यपानइचेतिनावः॥ राम॥

प्रतावदिति। इदं जगद्ब्रह्मलोकात्मकं न भवति॥ किंतु हिविपदा रिक्तरूपमेवेति यो निश्चयः पतावदेवाविद्यांत्वं अविद्याव्यापारस्ये दंबेप
तियो निश्चयपप्रवत्तनस्या अविद्यायाः क्षयइति सक्षेपः। प्रक्रतमनुसरति। निश्चयइति। हराहीनां देवानांनारदीहीनामथा
णांवद्दृरिनिर्मजो यो नियमो वर्तते। स निश्चयस्त नवन्तु व मणि बमेघ जीवन्मुक्तमागमिव जवन्स्वेत्यर्थः। यनेतिपनेहराहा

एतावदेवाविद्यात्वं नेदं ब्रह्मेति निश्चयः॥ एषपवक्षये॥ यस्मात्तु ब्रह्मेदमितिनिश्चयः। निश्चयो यो हरादीनां हतिष्ठति निर्मुक्तात्म
पीणां नारदादीनां स ते न नवत्तु राघव॥४१॥ श्रीराम उवाच॥ येनेनेनगवन्नर्था निश्चयेन महाधियः॥ विशोकाः संस्थिता स्त
न्मेवमवप्रब्रूहि तत्त्वतः॥ वसिष्ठ उवाच॥ यदिदं किंचिदाभोगि जगज्जालं प्रदृश्यते॥ तत्सर्वममलं ब्रह्म हद्दयेत न घृवसि
ते॥४२॥ ब्रह्म चिद्ब्रह्म भुवनं ब्रह्म नूनं परंपरा। ब्रह्माहं ब्रह्मशत्रुर्मे ब्रह्म मन्मित्रबांधवाः॥
यो येन निश्चयेन विस्मयनाविशोका जीवन्मुक्ताः सं
स्थिताः। तं निर्श्चयं तत्त्वतो मम ब्रूहीत्यर्थः इति। प्रतीयमानं दृश्यमखिलं ब्रह्मैवेति हरादीनां निश्चय इत्यर्थः। पतदेव प्रपञ्चयति। ब्रह्मे
ति। प्रकाशः। काविन्प्रकाशपंचतनाचेतनात्मकं ब्रह्मेत्यर्थः। नूनं परंपराविपदादि महानयं तमसः परः अहमिति। मच्छत्रु
तिहरादीनां निश्चयस्वरूपाणि नयः॥

पा॰ ३ नन्वेकमेवेदंजगत्कथंकस्यचिद्दुःखायकस्यचित्सुखायचस्यादित्याशंक्यदृष्टान्तेनोपपादयन्नाह। अहंजस्येति। ज्ञानाज्ञानकृतेयंवि
शेषः समर्थः। ज्ञानप्रकारमेवमदृष्टान्तमाह। सर्वमिति। प्रसिद्धेवेतिनाविततेनिश्चिते। आत्मात्ममात्रमिति। आत्मात्मसमात्रविषयासंस्पृष्ट
ज्ञानरूपपदरूढेनविदुषा। इति। चिद्रूपंपरंब्रह्मैवमस्तुनयजे। चिद्ब्रह्मणःसह्यद्ब्रह्मणोनिदृसंसर्थं। एतदेवोदाहरणेनस्पष्टयन्नाह। अ
संस्कृतेति। असंस्कृतस्यएवमपरिचिंतस्याधगम्या। लोकेरत्नानिसानिमनन्येचिंतामणिवत्स्वस्कृतरत्नानिप्रयत्नेसंस्थितेमति। अनागका
निखिलेविकल्पनिर्मुक्तायाप्रतीतिरस्तिनन्तत्त्वगंविद्वत्सु। अज्ञासंस्कृतेनमनेनपूर्वोक्तेनदूरदर्शिनः। मननमोचनावस्थानके

अज्ञस्यदुःखौघमयंनस्यानन्दमयंजगत्। अंधंभुवनमंधस्यप्रकाशंतुसचक्षुषः॥४५॥ सर्वमेवहिब्रह्मेतिनाविनेप्रलोकेपु
मान्यापीत्येमनेमनमयक्रोवामनन्तवेकिल॥४६॥ अज्ञासमाचममंजसपुण्यतानवबोधकं। सस्यशास्थितेनशास्त्रविद्वत्सुन्य
नुन्नयन्नो॥४७॥ असंस्कृतानधगालोकेमनस्यायत्रसास्थितेयाप्रतीतिरनागकानविद्वत्सुसर्वज्ञः॥४८॥

एतान्त्राअजनितसंस्कारमहिम्नाविकल्पावोनोदयइत्यर्कों। आत्मगस्तनेनकालविलेपानावान्। विकल्पोदयस्यावकाशेनानास्तीति।
कालिकविकल्पकल्पनापिनसम्भवतीतिमूर्च्छितामिस्पृशंमधेय। नचमतीनिरवनोरतीतिवक्तुंकृतचासंदिग्धताधिकया
बहिर्मुखतायाःसविदःप्रकाशकत्वावस्यात्सिंधारात्। अन्यथानिर्विकल्पकालानादेन्नन्मजमसविकल्पकस्याप्यनुदयप्र
संगात्। कालान्तरेकिमत्रकचिद्रागतइति। एतस्यतद्विषयस्यस्मरणोसंनवात्तस्मान्निर्विकल्पनयाविषय ७
दोषनिर्मुक्तानिर्मलाप्रतीतिरस्तीतिस्पष्टपगतम्॥

सर्वमिति। सर्वेषांसंकल्पानांफलदंजगत्स्वामिनामात्मादर्शंचिदात्मानमुपास्महे। इतीति। इतिनिश्चयवंतःस्वोक्तप्रकारनिश्चययु
क्ताः आत्मतपवविगतेनसमाधिःपापाःसन्तः संतिसद्रूपेब्रह्मणिसाधकतेनारहाद्योमहात्मनः। समेएकरूपेशान्तेनिर्विका
रेसन्तेअबाधस्वरूपेपरब्रह्मणिसुखयथा। नथाअवस्थिताःसन्तःसमासइतिपाठेदग्धपद्मान्मनोदस्यंचरूपत्वान्। अम

सर्वसंकल्पफलदंसर्वनिस्प्रकाशकंसर्वोपादेयमीनावंचित्यात्मानमुपास्महे। प्रशान्तसर्वसंकल्पंविगताखिलकौतुकं।
क्षितात्त्वेवसरंगेचिदात्मानमुपास्महे॥५०॥ इतिनिश्चयवन्तस्तेमहात्मानोविगतेनसः। सन्त्यासन्तेपरेशान्तेसमस्मेसुरा
मवस्थिताः॥५१॥ इतिपूर्णधियोधीरामननीरागचेतसः। ननाशंसन्तिननिन्दन्तिजीवितंमरणंतथा॥५२॥ श्रीराम
उवाच॥ सम्यग्ज्ञानविलासेनवासनाविलयोदये। जीवन्मुक्तपदेब्रह्मन्नूनंविश्रान्तवानहम्॥५३॥ प्राणस्य
तुनिरोधेनवासनाविलयोदये। जीवन्मुक्तपदेब्रह्मन्वदविश्रम्यतेकथम्॥

स इतिव्याख्येयम्। इति। अनेनप्रकारेणपूर्णधियःपरेपूर्णेविद्वद्योब्रह्मनिष्ठवान्। अनपवसमेनीरागचेतो
योगात्मेधीरात्मीविमननन्देति। आत्मारामत्वात्। सम्यगिति। सम्यग्ज्ञानस्यविलासेन। महिम्नाप्राणनिरोधेन
वाकथंकेनप्रकारेणवासनाविलयेसतिजीवन्मुक्तोविश्रम्यतो॥ ॥

बा०
८

संसारेति।संसारस्योत्तरणे या युक्तिः उपायास प्रयोगः।स च आत्मज्ञानं प्राणरोधनमिति द्विविध।प्रकाराविति।प्रकारस्
यसारणोपियोगशब्दः।प्राणनिरोधेन शंकरूढस्त्वर्थः।नरिति।अद्वैवाक्यं न तु संसारोत्तरणे साधनं ज्ञानमेव नेतरदिवयो

वसिष्ठ उवाच॥ ॥संसारोत्तरणे युक्तिर्योगशब्देन कथ्यते॥ आत्मज्ञानं प्रकारोस्य प्राणानां संयमस्तथ॥ प्रकारौ द्वाविमौ प्रोक्तौ
योगशब्देन यद्यपि तथापि रूढिमायातः प्राणयुक्तावसो नतो।असाधकस्य चिद्योगःकस्यचिज्ज्ञाननिश्चयः।प्रकारौ द्वौ ततो
देवो जगाद परमः शिवः॥५७॥ तत्वोक्तं मय ते ज्ञानं योगाक्रममथो शृणु स्वयथ ते कथयिष्यामि हन्तात्तं परमाद्भुतं॥५८
स्थहं कदाचिद्विहारस्थाने स्वर्गे निष्ठं शतक्रतो॥ अकनवालारहारि स्मय यास्ला श्चिरजीविनो कथाप्रसङ्गे कस्मिंश्चिद्द्वयत
यान्कवाचह।शातातपो नाम मुनिप्रस्तावे चिरजीविनि।मेरोरीशानकोणस्थे पद्मरागमयो गिरिः।अस्ति कल्पतरुः श्रीमा
न्शृङ्गे सर्वमनोरमे।तस्य कल्पतरोर्मूर्ध्नि दक्षिणे स्कंधकोटरे।कलयोनजनाम्नोनेविद्यनेविमलाश्रया॥

कोऽचनः परस्योगक्रमं प्राणनिरोधस्योपायं नार्थं शृणु॥ मेरोरिति।पद्मरागमयो गिरिः।पद्मरागमणिमयाउद्भिदः तरुगुल्मादयो ८
यस्मिन्नस्मिन्नस्मरोःशृंगे कल्पतरुरस्तीति संबंधः।पद्मरागमये दिवि निपाते पद्मरागमये मेरोः शृंगे पायोः स्वर्गात्तत्र कल्पत
रुरस्तीति योजना।पकांबिंस्वायमीशृंगे निविष्टा मेरुमूर्धनि।निस्वर्गाणां वा कुलसस्य वलना॥

तस्मिन्निति।तस्मिन्विहगाजये भुशुण्डो नाम सुवने पुसवेशपि सुखं उदयने विहरतीति भुशुण्ड इति च सिद्धः।तस्येति कवाः जनया
तस्मिन्निवसति श्रीमान्भुशुण्डो नाम वायसः।वीतरागो महाकोशो ब्रलेव निजयं जरे।मयमा जगतां कोशे जीवती ह सुरा
श्चिरां चिरजीवी वा न यथास्त्वेनं न भूतो न भविष्यति।स दीर्घायुरसितनीरोगः स श्रीमान्स महामतिः।स विश्रान्तमतिः श्रा
न्तस्सकलकालकोविदः।इति तेन भुशुण्डोऽसौ भूयः इष्टे न वर्णितः॥ यथावदेव देवानां सभायां सत्यमुक्तवान्नाक
याधवसस्सेत्राणावयया नेतुरश्रुजे।भुशुण्डे विहगेन्द्रस्य महत्या तत्कुतूहलान्भुशुण्डः संस्थितो यत्र मेरोः शृंगोग्र
मेकल्पद्रुमहतःडाकुनिमेषार्द्धेन राघव।तस्य कण्ठे कुंजेषु लतापत्रेषु पर्वसु पुष्पेषु जय संलीना विहगा
न्दृष्टवानहम्॥॥

याः कोटरप्रदेशाः कुंजाः लताः रिजिः पिहितप्रदेशाः लताः लपत्रवाः पावालिः पलाशानिप
श्चातियेमयः तेषा लयाविधाय तत्र संलीनान्विहगान् दृष्टवानहं भुशुण्डोवेपाणश्चमित्यर्थः॥

पा०
९

निशानाथेति। चतुर्भिः श्लोकैर्व्यवहिरं विरथ्य हंसपोतका हीनू पक्षिणोऽयावन्यत्रपामिनाव देकान्त स्कंधकोटरे समायांवायसा
सपरिस्तुमिनाकारः स्थिनाइत्यन्वयः। सपरिस्तुमिनवं चगुरुसन्निधौ सपशानो चिवान्यत्वं नमुख्वाक्षेनिवेदिन वांहं सारी

निशानाथक जात्वंडमण्डलचन्द्रकलेधितानु चिरं विरथ्यहं सानांपोतकान् सासमगाद्विनः उड्डीयमिवचनिचयान्स्वाहाकारनि
मसुनासः शुकान्तकान्वानवानत्रपामान्श्रीमून्सिविरवान्त्रीरवान्। गौरीरक्षिनवहें धान्यकोमाराश्ववरवहिणः स्कन्दो
ममनामः शुकान्तकान्वानवान्त्रपामान्श्रीमून्सिविरवान्श्रीरवान् ... स्कंधकोटरे सपक्षिआमिनाकारः समायांवायसो
पप्स्वतिन्नग्रपत्रैवविज्ञानकोविदान। नत्रपत्रपाम्यहं याच देकान्ते स्कंधकोटरे सपक्षिआमिनाकारः समायांवायसो
स्थिताः ने पोमध्ये स्थितः श्रीमान्नुमुण्डश्वेतलनाकृतिः। परिहरणं मनामानीममः सर्वहिसुन्दरः प्राणस्यन्त्रावधानेन
निमपन्नमुखवल्लरी। प्रसन्नगंभीरमनाध्येयाज्जस्निग्धवाक् सुधीः। अथतत्स्याहमपन्ने दीप्यमानं वपुर्भुरः। ७४। तुष्टो
नवायसांसाने नीलोत्पलसरः रुणः स्वयंकिं नमपिप्राहदद्वामामनन्तरं नुमुण्डस्य वसिष्ठोयं प्राप्तइत्यवचुर्वा
चापवपुं जाजमुनस्त्वामेयशावद्धवाचजन्तु हे मुनेस्वागतमिति प्रोवाचमधुराक्षरं। मामुवाचमहातेजासोहाह्लादमधुरा क्षरं ९
म्॥

नोंसामगायनमंत्रोच्चारणशौचागमविज्ञानादिकं ब्रह्मलोकादौ मह षिभिः सामगानादौ महकासादि ति दृष्टवान्॥॥

संकल्पेनि। मनसंकल्पमनयासंकल्पमात्रेणकरौ प्रादुर्भूताविंत्यर्थः। हे मसुकरमिवसौवर्णपुष्पप्रकरमिवा। ज्ञानवहागमो
पिच्छवगनवहागमननिश्चोपि एवमनेनप्रकारेणवायनयस्माकारणानूष्ठ ठामिसे यंकारणं नताभवद्धा कामना त्वाहवां

संकल्पमात्रजीतान्यां करामां करामां कुसुमांजलिं मस्यमाश्य नहेवाहान्मेधो हे ममिवोक्तुरं। इदमासनमित्युक्तानवं कल्पत
हं तदृंउपानिन्ये महाबुद्धिः स्वयमेव स्वगाधिपः। समंतात्स्वगह्नं देवहर्तृनिष्पन्नस्वरूपिणं। मास्मिंकल्पलतापुंजेक्षप्रविष्टो ह
मासने। अर्घ्यपाद्यादिसंपाद्यमुमुण्डस्य समासनस्यमामुवाचमहातेजाः सोहाह्लादमधुराक्षरं। मुमुण्डउवाच। अहो न
गवतास्माकंप्रसादो दर्शनस्थितिः। दृश्यतिमितमेकेन यस्मिन्कालः समाभवंकिमर्थमयागमनं क्रियतांनाकारपिकाच
तनश्रवणेकानामाह्लातोहउमहर्षिा। ८२। नान्याह दृह त्रमिहे वसवं ज्ञातेमयामुने। चिरजीवितचचान्निर्दयस्वः स्यातिमाग
ताः। ८३। ज्ञानवहागमायेवंत्वां दृष्टमायहंमुने। मवहाकामतास्वाहवाच्छे वमयिजं नते। ८४। इत्युक्तवानुसोपक्षीमुमुण्डश्चि
रजीविनः। त्रिकालामलसंवेदीनवप्रोक्तइदंमया। विहगममहाराजसन्नमतवयाचते। दृष्टमयागतोऽस्म्यंतामेववि
रजीविनं तदेतं मं वयंस्थिधिनागवन्नमतस्त कः का। मिक्तुद्धमवानुजातोज्ञानज्ञेयः कथंनवान्॥ ८६। कियतायुश्च
वेसाधोदत्तस्मरसिकिं वदाकेनायंवानिवासस्तेनिर्दिष्टो दीर्घदर्शिना। ८७॥

दैवमयिजं नतो। नवतत्वा त्वश्रवणेवांछयैवमिवहागमननिमिज्ञं जानन्नपिटक्वामीत्यर्थः॥ ॥ ॥ ॥

स्त्रीरा:खुरा इति॥ स्त्रिरःखुराःशफानि वेणात्रेयाः खरकराः खुराकाराः करायेषां ते च। करदंताः करस्था दंता येषां ते वसुखो दशा मुखा

अथ राम भुसुंडो सौन पदृष्टेन वक्रधीः। यत्पृष्ठसि पुनेसबंधि एतत् कथय महं तवाद्याप्रिमाज्ञां कोविजं घुयि तुद्दसमःइ
कका विहगाधीशः संक्षेकथितवानिदं॥ भुसुंडउवाच॥ अस्मिन्नु जगति श्रेष्ठस्य वनाकनिवासिनापूर्वे देवदेवो हरोना
महेवा निवर्त्तितः॥ स्त्रीरःखुरःखुरकराःकरदंतासुखोदराः॥ अजोष्ट्राजे नवक्राश्च प्रमथायस्थलालकाः॥ यथा गणेन्त
मदेवा निवृत्तिनः। स्त्रीरःखुरःखुरकराःकरदंतासुखोदराः। अत्रोष्ट्राजेनवक्रश्चप्रमथाय
यैवान्याय्यपरिवाराहिमानरः। तस्यंतिमातरस्तस्यपुरोभूतगणेनता। वसन्निगिरिशृंगेषु व्योम्नि लोकाल्लरेषु चात्र
दटेषु स्मशानेषु नारीरेषु नारीरेषु च देहिनाम। जया च विजया चैव जयंत्री चापराजिता। सिद्धारक्ताजंबुयात्राचतुत
नावैते देवताः सर्वसिनेष मातृणाम् अष्टावेतास्त नायिकाः। आसामनुगतास्तन्यास्तासामनुगताप्यराः। तासां
मध्ये महाहीणां मातृणां मुनिनायक। अनंबुमेति विख्याता मातामानं दविधते॥

मध्ये महा हीणां मातृणां मुनिनायक। अलंबुसेति विख्याता
मठ रेषु येषां ते च। अश्वाजे नवक्राश्वा अष्टाः मल्लूकाः उष्ट्राः क्रमेलकाः अजाः छागाः इलागजाः ते तेषां वक्राणि वक्त्रा
णि येषां ते भादद्राश्च नानारूपीः प्रमथायस्थलालकाः कीदृशा हे नवः॥ ॥

वक्रेति वक्त्रास्थिहंउःषभं वयवक्त्रकवि तेरूपस्थिहंउःअस्थिमयंमुखं यस्याः सांडा स्यः चंउद्रनाम्नाप स्मनादनाः काकः तस्या
वक्त्रास्थि तुण्ड अखण्डस्वरदंतीजावजोपमः। तस्यास्कवाहनं काको वैस्मयागरुडोपमा। इत्यष्टैव वयस्तु कास्तामातरो राद्र
वष्टिताः। कदाचिन्निजिनाध्योषिसर्वाः केनापि हेतुनाउत्सवं परमं चक्रुःपरमाद्यमिकाशाकं ज्ञहसुनृत्युः सैव पयुरु
वेतुगुस्तथा। इत्कं सवे वक्त्रमानेनानांवा हास्तथोत्रमाः। तथैव मन्नाज हसुनर्न्तुःपपुरा सर्वात नेकेयसवोन्मत्ताः क
चिन्नुनतुरंरेरयहंस्याःस्थिनाम्ना स्याःकाकस्या लंबुसारपः। मजानत रनपस्तत्र सर्वाहिस्यामदाकुजाः रेमिरे सह
काकेन वृण्डकेनाथ तास्तदा। चुचुता गर्नुधारि त्पा व भूवुरति नोषिताः। देव्यस्वरूकतचत्वास्ताप्यसात्रमहेनायुयु
:। ततो देव्याहरश्चैव परिवारसमन्विताः सर्वास्तनुष्टमनः मायुपयपुर्दिशां। अन्नेनवंस्त्रोवनुबुस्ताः प्रोष्य हंस्यामुनी
श्वर। इमांते कथयामासुव्रानारे व्यायथा स्थिताहे वत्सः सांप्रतं वस्मवत्स्यो महदथुकर्म्माणि। तसमर्थात वस्मोमुनी
नो हि स्वरं चरन्त सा प्रतं इति गजलिसाहे सीहस्तानाहे वीहयापरा। निर्द्विकल्पसमाधीनज्ञात्वा तस्यो यथा सुखा हस्ये विषु
गर्जितासु पतस्मायथाक्रम। वेरंचे सरसिस्फारे तनयानेकविंशतिः। एवं तान्सकहंसीम्या जाना वपमि मेधुना॥ जातर श्वार
नेन पावायसा एकविंशतिः। मातंगिसःसहहंसीभिजातानीनगवतीततःचिरमाराधितास्मादिः समाधिविरतामती प्रसारपर
पाकालेनगवत्या ततत्पा नयेवानुमहाः। तास्मायथात्माजपुयस्थिताः। संतममनसःज्ञानाश्लेकानेध्यानसास्थितौ। निष्ठाप
रतिनिष्फिल्पपितुः पार्श्वविषयगताः। वेदिनापितरंतत्रनत्वारवीम लंबुसां अलं॥ बुसायाया वाहनमस्ति॥ ॥ राम॥

वा०नि० रसायनेनेतिरसायनमयीं रागादिदोषनिवर्त्तकेनात्मज्ञानेन तापत्रयापाकरणात्परमानंददायिनी। ज्ञानोपदेशहेतुत्वात्॥ इत्थं
२१ तयादृशाः अस्मादेनप्रोक्तवेनस्तहावयेनाज्ञानमपजयेयमस्माद्देयामसादतः। किंवेकोनस्थितेः स्थानमनिवांछामउन्नमंते
नायेसर्ववाधानामगम्यः कल्पपादपः क्वचिन्नस्थानमस्माकं ज्ञानिनां सर्वदर्शिना। ततः कृतनमस्कारस्तस्मादेवाना
मुविनिर्गता॥ इमेकल्पतरं प्राप्यतिष्ठामोविगतज्वराः॥ अथमेकञ्जितेपुष्पे चिरकालोपसंतनेगनिर्विघ्नमेवपद्मा
मियत्रैवंतुमुनीश्वरारसायनमयी ध्यानात्मारमानंददायिनी। नानंदयतिकंनाम साधुसंगतिचन्द्रिका। नानंःपरतरं
किंचिन्मन्येकुशाग्रमात्मनः संतोषयत्त्वदागम्यतेसत्संकेसकलैःफलैः। अधिगतपरमात्मनोपिमन्ये नवरुचजोकनुत्वा
न्तकृतस्नामममसफलमिहाद्यजन्मसाधोसकलनयापहरोहिसाधुसंगः॥ वसिष्ठउवाच॥ इत्युक्त्वाब्धविपाघवमे
यादृशवतिसयात्भुसुण्डविहगोतस्मिन्निहरामाहमुक्तवान्।प्रागत्रस्तेविहंगेशानादकुमन्तामहाधिपः॥ इहक
स्मान्नदृश्यतेवमेवैकोचिरंस्मयते॥ भुशुण्डउवाच॥ तिष्ठतामिहनःकालोनस्यानतिगतोमुने॥ युगानापक्ष
यःक्षीणाःकल्पानांचमहामते। एतावेनानकालेनसर्वेववमसमानुजाः॥ नष्टत्वान्नियतत्वकाशिवेपरिणतांमाः पु
देहन्यायपोमहांतोपिमहांतोपिविज्ञितोपिवा। सर्वएवनिगीर्यन्ते कालेनाकलितात्मना॥ वसिष्ठउवाच॥ कल्पान्तेषुमहा २१
सुद्बहत्सुयुगवायुषुप्रनवत्सुतथाकैश्चकथंतिष्ठसिविदुरः॥ भुशुण्डउवाच॥ ॥यदाद्रात्यतिकल्पान्तेषुमहाराजग
॥इतःकृतमर्यादस्यसंस्थितिंचितहानीउत्तजामहे॥ न्यंनतासाधनासंगतिरूपाचंद्रिकाकेनामनानंदयति॥

सकाशात्भविसंस्तुतेकृतिसर्वंगःस्वत्वानिश्चयमप्रकृतेःनार्ंरसंवर्गानिसवघियवाभ्रयम्पनादहाःमत्रः॥ नियसिनेमनइववा
मनाविहीनंजीवन्मुक्तविज्ञानमिवविगतारिवलकल्पनेयिगनाभ्रविजाःकल्पनामयस्मिन्नकम्मणिनत्समकल्पनारहितेयथा
तथानिष्ठामिरथमहत्कृतिसर्वगमिनिपाठेज्ञानाग्निनादग्धाप्रकृतिरवियामर्वगानिष्वसकल्पविचिकित्साहीनियस्येतिमनोविशे

आकाशएवनिष्ठामिविगताखिलकल्पनेस्तवप्रकृतिसर्वंगमनोनिर्वासिनेयथा॥ २७॥ प्रतपत्रियदादितावो
मात्गतोहमहम्॥ वातलीधारणांबाध्यानदानियामिधीरधीः॥ २८॥

येनवेदितंप्रनयंतीनि। यदाप्रलयसमयेआदित्याद्वादशाःपियुगपदेवोदिताःप्रतपंति। तदाव्योमगमनोहंवारुणींव
रुणसंवंधिनांधारणांभावनामवध्याधीरधीर्निश्चयबुद्धिस्तिष्ठामिवरुणायथात्रपादध्वमध्यासीनोवायमातपसंता
पंनावगच्छामि।इदंनष्टुभुशुण्डोपिवरुणभावनयातन्मयतेमासाद्यतदेवतातंनापेनानुभवतीत्यर्थः॥

वा॰नि॰ यद्देतिायदा प्रलयवायवः त्वाकलितास्तं ह्रवांतिन दापार्वतीधारणं मद्यास्त्राकाशोस्म्यवलेनतिष्ठामि। नमिष्ठानामेव पर्वतानांमह
१२ पृथिवीन न तैर्वप्रलयवायुसंरंनानानत्संरंना विषये ब्रह्मांडवहिरंकान्तोसाधारणवायुसंहो नानावायाषर्वतोधारणामा
त्यमुखं तिष्ठामीत्यर्थः जगदिति। एकार्णवसमये पिवायुधारणया संक्षेपेण वेउपर्यवितरामि। ब्रह्मांडेति श्लोकद्व

यदा नाकलितांदीप्तावानिप जयवायवः॥ पार्वतीधारणं बध्वा खे तिष्ठाम्यवलं तदा॥ जगद्धनतिमेवाद्दिया स्यैकार्ण
वना वायवीधारणां बध्वा खं सवे वलयीस्तदा॥३०॥ ब्रह्मांडपारमासाद्य तेनांतेविमलेपदे। सुषुप्तावस्थया तावत्ति
ष्ठाम्यकलरूपया॥ पुनः कमलजः सृष्टिकर्माणि तिष्ठति। तेन प्रविश्य ब्रह्मांडे तिष्ठामि विहगा जये। मन्तु क ल्पवृक्षा
नेवकल्पेकल्पे पुनः पुनः॥ अस्मिन्नेवगिरस्थ नवलयं॥ वसिष्ठ उवाच॥ यथा तिष्ठामि पक्षीद्धारणा निरवेद्दि तेनाक
ल्पो नेव तथा कस्मात्त्वान्ये तिष्ठंति योगिनः॥३४॥

यंवाकंप्रलये स तिब्रह्मांडस्य पारं वहिर्निर्गमा साद्य तवां ते ब्रह्मांडावरणं तानोत्श्लेषे ओवाधाकाशाहंकारमहत्प्र
कृतिरूपाणां समानांतनां नामं ते विमलेपदे सुषुप्तावस्थायां या समाध्यवस्थया तावत्तिष्ठामि। यावदिति। यावत्कम १२
लजः पुनः सृष्टिकर्माणि तिष्ठति तदा पुनः सृष्टे ब्रह्मांडे प्रविश्य विहगा जये तिष्ठामि॥

अग्नन्निमि। नियतिर्निर्णियम नाम्निका पारमेश्वरी शक्तिः मेतिविचजितं तृविलंघयितुं। न विनय्यनादेवमविः। नियतिरितिसे सरवादेन
विनय्य ते निरीश्वरवादे। स्वभावस्य पनिश्वयइति स्वभाववाद इति मनूनेहे ना कमुररीकृतमित्यनुसंधेया ज्ञानेति न च ज्ञानं मोक्ष
हेतुस्तत्वज्ञानं विज्ञानं लौकिक निखिलक जात्वणस्त्वादि विज्ञेषज्ञान तित्र्रमाशवयहिहत्त्रेति। अथः अतीतेकल्पांतरे दृष्टाव
र्णितिस्रोषणहरहनां नंन रंविजं विनायाम निस्तृष्टावे कारज्ञा सहस्रवर्षाणि तस्मान्नारपरि दृष्टं विधरा स्थितेमर्थः चतुर्युगांन

तुशुण्ड उवाच॥ ब्रह्मन्नियतिरेषा हि दुर्लंघ्या पारमेश्वरी मयेद्दशेन वै माव्यं नाव्यमन्येष्वनादृशैः॥३५॥ नत्त्वावने वाजयितुमव
श्यं न क्रियते। यद्यथा तन्त्रयेनद्धिस्व भावस्यैषनिश्चयः॥ वसिष्ठ०॥ ज्ञानविज्ञानवाद्धीनया गयाप्यमनोज्ञानि॥ के किंस्मरसि
कल्याणचित्रमस्मिन्जगत्त्रये॥३०॥ भुशुण्ड उवाच॥ दृहत्त्वरन्निजा दृष्टा मजानतणवपिधे। अद्रोजवनदृष्टो ह्यास्मरामी
मांधरामधः दृष्टा वर्षसहस्राणि दृष्टावर्षत्रानानिरांन तस्मारन राहसंस्मरामिधरामधः॥३७॥ चतुर्युगान्तमपरानीर
ध्रां वनपादपैः। चतुर्युगांतमपरानीरंध्रे खले हृतां। अनगस्मामि मामेक विंध्यपर्वतनां गतां॥ चतुर्युगांतमपरा सस्मरामि
जगत्कुटी॥ मिति श्लोकद्वयंपदशां। अपराकल्पांतरगतां जगत्कुटीं जगराधारत्त्वा चतुर्युगांते एकस्मिंश्चतुर्युगे वनपाद
पैः नीरंध्रांसस्मरामित्यन्यस्मिंश्चतुर्युगे नीरंध्रे खलेहृतां संस्मरामित्यन्यस्मिंश्चतुर्युगे च अगस्त्येन महर्षिणाभूत्वा
मत एव नियामकाभावादेकविंध्यपर्वततां गतां विंध्यनैवकेनव्याप्तां संस्मरामि॥॥

सुरापेति। सुरापानां गणां यस्मिन् स निषिद्धसुरावर्जितः सुरापानाः स्मृता यस्मिन्नेवैरं तत्र यः स्वच्छं वारि तत्र कुलांगनायस्मिन्नना
दृतां कंचित्स्वर्गं सृष्टिस्मरामि। तस्मै त्रिलोकं जय वा वसरं ददामि स्वाराद्दीनां जन्मसुत्पन्नं इंद्रोपेंद्रयथ वदिष्यति इंद्रस्मोपेंद्रस
चमयाहाप्तितेहिरण्याक्षेनापहरणं वराहेणावोद्धरणं पार्थिवानाममत्वं नराधिपतीनां कस्मानावेदानां सोमकेनसु
सुरापवासनेनान्निषिद्धसुरस्य द्वकं स्वेरवृत्रिसमीकं च कंचिन्न स्वर्गमिरम्यहं। जन्नेंदुभास्करादीनामिंद्रोपेंद्रव्य वसिष्ठ
निः। हिरण्याक्षायहरणं वराहोद्धरणं हिनः। कल्पनं पार्थिवानां च वेदानयनमेव चामं हरोन्मत्तमं वा चेरमतार्थवमंथनं।
श्रीनातपप्रयोगरुउस्मागराणंमस्तुमवः। इनादिकायास्मतयः स्वस्थानान्निजगाम मा। वालेरपिहितास्तानस्मयंत्रे नासुको
यहः। न तो जगति जाने पुनगवनूयुष्मदादिषु। नरदानपुजस्मात्रिनारदेदमरी। विष्णुसनत्कुमारनंदीश्वरस्कंदेन
वहनादिः। गौरीसरस्वतीजन्हुमीगायत्र्यायासु नरिष्णुनयाधनन सर्गेषुस्मरणेगणनैवका।

रारिणा। पहतानां मन्त्रावनीरेणानयनं मंदरस्य मंथानत्वपरिकल्पनाय सुरासुरैन्मसनं चमत्ताय मिवेमं थनं वप्रतिया
स्मनिरस्ति इत्यादिकाएवमाहयः स्वस्थानीतां जगाम सुतास्मृतयः स्मनेत्र्यायाः काजेरपीति वाग्नेरपिस्मयतेः कारणान् १३
नासुस्मनिषुकोग्रहः। कोवा श्रीहरः। मापत्स्य नारदेहत्रांतो नप्रष्टव्यइति भावः। तनइति श्लोकद्वयं साद्धवा युष्मदादिषु
मरदाजादिषु सनत्कुमारादिषु यत्स्मरणं तथा श्रयननसर्गेषु वयन्स्मरणं तत्स्मरणेकागणनाकोवा श्रीहरः।।

मुनेरस्ति। बालपुत्रस्य प्रयाणे। मानसपुत्रस्य नेदरं जन्म च यत्वमं किल त्वष्टमे जन्मनि बालपुत्र त्वं जानन्स्त्वर्थः। तस्मिन्नष्टमे सर्गे जन्म
नितमेव संगानिमिदानीं वर्तमानामपि त्वमेव स्मरामि जन्मांतरे तु कुतो जानन्स्वत्राह। कदाचिदिति। कदाचित्किं स्विन्न तन
रेत्रं तारितिश्च न ददर्श एकार्णवे जले निरोधानं कूर्मेणैव न तु वाराहादिनात्रिश्चारितिं। के न विहादि नये न मसुधाचं द्रमौलेः। सका
रणादिहानां श्राकाणांविधातान् सर्वमनुस्मृतानि हानीस्मरामि। युगप्रति युगापेक्षयापुमाधियाएहप्रबुद्धीनां न स्वनतयाश्रेय

मुनेनेबालपुत्रस्य जन्माष्टकमिदं किल। संस्मराम्यष्टमे सर्गे तस्मिंस्त्वमम संगतः। कदाचिज्ज्ञायसे यो मे कदाचिज्ज्ञायसे न वाहा
कदाचिज्ज्ञायसे नैवाक दाचिज्ज्ञायसे नः। लाता श्चनहनिंगताधीत्रीवारपंचकामुरुचतां। मुनेयं वमसर्गेषु कूर्मेणैव पया
निधेः स्मरामि दा दचावेदहा चहमन्त्नो निधि मंथनं। वारत्रयं हि रण्याक्षो नीतवान्वसुधामथः। रेणुकाजन्मतो याताष्टधा
रश्मिंमहरिशस्त्रं नकलिपुगानां च हरेर्बुद्धिदेन्नानां त्रिशात्रिपुरविद्यानामाहोस्त्राधरसंहृतो दृष्टाशकविद्यानाम्धुवेद्रमौलेः स्मराम्यरा
म्यहं वाणार्यमिष्टाः संग्रामानघस्मयानयानन्युगपनिधियाषुसांस्तेरनाधिकतयामुने। क्रियायपादवैविश्यमुक्तां वैदास्म
राम्यहं।।

कतपावक्रियांगपादवैचित्र्यमुक्तान्क्रियावेदोक्तकर्मानुष्ठानं चांगानि शास्त्रकरणोद्दीनि पाठोधापनप्रकारः
क्रियाचविस्मरणपादवैविश्येणयुक्ताचेहानुस्मरामिधापरेकलौ च धर्मक्रमान् पुरुषबुद्धीनां क्रमेस्मति तदनुसारेण वे
दानांक्रियांगपादक्रमो नवति। त्रेतायां कृतेवधर्मस्थियापुरुषबुद्धिमन्यात्क्रियादिष्ट द्विरिति वैचित्र्य मित्यर्थः।।

वा॰नि॰ एकार्थानि। निरुक्तानि संभराय स्वभावा रायुगांतेन निरुक्तानि युगं प्रति नाविप्युगापेक्षया पुरुषबुद्धिवैचित्र्याद् एकार्थानि समानार्थानि
२४ वा बहूपाख्यानि पुराणानि पुनरपि प्रवर्त्तन्ते। इतिनि। महाभूयाम्महात्म्यात्स्वयाणि यस्मिन्स्तात्त्वंज्ञानचास्त्रं होपाय निरूपण
परं च तत्त्वहेतोः अन्यद्रामायणान्तरं रामायणं निधेयं यथलक्षमप्रमाणमितिहास स्मरामि। अन्यद्वितीज्ञानचास्त्रापेक्ष
यानपुंसकनिर्देशः। वाल्मीकिनिर्मितेन प्रसिद्धस्य रामायणस्य प्रलेननि हासं स्मरामि नेव चान्येन नस्माद्वान्येन वा

एकार्थानि समग्राणि बहूपाख्यानि यानेधो पुराणानि प्रवर्त्तन्ते निरुक्तानि युगं प्रति। इतिहासे महात्म्यं यमिन्यद्रामायण
निधेयं ग्रथ अन्तप्रमाणं वज्ञानशास्त्रं स्मरामहे। वाल्मीकिनाम्नाजीवेन तेनैवान्येन वा कृतोऽनघद्वादशांवारं क्रियते
विस्मृतिगंतं द्वितीयमेतस्य समं भारतेनामनामतः। स्मरामि प्राक्तनं व्यासकृतं जगति विस्मृतं॥

ल्मीकिनाम्नाजीवेन कृतमेनद्युज्ञानचारुस्वरूपं रामायणं युगं न विस्मृतिंगनमिति कृत्वाद्वादशं वारमधुनाक्रियते
यः हरेरिव गुणधार्यानां ज्ञानचास्त्ररूपाणं च रामायणं नाम्प्रणेता स एव वाल्मीकिः। संप्रदाय प्रहृत्तेयोपरमेश्वराज्ञाया
पुनः आविर्भवति। अन्यो वा कश्चिज्जीवः नवोमहत्मा वाल्मीकिनामा पद्यरामायणं संप्राहायप्रवर्त्तयिता त्वयं द्वितीयमि २४
ति। एतस्य रामायणस्य समं लक्षप्रमाणं भारतं नाम प्राक्तनं द्वर्वकल्पानीते व्यासकृतं द्वितीयमितिहासं जगति विस्मृतिंग
नमपि स्मरामि गतान्यद्विभारतानि स्मरामीत्यर्थः॥

व्यासेनि। एवं वन्व्याख्येयं राक्षसेति। रामायणाराध्यागेवरामायणप्रवृत्तेरवनरिष्यतोनविष्यनीतिनाविनयानिर्देशः। जगदि
ति। जगद्रूपाख्यानिरियं कदाचित् कल्पान्तेनैव विपनेकदाचित्तु स्थितिकालेविधने। अतोजलबुद्बुदवत्स्थिता। इत्युपनितिरयम

व्यासाभिधेनजीवेनतेनैवान्येनवाकृतं। एनच्च समसंवारं क्रियते विस्मृतिंगतं राक्षसद्द्वनयेविश्लोम्महामवनरिष्यतः। अ
धुनैकोद्वशं जन्मरामनाम्नो नविष्यति। बसुदेवगृहे विश्लोर्भुवो नारनिहन्नये। अष्टनोषोडशं जन्म नविष्यति मुनीश्वरज
गन्मयी व्याभिरियं नकदाचन विपनेविपनेतु कदाचित्तु न बुद्बुदवस्थिता। इत्युपन्नानिरनित्ययमत्र स्पासंचिदात्मनः। जा
यतेजीपतेवाप्सुलोजाचीविरिवाग्नसि। नेहानृत्स्नराक्षवंकुक्नायं चनधरः। दिशुत्रराम्न्तरन्यत्रसर्वएषमहीधरः॥

निशानियतानातिविचित्रतानन्। अनिष्टेतिपाठेनाचारहितापुनरपि माद्वनविान्। इत्युपन्नानिरात्मनोनत्यासंविदेवचनोवचि
रंनसीवलोकजायते। जीयते चामेहेतिहर्वमतीनेकल्पान्तरहास्मिन प्रहेडोवन्नाककुहनानह। अयंमेरुस्वरान्वत्रन्म
शात्रराश्गनूता। अयंमहीधरप्त्वान्यत्रान्नत॥

वा॰ नि॰ अर्केति। अकारिकासमं चारान्नृत्यादिगृहसंचारान्मेवादिस्थानकान्मेरुपर्वतानि मर्यादापर्वतसंस्थानाश्च दिशां संस्थानं समि
१५ वेशस्तस्मिन्मेवादिसंस्थाने अन्यथास्थिते सति दिशोऽन्यथाप्रकाशेतुरस्थानि। दिशामादिस्थादिगृहसंचारं मेवादिसंनिवेश
व अपेक्ष्य कल्पितत्वात् न दृश्यथानो वेदिशामपि अन्यथात्वं तत्व न तथापीति। तथापि मानन्यपि यस्मात्तं मां पृच्छसि। तत्र

अकारिकासहसंचारान्मेवादिस्थानकादिशां॥ संस्थानमन्यथानस्मिंस्थिते यांति दिशोऽन्यथा॥ कुतो कुतत्सुगावारान्तरू
अकादिकासहसंचारान्मेवादिस्थानकादिशां॥ संस्थानमन्यथानस्मिंस्थिते यांति दिशोऽन्यथा॥ वसिष्ठ उवाच॥ अथासौ वायसश्रेष्ठ जिज्ञासार्थमिदं म
तेक जिसुगस्थितिं। ते तां यांशपरेच्छेव विपर्यासेस्मरामहं॥ वसिष्ठ उवाच॥ अथासौ वायसश्रेष्ठ जिज्ञासार्थमिदं म
या। त्वयः पृष्टो महाबाहो कल्पपृष्ठतलतायको चरतां जगत्। कोऽशव्यवहारव तामपि। कथं विहगराजेन्द्र हे हंसस्त
नेवाधतो। भुसुण्ड उवाच॥ जानन्नपि हि सर्वत्र मत्तेन जिज्ञासये वमां पृच्छसि प्रवदो नितं तं त्वां वाचालयन्निति। हि। त
याप्रियत्वच्छसि मां तु ममकृपया महं॥ श्राज्ञा वरणमेवा कुर्मुख्यमाराधनं मतां। होषम्मुक्ताफल श्रोता वास
नावत्सुसं ततिः॥ हृदि तयाधिता यस्यमत्कस्तन्मनिजियां मतिः॥

स्थाने कपयामि सतावि डपामाज्ञा वराणमेव आज्ञापितार्थानुष्ठानमेवाराधनमेवाङ्गः। होषेति। दोषे रागद्वेषादिभिः ए १५
वमुक्ताफलेः श्रोता यामनाहृयते तुसंततिर्यस्य हृदि तयाधिता मां मत्कन्निजियां मतिहं तुनेच्छतिः॥

विस्वासेति। विश्वासमहत्कृकचाः विश्वासानां पुत्रमित्रादिविषयाणां विश्रमाणमेव हृन्मात्राणां कृकचाः विदारणसाधनानि
कृकच पत्राणि सर्वे हेतानामेव जातानां गुणां विलेखनपत्रकः किमयं यत्न तेविलेखने गुणानां रामितिप्रसिद्धिः अधयो
मानसदुःखानि शारीरेति शारीराणामेव तन्रूणां सव्याधयः सर्वेसमहत्वमापहेत नकाः आत्मानं तत्मा विशेषाण्विनाप्येतेश्रिरः

विश्वासहृत्कृकचाः सर्वे हेतनायणां अधयो यंन निरंति मत्कस्तं नजिद्यां मति। शरीरं तु स पश्यो वृश्चिकाष्येतिश्रिरः
कटाः। अशायनदहत्स्तं मत्कस्तं नजियां सति॥ ७६॥ रागद्वेषविषापूर्णेः स्वपनो विजमदिरुणं तोन मेधा आजोनसु
तुहेपंमत्कस्तन्नजियां मति। पीनाचो वृषिवेकाम्कः शरीरोतोधिवाउव। ननिर्दहंति यं कोपस्तं मत्कन्नजियां मति॥ ७६
यं येतिजानोकृष्टिनं राशिमयामिवाकुजा। यपीडयन्तिनानूकृस्तं मत्कन्नजियां मति॥ ७७॥ एकस्मिन्निर्मले येन पदे
परमपावने सश्रितां विश्रांतिस्तं मत्कन्नजियां मति॥

फनः। चिंतानि रर्पिता। सिरसि यया सांता। आसारूपाणां चिंतान एव शिरो नागस्थिताः। फणा इत्यस्य घेरागेतितो नरुपसर्प
ः। यत्र मितिः। कृषि नं दीर्घादि मयत्वाहृत्व निलानां यं तिलस्मै जनिः पीड नायं यं कृत्वउग्र उत्त नत्वाशीषणं एकस्मि
न्निति सप्तिना सप्तास॥ तं मत्कन्नजियां मति॥

स्मृतः कंथा नवाथ नरनि० हे यस्मात्र यदोषान् संतिनं न बाधन इत्यर्थः। तथा त्रायदोषनि हृद्विः कथमित्याकांक्षायामिदंतौ नत्रिहृत्तपा
यमाह॥ एतनिति। संसारव्याधिहेतवः। एते पूर्वोक्ता महादोषा एकसमाहितं एकस्मिन् स्नेसमाधियुक्तं चित्तं मनागपि तत्तुपंति। अ
धीतानि महान्ति मे एवंकजचारिविजयव्यामोहे आजितानि मदंतानि। यदि ति। अर्थः सांसारिककार्याभिहिहे तवः संपत्ता अरम
धीतानि महान्ति एवं कजचारि विजयव्यामोहे आजितानि पामरतने कदा हरित कीर्त्य कृत्यपरि चि
न्तयस्तु घमायुण्मत्तरनुकुजाः। येषां यदियः उदाहृताः त्याग नोगादिपरिजे मनः पामरतने हृदरि तकीर्त्य कृत्यः परिचि
नस्ज्ञ न कामानीनि च॥ स्त्री कान्ता पाउःख नेउः ख नस्य धियं पर्यंतविरसतानि त्वादित्त्व सर्वमेव वैराग्यप्रकरणेनिता ने

एते यत्ननमहादोषाः संसारव्याधिहेतवः॥ मनागपि न जुपंति चित्तमेकसमाहितं॥७८॥ आधिव्याधिसमुत्थानि च खिन्नानि महा
न्ति मे॥ नवितुदंति दुःखानि चित्तमेकसमाहितं॥ अंधो हृतन दुहाकाज्ञाः कामको पविकारजाः। चित्तान परिदहंति चित्तमेकमा
हितं॥ यदुरङ्गहितं सत्यमनुपाधिगतत्सम
दितं॥ दुरखाड्दारं ताडगुणान्दहाहता॥ दुःक्रमास्तेन कृत्ता निविमेमेकसमाहितं। यद्दुरंक्तं हितं सत्यमनुपाधिगतत्सम
॥ दुरीविनं दृष्टोन्मुक्तं नमस्कारयेन्मनः॥
दुरयहितयः एकसमाहितं चित्तं नहिंसंति। किं तर्हि विशिंसं चित्तमेव संसारिणमिति एकस
माहितमित्यकंकुत्र वा समाहितमित्याकांक्षायां चित्तसमाधेर्विषयं दर्शयति तुमाह॥ यदिति। यदुक्तः उद्दं हितं उत्तरकाजेवं धमो २६
सहे तुंगत न्मसंनिहृताविधं त्रन त्वं अनुपाधिकं याधिरहितं अन ए वं दुरादितं दुर्लायाः संसारदशायाः उन्मकं च तन्मत्सत्यम वा
ध्यंति हृति मनः कर्मतित्सं रेतारहृदपर वशालं निष्कारयेत्॥ यथा संतिनम नादोषाः असति च वापकालुष्येन मस्कृतयुमितिद
वोक्तं निर्वाहः॥

यदितिविरवेधुर्य हापि नाविरकारं ज्वि रोचद्देतुनाअर्थुदे न अप्रामाणिके न अनेकत्वपित्राचेन नेहन्न मेणय हलः अमहमस्तह
पाकमेकांयाहृतीयंप्रयत्ने निष्करतः मन स्तोहग्त्रलपरकारयेत्मेदहस्मविरोचहेतुमेवक्तमानेदमावनायां नयप्रतिपादने।

यदमहमम्तुदेन चिरवैधवैर्यदायिना॥ अनेकत्वपित्राचेन नात्मरंकारयेन्मनः॥७९॥ आत्मचित्रासमस्तानां दुःखाना
यरमहं ममुद्धेन चिरवैधवैर्यदायिना॥ अनेकत्वपित्राचेन नानरंकारयेन्मनः॥ समस्तकलनातीतं परं कोटिमुपाश्रितं॥ पदं मासाह
मन्नकारिणीं॥ युष्मदादिषु सुप्रायादुः प्रायावास्मदादिषु॥८०॥ समस्तकलनातीतं परं कोटिमुपाश्रितं॥ पदं मासाह
येस्मेतकथं सामान्यवुद्धयः। आत्मचिन्तासमानानां विविधानां मुनीश्वर॥ आत्मचित्राव यस्यानां मध्ये एकतमामया
॥ सर्वदुःखं जयकरी सर्वसौमाप्रवर्धिनी॥ कारणं जीवितस्येह प्राणचिन्ता समाश्रिता॥ इत्येकत्वंतं विहृते पुष्पुगंपुष्पुपदंतु
(यो)॥ सर्वदुःखंजयकरी सर्वसौ नरस्तह प्रजानन्नपीदमग्र इष्टवान्नीउयामुनिं सर्वसिन्धायविधेदिन्नन्यतावरजीविता
॥ यथार्थं त्रिहि मे साधो प्राणचिन्तां किमुच्यते॥॥

यथा देवैकपत्नना त्मिनरमंतरकुतो अथतस्मनयं नवतीति। आत्मेति। अस्मदादिष्विति मंदत्वुधाः पलक्षणं महानां दु
:शापन्नेनवाहासमस्तेति। सामान्यवुद्धयो मंदत्वुध्यः॥ आत्मचिन्तायाउ प्राणाप्राहे व नत्समानाप्राणचिन्तामपाश्रिसत्तेह॥
श्लोकद्वयेना आत्मेति॥

वा०नि० आत्मचिंतासमानत्वाद्विविधानानामुपासनानां नराणां न हृदयस्थानं स्थितिरिति। श्लोकद्वयं सार्धं वाक्यं प्राणसमाधाने प्राणगमागमसंस्था
७ नमित्यर्थः। कणेनेति। श्लोकत्रयं वाक्यं। ज्ञातोऽस्मत्पुर्योः ज्ञानतत्पुरपानः कृत्स्नं वपुः प्राणः हृदाकाशार्कसद्मिनोः प्राणेन कः

भुशुण्ड उवाच॥ शृणु प्राणसमाधानं वक्ष्यमाणमिदं मया। पञ्चेन्द्रं नगवत्सर्वदेहगेहमनोरमं। नत्वा यथा धीर्हि सर्वे नैव प्रम
नाव नित्यो मुने देहस्य मध्ये हसन्नत्रैतो मम वास्थितो मम वाछितो प्राणापानौ विदितस्थानौ मकरौ मकरौ नौ वरनिला
नयोरनुसरन्नित्यमनुगति महास्थितः। ज्ञातोऽस्मत्पुर्योर्नित्यं नित्यमज्वरपाथयोः। कजेवरमहायंत्रवाहयोः श्रमघ्नयो
ःरुहाकाशार्कज्ञशिवोः स्त्रीषेमस्वरूपयोः। नयोर्ममानुसरतः प्राणापानाभिधानयोः॥ गतिं शरीरमरुतोः शरीरमरु
हृदयोः। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तेषु सुसमरे वममरूपयोः। सुषुप्तसंस्थितस्येव व्रजतो नाच्छिनत्ति वा मनाः सहस्रविनिनिकृन्तांगाह
दिसमन्तुजवादपि उज्ज्वलिताममानायागतिः सूक्ष्मतरा नयोः॥

अपानः शशीसहस्रेति। सहस्रविनिकृत्तांगात् सहस्रं विनिकृन्तं नाम्नं गानि यस्य तस्याग्रासहस्रधी छिन्नादित्यर्थः विस १८
नतुजवादपि तयोः प्राणापानयोर्गतिः सूक्ष्मतरा उज्ज्वला॥॥

प्राणः शनिरपपाणः अनिशं स्पन्दशक्तिःस्यहरूपाचनात्मिकायस्य सदागतिर्षस्यता द्वात्तिपतिः। अयं प्राण ऊर्ध्वगः सत्त्वस्वा
प्रास्यं नरेद्वाहृज्ञाणुजपर्यन्ति वहिः। निःसरणं वाह्यसहितं नहृदयं मन रे नत्र ऊर्ध्वगःस्थितः पूर्वेसिराद्यां मित्रत्वात्मणसद्द
न्यायोनकेंऽस्मस्तापान इति। अयमपानस्कः अवाक् अथोगमनरवमावस्थित इत्यपमेव विन्मपाअन्नत्तुप्राणेव इवे नर्थःजान्न

प्राणेयमनिशं प्राणनस्यं हृदशक्तिः सदागतिः सदावाहा। तिस्रामंनरे देहे प्राणोयं मूर्ध्निगस्थितः। अपानोप्यनिशं प्राणनस्पंदशक्ति
ःसदागतिः सदावाद्यामनरे देहे च पाना यामवाकुस्थिताः। जाग्रनसप तथैवप्राणायामोयमुज्जमः। प्रवर्तनेयोगविज्ञस्पतंनावद्भूय
मेप्यतः। पाष्णोन्नुखवर्त्ते प्राणे नाय समुद्भुजकोदरान्। एवमेरनाम्नपन्नाना मनसरेचकाविदुः। दाहद्वशीगुणपर्यन्तं वायुमाक्रमतां
नेनः। प्राणानामगतंस्य स्प्रंशियसपूरकउच्यते। वाह्यामरापनत्यनंतरपाने षन्त्वर्जितः। योऽहम्पूरणः स्पन्दश्चाविइसमपिस्तका

नरनिमायमुत्रमः प्राणायामोविज्ञस्य प्राणापानगतिज्ञस्य जायतः स्वपतस्वैव प्रवर्तितेनं प्राणाया मेनावद्धेयमेवस्याः। द्वादशेति।
द्वादशाङ्गुलपर्यंतवाह्यप्रदेशमाक्रमतां प्राणेनामापानस्य तीनां ततो। विस्तृ तो योगमस्मिन् प्राणवायुसवौ नापरस्परसंपृक्तःस
पूरकोवायः स्मृत्युच्यते। शरीरपरेक्रपावा प्रस्पुबाहेमांगुलापरिमिताम्याप्रदेशपूरणीन्। एवन इति पाठेमनपववाह्यमाक्रमता
भिमत्वयः। पाष्णादिति। अर्थः॥

 यानेवायोर्बाह्यान्तर्देशाहृतः परापतनिमित्तनिरोधिरासंभंतरो प्रविशानि यन्त्रवर्जितः। अथ त्रमिडः प्राणप्रपूरणः शारीरपूरणेय
 स्पत्रुः। नमापपूरकं विडुः अंतः हस्कं विडुरिमर्थः शारीरांतः हरणं नाश्चपानमिति अपानयावास्तंगते सनिहृदि प्राणेयावन्ना
स्फारिता। तावन्मावायोर्मिश्रितागतिः। कुंभकावस्थोच्यते। वायोगिभिरुद्धनयते अयमवस्थाविशेषोनं कुंभक इत्यर्थः शरी
अयानेस्तंगते प्राणे यावन्नास्फारितो हृदि। तावन्मा कुंभकावस्था योगिभिर्यानुभूयते। रेचकः पूरकश्चैव कुंभकश्चेति केमिधास्व
लमहेनरस्थानिः एतस्य या स्थितिर्वहिर्द्वादशांगुलपर्यन्ते नासाग्रसमसंमुखे व्योम्नि नियमापानस्थलं विडुः कुंभकं वुधाः। वासो
न्मुखस्य वायोर्या नासिकाग्रावधिर्गतिः। न बाह्यपूरं बाह्यं विडुर्योगिविदो जनाः। नासाग्राद्विनिर्गम्य द्वादशान्ते।। वधिर्यातिः
।या वायोस्तं विडुर्थरिञ्चपरं बाह्यरेचकं। वहिरस्तंगते प्राणे यावन्नापान उद्गतः तावत्स्वरूपसा - वस्थं वहिर्मुकुंभकं विडुः।।
रसांनरेचवायोः कुंभनवानवाह्येति। वास्तान्मुखस्य प्राणवायोः या नासिकापावधिर्गतिर्नास्ति। तेगतिविशेषं स्वं बाह्यपूर
कं विनिडुः। अपरमपि वाह्यरेचकस्य वस्वस्य समागन्वाहाय मवदेशः नासिकाग्रलक्षणस्य वाह्यदेशस्य पूरणं प्रावाह्यपूरकंवं
नामेति। नासाग्राद्विनिर्गम्य वायोर्द्वादशान्तावधिः गतिरास्ति। तं विशेषमपरं वाह्यरेचकं विडुः। बहिरिति। प्राणे बहिरस्तंगतेप्य
नवपानो वायुरंतराकर्षणशीलो नोद्गतः तावत्स्वरूपसमावस्थं पूर्णकुंभसतुल्यमवस्थाविशेषं वहिर्घ कुंभं विडुः। शारारादनिलवायो
कुंभितेत्याहुः।।

अंतरिति। वायोरपानोदयपूर्वकं क्रियं दंतमुखवृंतं वाह्यरेचकं विधानं। वहिःकुंभितस्य वायोः अंतमुखप्रयारेचनानंतरं छविति
वाह्यः पूरकास्त्वयः अंतराश्वत्रयः अतिरिक्तौ तौ वाह्यपूरकौ विसृष्टविधं वं तत्राद्यश्लोकद्वयेन स्थूला। प्राणापानागतिमाश्रित्य

अंतर्मुखत्वं वायोरपानोदयरूपकं तं वाह्यरेचकं विधायिं तमानं विमुक्तिदं। द्वादशांतान्तमुच्छ्रायरूपपीवरतापरा। अपानस्य
हिर्घं तमपरपूरकं विडुः। वाह्यानामंतराश्चैव कुंभकादीननारतं। प्राणापानखनावांक्ता चुल्लून्नृधानजायते। अष्टाहेवेतम्
हाहृदेशाक्षिन्निर्दिवमूर्द्धस्वतः स्वभावा देहवाहनोकथिता मुक्तिदा मया। अथ्यग्रमस्मिन्व्यापारे वानपरिजहत्यतः हृ
नैः कतिपयैरेवपूरमाप्नोति केवलं। पतत्यस्य सतः पुंसो वहिर्विषयवृत्तिषु। नवधानिरतिं चेतः स्वहृतो ग्रासनेणे यथा। एता
दृष्टिमवष्टभ्यस्थिता स्थिरवुद्धयः। प्रासप्रायवन्मारिवजन्तु रविविन्नालयवहिर्निर्यतागच्छतो निस्तजायती खपताय
वो। पश्चाच्च क्रियतेदृष्टिः स्वनवधनमाप्यता प्राणस्य अस्फुरयाऽप्रजनूपजपत्राहृदि स्थितान्।। द्वादशांगुलपर्यन्ते प्राणस्य वान
प्रवहिः।।

सेद्धवपुमुक्तो अंतरश्लोकरवृंदेन सूक्ष्मां गतिमाश्रित्य रवेदेहानिरूपिता इति विवेकः। पतति। स्फुटोभानकृशानि स्मिता
पानहित्रिकापाप्राणस्येति हृदि स्थिता मध्ययत्रान्प्राणस्यास्फुरयउद्गमः अयं प्राणो वहिर्द्वादशांगुलापर्यन्ते अस्तं याति।।

अपानस्येति। एतत्प्राणस्याप्ययः तस्माद्धृदयान्तादपानस्योदयः तत्प्राणस्योदयः हृदयापानस्य लयः इत्यर्थः। अपान इति। अ
पानमप्यन्तर्मुखरूपत्वाद्देहाद्देशान्तरं प्राणवायुसमं आगतो व्यापयति सुस्थानि। प्राणस्य इत्यादिरूपत्वादिदं चैकरूपकं ध्ये
निःस्पृशा प्राणापानगतेः प्राणरूपेणानुसंधानप्रकारमभिधाय हृदि प्राणगत्यनुसंधानमुखेनात्मानुसंधानप्र
कारमाह। अपानेति। अपानशान्तिः अपरमरूपस्य च हृत्स्थानस्यां शरीरान्तगतिः कलापकं हृदयं प्राणविश्रान्तिः प्राणा

अपानस्योदयो यावत् प्राणस्य निमग्नता मुने। अन्तर्गतिर यो नो जम्भेः हृदयसंस्थिते। अपानमपि इमा देहमाप्याययति बाह्य
प्राणस्य उदये रथवापर्वं अन्तरिह्र बहुः। अपानशान्तिः। तस्या कला प्राणविश्रान्तता। यत्र यस्तानुसाधनं नयो
न्मनाद्भरः। प्राणकम्पितथा तस्यामपानसितां शुना प्रस्तानन्तदमसाधनन्नयोजन्ममाङ्गुरः। प्राणगतागती कुर्व
न्संघट्टे सूर्यचन्द्रमा॥॥

रवेन मत्वेनि यत्र यस्मिन्वत्र आत्मतत्त्वेयस्यायस्य आत्मनः प्रपन्नेन समे हृतानन्यं दन्तनात्मतत्त्वं भासा
यानुसंधायोन्नयः पुनमन्तरात्मप्राणेनिःसर्ववृत्त्याश्रयात्प्राणापानयोः परस्परोपरोधोपत्रनपल्लवस्य भवति। हेवात्मतत्व
मनुसंधाय मुच्यते इत्यर्थः। प्राणाकम्पितस्याकलेति संबंधः॥ १८

प्राणेति। हृत्स्थमपाने प्राणे नष्टोन्मुखे सति। प्राणे च अपानमस्तके सति। यत्र तन्मनयोः प्राणापानयोः अन्तरालं स्थं मध्यस्थमाह
तयावर्त्तिते तत्सहं नष्टात्मत्वमासाधनतो नृयोनुजायमा इत्यनुवृत्त्या संबंधः। प्राणे नियः खलु वि रूपश्चात्प्राणे हृदयसमीपस्थ
प्राणस्फुटादन्तरेन्द्रियेसति। स्वयं समीपे निष्ठति सा शिवया सन्निधे तेन तु स्वयं ज्ञायते। अपानोदये च कोटिगः समीपस्थः सा

प्राणनष्टोन्मुखे प्राणे प्राणे वापानमस्तके उभयोरन्तरालस्पन्दन्यो जायते नरः॥ प्राणहृदयसमीपस्था अपानोद
यकोटिगः॥ अपानप्राणयोर्मध्ये चिदात्मानमुपास्महे॥ अपानोऽस्तंगतो यत्र प्राणो नास्फुरितः स्फुरण
कलाकलंकरहितं तत्स्थितत्वमुपास्महे॥ नायानोस्फुटितो यत्र प्राणस्वात्मसमुपागतः। नासाग्रगगना
वर्त्तितं तत्त्वमुपास्महे॥

क्षीनत्वस्यमुद्देति इत्यमपानप्राणयोर्मध्ये साक्षिणं चिदात्मानमुपास्महे। एतदेव विवृणोति। अपान
इति। कलाकलंकरहितं अविद्यासंबंधरहितं। नापानइति। यत्र विलीने प्राणो स्वमुपागतः अपाने स्फुरितास्वनास्फु
रितः नासाग्रगगनावर्त्ते नासिकाया अग्रभागे यद्गगनं बाह्यदेशान्तरूपं तत्रावर्त्तमानो प्राणापानप्रवर्त्तकतया गम
नागमने कुर्वाणेन त्वादत्ताविनत्वमुपास्महे॥

यदृनिानन्परं अखिलकलनाकलंकहीनो परमात्मस्वरूपतात् कुलरागणेन अविद्यात्मकेन परिवर्जितं वा परितो व्याप्तं च जीवरूप
लानात् अनुभवति न वस्यानुभवैकप्रमाणेन दृश्यं परं पदं प्रपद्ये एषेति अनेन दृष्टं क्रमेण एषापि निविरूपेश्च आत्मनिवि

यदखिलकलनाकलंकहाने परिवलितं। च महाकलागलेन। अनुभावमेव परं तद्रूपं सकलसुरप्रणतं परं प्रपद्ये॥५५॥
उवाच॥ एषा हि चित्तविश्रान्तिर्मया प्राप्ता समाधिना॥ क्रमेणानेन संप्राप्ता स्वयमात्मनि निर्मले नूनं तेन ना विष्णुरुवि
तयाभिकदावनादृष्टिमालंबति दृष्टामि वर्त्मा नामि हात्मना॥ इदमद्य मया जन्म मिदं प्राप्यामि सुंदरं। इति चिंतानमनेन
चिरंजीवात्मनामयः॥ न लोमिन चनि हामिक्षु चिक्किचिकदाचन॥ आत्मनोत्मस्य वासाधो तेन जीवात्मनामयः। नतुष्पति
स्तुनप्रासोनास्तुनेछपिविघ्नेतामनोममसमं नित्यं तेन जीवात्मनामयः। परमं त्यागमालंब्य सर्वमेव सदैव हि। जीवितादिम
यात्मकं तेन जीवात्मनामयं॥

आंतिर्मयाप्राप्तेति संबंधः नेति। नूनं तविष्णुवनर्चिंतयामि। वर्त्मानामेवदृष्टिमालंब्य २०
त्मनास्वरूपेणैवतिष्ठामि। चिरंजीवि तहेतुमात्मनाविन्नवृत्तिप्रकारमेव प्रपंचयितुमाह। नवनिः सोके इदमिति। सुदारं
अनिनवंवस्तुपरमत्यागं तत्त्वं तेनेनेतित्यागो वैराग्यं प्रकृष्टवैराग्यमित्यर्थः॥

प्रज्ञांतेति। नत्रवाजनं नाम वर्त्मा नेनपवस्तु दर्शनिकौतूहलं। नइकौकुतूहलं रम्यदृष्टो वा जनं परिकीर्तितमिति। श्लोकेन दृष्ट
वस्तुविषयः समीहितेन दिष्यादृष्टवस्तु वांछितं। आशेति। आशापाशपरवशाथाः चित्तवृत्तेरं तः संप्रत्यपि चरदामि

प्रशांतचापलं वीतशोकमस्तसमीहितं॥ मनो मम मुने तेन जीवात्मनामयः॥३३॥ अयं वंधः परत्यायमभायम
न्यतः॥ इतिप्रलजानामिते नास्मि चिरंजीवितः॥ आशापाशाविनुत्मायाश्चित्रवृत्तेः समाहितः॥ संस्पर्शेनिदृशाम
वस्ते न जीवात्मनामयः॥ सुखितोस्मि सुखापन्ने दुःखितो दुःखिते जने। सर्वस्य प्रियमित्रं च तेन जीवात्मनामयः॥
॥ अपघजधीरोस्मि जगन्मित्रं वसुयदि। भावाभावेषु नैवास्मि तेन जीवात्मनामयः। एतत्ते कथितं ब्रह्मन्यथास्मि चि
रंजीवितः। ब्रह्माज्ञामात्रसिद्धयर्थं धात्र्यै न ज्ञानपारगः॥ ३८। वसिष्ठ उवाच। अहो नु चित्रं भवता कथितं ब्रह्मणा अ
न्यात्स्व प्रकथितः परं विस्मयकारणं। तदस्त नवकल्याणं प्रविशामि गृहं मुने॥ मध्याह्नसमयो यमे व्रजामि सुरमंदि
रं॥

समाहितचित्तात्। तेन जीवामि। आपदीति। आपधाय आदिसमयेत्रवनवहारोस्मि। संपत्तौ हृष्टो जगतः सर्वस्य मित्रं च सर्वदा
जगतः सर्वस्योपकरणात् भावाभावेषु नैवास्मि एतेवाभावनयाहनि पदार्थं गतं तेन हेतुनानुसंदध्यो धामीत्यर्थः॥

अस्तीति। अनुव्रज्याकदर्थ्येति अनुव्रजनक्लेशेन च जमनुव्रज्यां मा कुर्विमित्यर्थः। इतीति। यथोक्तं तत्समाचर इत्येवं कारयन्नेव तु

अनुव्रज्याकदर्थनेन स्वं खेदं गतमिति ब्रुवन्॥ विहराद्भुशुण्डायतनतः खगवत्सत्कृतः। व्योम्नि योजनमात्रे तु मदनुव्रज्य योग
तः मया निवारितः कृच्छ्रादस्माज्जासंगतिः सतां॥ यानेकृतयुगस्यादौ पुनस्तेनास्मि संगतः। संगतोऽहं भुशुण्डेन मेरोः
शृंगद्रुमानुवी अथ रामकृते क्षीणे त्रेतासिम्प्रतिवर्त्तते। मध्ये त्रेतायुगस्यास्य जातस्त्वं रिपुसूदन। पुनरप्यष्टमेव
षति नैवोपरि नतः मिलितो मे भुशुण्डो मे तथैवाजररूपवान्। इति संकथितं विघ्नं भुशुण्डोदन्तमुत्तमं। क्ष
ताविचार्य चैवान्तर्यथोक्तं तत्समाचर॥ ॥इति निर्वाणप्रकरणे भुशुण्डोपाख्याने नामैकोनत्रिंशतितमः सर्गः॥

भुशुण्डवृत्तान्ते यथोक्तं तत्त्यादनीयतेन तत्समाचरेत्यर्थः॥ ॥इति निर्वाणप्रकरणे भुशुण्डोपाख्याने नाम एकोनत्रि २१
शतिः सर्गः॥

एवं शरीरमनुसंधानात् विचित्रविघ्नेयं निर्वाणमुक्तं। इदानीं तदेव हृदयाविविक्तविश्रान्तिं न तत्त्वेन निर्वाणं भवतीत्यच्य
तोऽन्वयत्वावदेहाभिमानस्य सर्वनिर्वाणोपायप्रतिबंधकत्वात्तन्निवृत्तये हि तं किंचिदुपदिशति। आत्मासमिति। इदंश
रीरं वस्तुतः आत्मासन्मात्रं भातीति मात्रसिद्धमपि संप्रति अविचारदशायामित्यर्थः। अयमित्यहमिति वा त्वमनोनेहेन चात्तिमा

वसिष्ठ उवाच॥ ॥आत्मासन्मात्रमेवेदमिदं संप्रति नाम ते॥ अथैनामाहमित्यत्र रमदेवशरीरकं। मा स्थितिमयनि
र्मीणदेहोऽस्मीति विघ्नमान्यजसं कृत्यनिर्म्माणदेहाः सन्ति सहस्रशः॥ सुखं न त्यागतो येन स्वप्नदेहे तदिक
हात्॥ परिच्छिन्नमसि हे राम सदेहस्त्वं कसंस्थितः॥३॥

नाविषयत्वान्न रांतःकरणेनास्ते॥ विचार्यमाणं पुनरसदेव मिथ्यैव कल्पितत्वात्। मासेति। मा स्थितिमयं निर्वाणेऽय
स्यतारूपेण देहोऽहमिति यो विभ्रमः स त्वज्ञाए वं विधीनां संकल्पकल्पितानां देहानां सहस्ररेणाविद्यमानत्वाद्दित्य
र्थः देहासत्यत्वमेवाहा सुखं त्वेति। सुखं न त्यागतस्मात् नेदिकत दत्त्रमणहेतवो ये स्वप्नदेहास्तेषां मे सत्त्वं तत्तया स्वरूप
गमेवेत्यर्थः॥

या०नि० जागरायामिति। जाग्रद्दशायामपि मनोरथपथेन प्रवहतः चित्तस्य देहविस्मरणे पर्यवसितं यत्स्वरूपं तन्मनोराज्यं त
२२ अपि मिथ्याहेतुनैव हेतुना न रम्यमाणमित्यर्थः। हीति। हीः धिया विचिन्त्य मनोलंघनमऽतिवृत्तचिरकालानुवृत्तो भ्रान्तिरित्यर्थः।
मात्रमात्रमिति। जगत्त्रयं मत्तो बाध्यतात्। अत्र सत्यप्रतीयमानत्वात्। अतः आभासमात्रे प्रतिभासमात्रमेव नवास्तव
मित्यनेकजनानात्यागमेव सम्यगालोकनविदुः। स्वरूपमिति। मरणस्य जननेनैव वस्त्रावरूपकत्वनिश्चयात्

जागरायां मनोराज्ये येन स्वर्गपुरान्तरं परिभ्रमस्यमेरुं वा स देहस्ते क्व मे स्थितः॥५॥ दीर्घस्वप्नमिमं विद्धि दीर्घं वा चि
त्तविभ्रमं। दीर्घं वापि मनोराज्यं संसारं रघुनन्दन॥६॥ आभासमात्रमेवेदं न सत्यासत्यं जगत्त्रयं। इत्यनेकजनानामागमसम्य
गालोकनेविदुः॥ स्वरूपमेव हि मयात्मभूतमिति निश्चयः। इत्यात्मन्मरणप्राप्ते किं मुधा परितप्यते। स्वरूपमेव ज्ञाने
न किंचित्सुचिन्तवाहि किं प्राप्तव्यं पुरुषेण निजानन्दार्थस्य केवलं मतः प्रविभाग परित्यज्य पदार्थपटलं तद्जेत्याभासमात्रसा
मान्यमिदं मालोकयानघ॥७॥ त्वया शोऽपरितापो व्यर्थ इत्यर्थः। स्वरूपमिति। ज्ञातेन जीवता पुरुषेण सुचिन्तवाहि किं २२
निश्चयः प्राप्तव्यमिति निश्चयार्थम्। ज्ञाने सम दोपि नो ऽभिन्न इत्यर्थः। प्रविभागमिति। ज्ञातेन जीवता पुरुषेण सुविपदार्थपटल
प्रजेपदार्थवर्गसमुदायात्मके प्रपञ्चे प्रविभागनेहेतुर्बुद्धिः परित्यज्य इदमाभासमात्रमेव सामान्यं सर्वानुस्यूतं संवित्मात्रमे
वालोकयन्ननुसंधत्स्व॥

आभासेति। यतः कारणादाभासमात्रमपि चित्रामर्षकलंकितं। किंतु चित्रसंबंधदूषितं। ततः कारणादपि आभासमात्रमेपि
संत्यज्य निराभासो भव निर्विकल्पो भव राग इति। रागद्वेषाख्यौ दोषौ सर्पौ मनोविलीनौ न भावास्थितौ किंतु निर्णीतौ सए
व कल्पतरुः सर्वपुरुषार्थसाधकत्वात्। तस्माद्रागादिरहितात्पुंसः प्रकाशाल्लोके किं नाम श्रेयो न लभ्यते सर्वमपि
श्रेयो लभ्यत इत्यर्थः॥ ये इति। ये पुनः शास्त्रशालिनो विदग्धाः लौकिकवैदिकव्यवहारनिपुणा अपि प्रज्ञावगप्रज्ञा

आभासमात्रमखिलं चित्रामर्षकलंकितं। ततस्तदपि संत्यज्य निराभासो भवानघ॥ रागद्वेषाख्यसर्पौ दौ न विलीनौ मनो
विले। यस्य कल्पतरोस्तस्मात्किं नाम इह न लभ्यते॥११॥ ये प्रज्ञावगर्वविगमापन्ना विदग्धाः शास्त्रशालिनः। रागद्वेष
मया मान्यगर्हास्तेऽधिगच्छन्ति सत्तां॥ इदं संसारचक्रं हि नाभौ संकल्पमात्रके। संरोधिनायां वहनाद्घुनं हि निरुध्यते॥

वं तो वयमेवेत्यहंकारमापन्ना संतो रागद्वेषमयाः॥ रागद्वेषनयिष्ठा भवन्तीति मान्यगर्हिताः। इदमारवहनक्रमत्वात्चक्रम
व्याये गर्हिताः नम्रुप्याः तान्धिगच्छन्ते न स्पष्टव्या इत्यर्थः॥ इदमिति। संसारजैः जननमरणादिप्रवाहः स एव चक्रं भ्रमा
णशीलत्वात् तस्य संकल्पात्मकं चित्तमेव नाभिः प्रवर्तकत्वात्। अतश्चित्तनिरोधे संसारो निरुध्यते॥

स्तोचिन्ताघामिति। मनसि स्थितोऽस्तीति ते संसारः प्रहरत्येव ननु प्रकारान्तरेण रोद्धुं शक्यतेऽद्धेति। प्रतिभासोऽजन्यं ज्ञानमाविसंपन्नज्ञा
स्त्वं ऽध्यात्मविद्या। पौरुषं पुरुषस्य कर्म्मनयेति। मनोविकारे परित्यक्ते स्वरूपमेवावशिष्यत इत्यर्थः। विन्नेति। मनःपि
ज्ञाच परवशास्त्र केनापि परित्रातुं न शक्यत इत्यर्थः। नोगेति। नोगौ नोगा विषयविस्ताराः आर्द्रः स्पाजीवन्मुक्तस्य

कोऽपि त्रातुं मनोनाम्यामिरे संसारचक्रके॥ प्रपन्नादोधितमपि प्रवहत्येव वेगतः॥ परं पौरुषमाश्रित्य बलेप्रज्ञाच्यु
तोऽपि ताथांमनोनाम्यामिरे संसारचक्रके। प्रपन्नाद्दोधितमपि प्रवहत्येववेगतः॥ प्रज्ञासौ जन्ययुक्तेन शास्त्रसंवलितेन वा पौरुषेणन यत्नप्रास
क्तितः॥ नास्ति संसारचक्रस्य चिन्नमेव निरोधयेत्॥ प्रज्ञासौ जन्ययुक्तेन शास्त्रसंवलितेन वा पौरुषेणन यत्नप्रासं
नन्तकं चनजस्य स्पतो ऽनयप्रदम कल्याणं धेयसि वस्त्विहारिणो मनः पिन्नाच मुस्त उपयोगि सोऽसि स्थिरो भवावित्रपन्न्ह
दाक्रानं त्रास्त्रानि नवांधवाः शक्नुवंति परित्रातुं गुरवो न च मानवः। संसारान्निचिन्नवेतालं गुरुरूत्राणस्त्रार्थबांधवाः॥ श्रा
क्रवंति समुद्धर्तुं स्वस्यं कान्मगयथा॥ नोगानोगा बहिःकार्याश्रायस्यानुसरेत्स्व दृं। प्रविचार्य महार्थं स्वमात्मानमेकमा
श्रयेत्॥ अत्रेमामपरां दृष्टिं महामोहविनाशिनी। शृणु याकथिता रूबेमिमकैजासकं दश॥ संसारदुःखशान्त्यर्थं
देवेनार्द्धेंडुमौलिना॥ २३

महार्थं परमार्थसिद्धमात्मानमेकमाश्रयेत्। आहार्यत्वमितिपाठे स्वात्मन एवमहार्यत्वंप्र
विचार्यतिमेवात्मानमाश्रयेदित्यर्थः॥ अत्रेति। अपरां दृष्टिं अन्यं आत्मज्ञानोपायां॥

अस्तीति। हिवः खमदिपि परमनुत्कृष्टः। कदाचिदिति निश्चोकद्वयं वाक्यं। स्फटनपुटिकः पुटिकापूजा पुष्पनिक्षेपयोग्या पुटि

अस्तीडकरसंनारनाम्नुरः परमोदिवः। कैलासोनाम शौलेंद्रो गौरीरमणमंदिरं। तत्रास्ते जगदाधारो वोहरश्चंद्रकला
धरः॥ २२॥ नं युंजयन्महादेवं तास्मिन्नेव गिरौ पुरा। कदाचिद्दिवसं गंगा नदीचितात्रमः। तपोर्थं तापसाचारे चिराय
रचितस्थितिः। सिद्धसंज्ञोन वल्लिनः कुत शास्त्रार्थसंग्रहः। पुष्पार्थं स्फटतपुटिकः पुस्तकव्यूहसंग्रही॥ २४॥ एवंगु
णविशिष्टस्य कैजासवनकुंजके। तयः प्रवरतो रामममकाजोत्पवर्त्तितः॥ २५॥

का। अस्फटना। भ्रोमायेनसमनया। पुस्तकव्यूहसंग्रही ज्ञानशास्त्रविषयाणां पुस्तकानां यः समूहः सं तत्संग्रहशालः॥

वा०नि०
२४ अथेति। श्लोकचतुष्टयं वाक्यं। कदाचिच्छुक्लस्य श्रावणपक्षस्य गतेऽष्टमेदिने रात्रेरथ्य नागेङ्गयमागते सति सुप
कोहं समाधिं तनुतां नीत्वा वाह्यमयरक्तस्थितः। सत्काननेऽहं गिरिशेव समुत्थितं शुक्लाब्जशतसंकाशं वं च हिङ्गुग

अथैकासकदाचिच्छुक्लस्याष्टमेदिने। गते श्रावणपक्षस्य रात्र्यर्धेरूयमागते॥२६॥ हिङ्गुसंज्ञाश्रमरूपासुकाष्ठमो
नस्थितास्थिवा। खड्गहस्ते ध्वांधकारे पुण्युं जे पुण्यगहने पुच पतस्मिन्समये तत्र यामार्द्धे प्रथमे गते। समाधिं तनुता
नीत्वास्थिताहं वाह्यमयरक्ता। अपश्यं कानने तेजो गिरिस्य वसमुत्थितं शुक्लाब्जशतसंकाशं वंदिहुगणोपमां
प्रकटीकृतदिङ्कुंजं ततदालोकमेमास्मवान्। चेतः प्रकाशानुपलिप्य बुद्धिदृश्याविलोकितम्। यावन्मात्रामितेसा
त्रैप्रास्थं इकलाधरः। गौरीकरार्चितकरानंदिप्रोस्मारिताग्रगः॥ २४

लेपमोनोत्तोपन्नमित्यन्वयः। ऋदित्यर्थे ऋगितीति तिच्छाकृयथनः पापाठ॥ ॥छ॥ ॥रामसेमा॥

त्रिष्यानिति। त्रिष्यानुरोध्यासमाधेर्व्यापायात तस्य परमेश्वरस्य दृष्टिहृतं पुरोभागमेमं तारेति। नानाविधैस्तत्रनमस्कारणैश्च
ष्टांगपदांगादिभेदेन स्तोत्राणां च लौकिकवैदिकभेदेन भिन्नत्वान्नानाविधत्वं तनइनिता। दृष्टेवयादृक्तास्त्रिवस्मविहितानाना

त्रिष्यानुरोध्यनक्तस्थानान्तरहीतार्थं सुसंयतः। आगमं सुमनास्तस्य दृष्टिहृतमहं पुरः। तत्र पुष्पांजलिं दत्वाहूरादेव त्रिलोचनः। द
त्राश्वेणमयादेवः संप्रणम्याभिवंदितः। ततः श्वंद्रमनासख्याचमाश्रीनलयानया। दृष्ट्वा सर्वत्रिहिहारिरणाविरमस्मास्महाकृ
तः।२७॥ पुष्पसानुप्रविष्टाय तस्मै लोकसाक्षिणे। अर्घं पुष्पं तथा पाद्यमक्रूपेणार्पितं मया। मन्त्रार्द्धपुष्पांजलयो विकीर्ण
वहवपुरः। नानाविधैर्नमस्कारैः स्तोत्रैश्चाभ्यर्चितो शिवः। ततो भगवती गौरी तारदृष्टेव सपर्यया। संहृजितासरवीयुक्तागणे
मण्डलिकां पश्यते कश्चित्कल्याणकारिणः संविदः स्थिराप्यदे॥२८॥ कश्चित्तत्र पश्यन्निर्विघ्नं कल्याणमनुवर्त्तते। कश्चिन्माध्यमनुत्रा
संकश्चिल्लाम्प्यस्तथास्तज्ञाते प्रणेशितो सुरस्मिश्रीनलयागिरा। तत्रोपविष्टो देवमामर्दैर्न्दुकलाधरः। श्वत्रस्तम्रायत्रणविध्य
:श्रास्तविश्रान्त ४ त्रिभीनृपः। पर्ववादिनिदेशो त्रासर्वलोकैकककारणे। गिरश्च नयत्रालिन्नामेयोऽकरध्धुनरनादस्तिकल्याणव
नामिहमहेस्तरानवकिवनरुःश्रापंनवकाश्यनवीनया॥
इत्युपेवागणे मंडलिकाप्रमयसमहः। चलेन्निति। परेपरे प्राप्तविश्रा
नृपः। तेसंविदः स्थिराः कश्चिन्नाथोगनत्ररायानसंतिष्ठ्विदित्यर्थः॥

पा॰नि॰ वृरिति। वृहदनुस्मरणाज्जनितानंदैव परिपूर्णैरिति चेतसा॥ वृंदकानां पुरःपुरे नागेयेन मणिमतितेजगङ्कोशोसंततिानइनिदेश्याः वं
२५ गवंगकलिंगादयः जनपदाख्यामाः वृंदकनिवासा पवदेशादयः श्लाघ्यास्तस्यार्थः फलमितिानुहदनुस्मरणेन तस्य पुण्यस्य पुण्यात्तस्यं

वृहदनुस्मरणेन स्वपरिनचेतसा। ननेमतिजगङ्कोशो पणमत्रिनयेपुरः॥ नेदेन्द्रास्तेजनपदा स्तादिज्ञासे चपर्वताः। वृहदनुस्म
रणेकात्राधियोयशास्थिताजनाः फलेनतस्य पुण्यस्य वर्त्तमानस्य मेव नं। ननोतिवैयतोवीजं वृंदशास्मरणे वितो॥ नानामतै
ककवशोवृतिज्ञोऽन्यानिशाकराः अपवर्गपुरं वृहदनुस्मरणे प्रमो। वृहदनुस्मरणेदारविज्ञामणिमतेमया। सर्वासिमापदं मु
द्विदत्तेन तपते पदः इत्कल्यासु प्रसन्नेते भगवन्तं महेन्द्रवरं अवोचं प्रणतोन्द्रापदंमतिरिहिंसः पुण्यं भगवंस्तस्मादेनवर्णं
मेस्कलादिज्ञाः किंपुष्टच्छामि देवन्नो संदेहं नत्वनिर्णयम्। वृहि प्रसन्नया सुखं वुद्धानुक्रोडेग मनामयो सर्वपापहृयकला
णवद्वंनिमा देवार्चनविधानं तन्मे देवनवति प्रभो॥॥ श्री महादेव उवाच॥ शृणु ब्रह्मविदांश्रेष्ठ देवार्चनमनुत्तमम्॥

सुकृतस्य फलं अपुण्यस्यासंनवोवर्त्तमानस्य पुण्यस्य सेवनं तनोति पुण्यं संवर्द्धयतीत्यर्थः॥ इन्द्रवरानुस्मरणेन पुण्यस्या २५
रघ्यात्पापस्यतः पुण्यस्यवीजं ईश्वरस्य स्मरणमूतवेतसः पुण्यकरणेच्छा प्रवृत्ते॥॥॥

नेनिषद्देयंवासांसाकारस्य वस्तु वा परिछिन्नवान्नरवरवावाकृतिममनाद्यं नंदेवनं चिन्मात्र मेव देवशब्दार्थः। आकारनिरा
कारादिभिः परिच्छिन्नेपिनेव वस्तुनिदेववेत्तास्तु पगम्यमानवेसतित न् अकृत्रिमयोवारि देव लक्षणं कुरुतेः संनवेन्नातस्मादृ

नदेवः पुण्डरीकाक्षो न च देवस्त्रिलोचनः। न देवो देहरूपो हि न देवश्चित्तरूपधृक्॥ अकृत्रिममनाद्यंतं देवनं देव उच्यते॥ ५४॥
आकारादिपरिच्छिन्नेपि नेव वस्तुनि न तत्कुतः। अकृत्रिमममनाद्यंतं देवनं विच्छिविंदुः देवकस्मादिति चेत्तत्राथमंनाव
डुच्यते। नदेव देवशब्देन कथ्यते तन्निरंजयन॥ अज्ञानान्नि शिवतत्त्वानामंकोरायद्वेनं। योजनाधय पक्रोशाधाप
रिकल्प्यते। विद्यो मे वक्विलासीह पारावारविवर्जितं॥ सर्वत्रासं नवंवेन्द्र यकल्प्यात्रे पुशिष्यते॥ ५५॥

कृत्रिमवादिलक्षणं देवनमेव विच्छिविंविंदुः। अज्ञातेति। अज्ञानशिवतत्त्वानोइदं विच्छिद्यमज्ञानमंविदितिपारावारवि
वर्जितं उत्तरदृष्टविधिरहितं अस्मंनवक्षेत्रंदृश्यासंस्पृष्टं यदृत्कल्प्यात्रेव शिष्यते। न देव विद्यामसर्वत्रास्तिः॥

पा० बोधरति। बोधस्तत्त्वज्ञानं साम्यं तस्य पूर्णतादृष्टिः त्रातो निर्विकारविश्रान्तेति। तस्य विच्छित्तिः तस्य चक्षुषालि श्रेष्ठानि पुष्पाणि तैः शिवं स्वच्छंवि
३६ दुःअकृत्रिममिति। अबहिःसाधनासाध्यं बहिःसाधनानिःबाह्यप्रयत्नैः असाध्यं केवलसुखं तस्मात्स्वैकात्म्येवाहं तदाद्बोध
नैःदेवस्यज्ञायावासात्मन्तरेनेन देवं विध्यस्य वक्ष्यमाणन्यायावाप्त्य पूजां वक्तुं भवितं तदवतारमाह। संविदिति। सर्वकलातीतानां वृद्धे
त्रिप्रतिष्ठाविद्यात्मिकाम्नीतानारव्ययककलातीतानां च तत्तात्त्वप्रपञ्चातीतानां च तत्तात्त्वप्रपञ्चानीनेत्यर्थः। यद्वक्ष्यमंवात्स्व।

बोधःज्ञानं ज्ञानमस्त्वेति पुष्पाण्ययाणि तत्रैतैः शिवं चिन्मात्रममलं पूज्यं पूजाविधौ विदुः॥५६॥ ज्ञानबोधादिनिष्पुष्पैर्देवेअम्नाय
ह्यतेनतुहेवाचनेविधिनाकारार्चनमर्चनम्॥५७॥ अकृत्रिममनाद्यंतमद्वितीयमखंडितम्। अबहिःसाधनासाध्यसुखं नस्मा
द्वाध्यते॥५८॥ संविदं सर्वकलातीतां सर्वमाकाशरक्षिता॥ नित्यंसरसतोर्मध्ये सत्तासामान्यरूपिणीं। महासत्तात्मनामासा देव
शब्देनकथ्यते। विकल्पकलितामेव विनश्वररूपपरिच्छिन्ना॥ ज्ञातंक्रमात्संभावय त्रीप्रयतिकलनास्पदं॥६०॥

।असौ निवृत्तिरुदिता पयसि प्रतिष्ठा विद्यानलेमरुति शान्तिरतीत्तशांतिः। व्योम्नीतिपाः किलकलाः कलयंनितत्वंतासांहि
दूरतरंवपदंवदीपमिति। सरसतोः कारणकार्ययोः भावाभावयोर्मध्ये सत्तासामान्यरूपिणं संविन्महासत्तात्मनामासाशब्दे २६
तर्वहिश्चमवनपरिपूर्णतयामहासत्तात्वाच्याभासतीदेवशब्देनकथ्यते। विकल्पेति। सेवसंविद्विकल्पकलिताज्ञा
प्रभावयतीक्रमीच्छिन्नरूपात्मारिक्तानासतीकलनापदंस्वपभावंप्रयाति॥

एतदेवविस्तरेणाह निरंशेति निरंशाकालादिक्रमाभास्तुत्या सैव मनोवेल्लितानां शक्तिनासतीक्रमाजीवोभूत्वा बुद्धिर्भवति पश्चादहंका
रो भवति। पश्चात्मनोभवति। मनस्त्वमिति संसारमवलंबते। मनोमूलत्वात्तस्यायमाह। कश्चिद्द्विजो बाल्य एव देहेन
रनीतोपि विमोहाद्यंडालैः सह विवरमुपिनाननीयान्यपातर्विपिनबालपंपः पश्चात्कथंचिच्च हं नाहं चंडालोस्मि मन
तेसंबंधादिति मन्यमानस्तंडाजतमवलंबनेनदरिद्रत्यर्थः। इयमिति। चसोसंविरियमस्मीति परिछिन्नभावेनदेहस्थासती

देशाकालादिभक्ती नाम्नस्नासवेल्लिताक्रमात्॥ जीवो भूत्वाभवत्यादौ बुद्धिपश्चादहं मनः। मनस्त्वं समुपायातासंसारमवज
वने। चंडालोस्मीति मन्वाना चंडालत्वमिवद्द्विजः। इयमस्मीति बोधेनदेहास्थापरिपातिनी। मायामोहमहायंके दुःखदुः
खयन्त्रजन्मसो पुष्टसंकल्पमात्रेणयदिहेदुःखमागतं। तदसंकल्पमात्रेण तत्वधिकात्रकदर्थनाय किंविहृपिसकजत
रोदुःखेनिमग्नातिनिकिंचिद्विसंकल्पसुखमव्ययमभ्रुते॥६५॥ सविवेकानितैः कृतासंकिंत्यजनहृद्ये। परानि
र्मलतामेहिद्वारहीवनमोन्नरं॥६६॥ सुसंकल्पनकालुष्यंविनिवायन्निमानततः। परंप्रसादमासाद्य परमानेरवामवा॥६७॥

परिपातिनादेहाभिमानोत्तनहृपायवनीडुःखाडुःसंप्रज्ञ्यनिपुष्टमिति। इदं संसारदुःखंपप्रपस्माकारणात्संकल्पमा
त्रेणैवागतं तेनेवपुष्टसंवर्द्धितंचतत्तस्मात्कारणात्संकल्पमात्रेणैवागतं तेनेव पुष्टसंवर्द्धितं वेनतस्मात्कारणा
दसंकल्पमात्रेनेवहायिहीयतं तत्त्वतोचसंसारेकाकदर्थिना। नकाविदित्यर्थः। ॥

सर्वेति॥ आत्मा सर्वशक्तिमयत्वात् शक्तिमंडलस्यतां उवैरुल्लासैः संसारं तन्त्रिंवसर्वमासादयति॥ अत्र कश्चित् कस्मात्तां चोद्यो हा इच्छे
तिश्लोकद्वयं वाक्यं॥ इच्छादीनां सत्ताहेतुत्वात् तत्वमेद्वापवारे एव इच्छेवसत्तेन्येवं सामानाधिकरण्यनिर्देशः॥ तथाहि कस्यचि
दुत्कटः इच्छामात्रेणैव सत्ता संपद्यते तथा सुरवादेः कस्यचित्तु योग्यतया यथाज्ञादेः कस्यचित्तु कालेन यथा पक्वत्वं वृक्ष

सर्वशक्तिमयोह्यात्मा शक्तिमंडललनाएवैः संसारं तन्त्रिवृत्तिं सर्वमासादयत्सलम्॥ इत्तामसमचिन्त्यात्ररूपस्य स
र्वस्यानात्तरेरपि॥ इच्छा सत्ताव्योमसत्त्वाकालसत्तान्यैव वा॥ तथाति पतिसत्ता च महासत्ता च सुव्रतज्ञानशक्तिः क्रि
याशक्तिः कर्तृता कर्तृतापि च॥ इत्यादिकानां शक्तीनामन्तो नास्ति परात्मनः॥

सुमारे कस्यचिल्लियमायथा ह्यां तरएवके पांविश्वस्तूनां महासत्तापुनः सर्वशास्तिप्रत्ययहेतुः॥ आत्मनः स्वरूपसत्ता २८
ज्ञानशक्तिः ज्ञानहेतुः शक्तिरिच्छक्रियाहेतुः क्रियाशक्तिः कर्तृताक्रियासमवायहेतुः सत्ताशक्तिः अकर्तृतानद्विपरी
तीइत्यादीनां परात्मशक्तानामंतो नास्ति॥ ॥

उल्लासेति॥ संसारजंजनणहेतुः उल्लासशक्तिः तन्निवृत्तिहेतुः विनिरोधशक्तिरित्यर्थः॥ तस्मादिति॥ श्लोकपंचकं वाक्यं॥ यस्मादस्य देवस्याधा
नमेव सृजनं तस्मादित्थं त्रिभुवनाधारं देवं ध्यानेन नित्यं सृजयेदित्यन्वयः॥ समास्तानास नासनं सर्वेषां प्रकाशकानाम् यादीनाम
पिप्रकाशकं स्वतन्त्रविचित्रकाव्यं तथाराजः स्फुरद्बिम्बकाशरूपमनन्तमाश्रयेद्रस्ये याच हेतास्त्र हं तावः तस्मात्सा रविहृद्विदृ
न्मकेहंकारविद्रूपस्य संसारस्तन्नतान्तदक्षेमहणएवे च हमित्यग्निमवोधे विहृद्विद्रूपे यहस्तिथि न्दपंच्य तत्स्माज्ञाहृपरोहस्
उल्लासस्तांत्स्मसंसारः संप्रवर्तते॥ निरोधशक्त्याभिःशेषमस्यमायानि संहृत्य॥ सृजाकमेषु सर्वेषुदेहपविचकान्यात्मं देहावबो
धात्मयाद्यपन्नास्यविचक्षं॥ एष देवः स्वपरमः सृजत्येष सदा सतां॥ सृजनं ध्यानमेवात्र तत्पहृत्स्यस्य सृजनं तस्मात्त्रिभुवनाधी
रनित्यं ध्यानेन सृजयेत्॥७२॥ चिद्रूपसूर्यविकृतानसमस्तानासनं॥ अनन्तचित्प्रकाशास्वमहत्त्वासारमाश्रये॥७३॥ अपारप
रमाकाशविपुलाभोगकंधरम्॥ अनन्ताधस्तनाकाशाकोशापादसरोरुहं॥७४॥ अनहद्वासारमाशुपान्तरिक्षपंभोगरुअं
उत्तमपदिनानानानाविधमाहालोकगृहीतपरमाणुधा॥७५॥ हृत्कोशाकोणविश्रान्तमूलाडोचपरंस्परं॥ प्रकाशापरमाकाशपा
रगायारविग्रहम्॥७६॥ स ब्रह्मलोल्पिसत्वमहस्यदमिति॥ अपारस्य परमाकाशस्य यो विपुलआभोगो विस्तारः स एव कंधमकंबरे
शेषपस्य चनंतस्य धस्तनाकाशस्य आकोशोस्यत्र रविस्तारः स एव यादसरोरुहो यस्य नानाविधी ये महात्मालोकः न्तराहृष्कन एव
गृहीतानि स्वहस्तगृहीतानि सहस्त्रीकृतानि परमात्मायुधीनि यस्या॥ हृत्कोशाकोणविश्रान्तमूलाडोचपरंपरमिति सिसप्टित
माविग्रमांडानि यावेणेति वेदितव्यं॥ प्रकाशास्य परमाकाशस्य परमाकाशस्य पारगः पर्यन्तगः स्वयमपारश्चविग्रहो यस्येति॥

वा०नि ब्रह्मेति। नन्तपरं परानन्दं देवस्पर्शो मालिनीरित्यर्थः॥ विविधेति। विजानादेवयं च कार्यं न संस्थानं पराधीनक्रियं यदव्यं तस्यारत

२८ वीमहत्त्विहेतवः। इत्थं भूता इत्थाय्याः। हवेक्षाः। नाक्रयः। यस्य ज्ञारीरगा स्थितीमीयाः। अनेन तरतिः। निरवधिकः पराधारः परमा

त्मनः शाक्तिरूपत्वात्र हाश्रयः सत्तामात्रैकविग्रहः जडरूपत्वात्। विवर्तिनि गज्जालः विविधं प्रवर्तितं जगज्जालं येनाका

अथ कुध्वचित्तुरिन्द्रियविहितवनिरत्नरं। अलंकृत हरिन्द्रियमुखामरमण्डितं। इमां नूनस्थितं तस्पर्शो मालीमविवित्रयेत्

॥७८॥ विविधार नकारि एषः स्त्रिजगयस्य स्त्रजोन्धः॥ इत्याद्या वाक्यस्तस्य वित्तनीयाचारी सार्थः॥७९॥ एषदेव

स्य परमप्रज्यएव सदामृतां॥ चिन्मात्रो स्त्रनुनृत्तात्मा सर्वसंशास्तव्यं सुश्रयः॥८०॥ अनन्तस्यपराधारस्स

त्तामात्रैकविग्रहः॥ विवर्तिनि जगज्जाल जधाजोस्यद्वारपालकः॥८१॥ सुर्वन्त्रैः रूपेण ज्ञाक्तार्यं सर्वतो प्राणेत्रा

क्रिकमा। सर्वतः स्पन्दनिमयं सर्वतोरसनान्वितां। सर्वत्रश्रवणाकार्ण सर्वत्र मनना न्वितं। सर्वतो मनना

सीतमर्वत्रिपरमशिवा। इतिसचित्रदेवेशा मर्वपदिधिवत्रनः॥ निविज्ञागेतिवहि त्रिस्मारयति। कानितं नु।

प्रवेशयति। कानिवित्तुनयैवस्थापयतीति कृत्वासोयं प्रसिद्धः। कामो यस्य देवस्य द्वारपालकः। द्वारस्थ इव ईश्वर २८

अनुसारेण जगतां प्रवर्तनात्। सर्वत्रेनिश्चाकदयं सार्धवाक्यं विवरन्नस्वचुरित्यादि कृतेः। सर्वत्र सर्वेन्द्रियवृत्ति

युक्तं सर्वतो मननात्मनो व्यापारात्मं ग मर्वत्र परमाशिवरूपदेवेशा मेवं दृष्टैकप्रकारेण सचित्तविधि

वदर्चयेत्॥

रजाविधौ विशेषदं दर्शयितुमाहाखसंवित्त्विति। अर्द्यं वाक्यं। अयं स्वसंविदात्म शिवोवासोपहारेण न लभ्यते किं त्वेते नावगमेन

ज्ञानेनविज्ञासंतापरहितेन च विनाशिना एकेणवबोधामनेन लभ्यते। न केवलं बोधामृतमुपहारएक अपितु जापिनह

वेन्याह एते इति। अनारतमविच्छिन्नं अनल्पमुरूपं चिन्मात्रमवेदनमनुसंधरनयद्दृस्तिएन देवध्यानं एषएव परमा पूजा॥ अ

स्वसंविदात्मा देवोयं नोपहारेण लभ्यते। निर्मलज्ञालनेनज्ञीतलेन। रविना विना॥ एकेनैवामृतेनैषबोधनस्व न लभ्यते॥८५॥

एतदेवपरंध्यानं पूजैषैव परास्मृता। यदनारतमच्छस्य चिन्मात्रवेदनं॥८६॥ पश्यन्नश्चएवनस्पत्नन्जिघ्रन्नश्नानच्छ्रप

नस्वसन्प्रलपन्मिजन्नुन्मिषन्विमृयानवेच्च॥८७॥ ध्यानोपहारएवात्माध्मनमस्य समर्चने। विनातेनेनरेणापमात्मान

मतएवनो॥८९॥ ध्यानेनानेन सुमनेनिमेषस्फुरन्नयोदृशा। मृहो। विस्जपितेन शागोमहानफलं न नेन। इजयित्वानिमिषाण

शतमेकमिति प्रतुल्यमाश्वमेधस्य फलमाप्नोतिमानवः॥९०॥ इजयित्वास्वमात्मानं घटिकार्धमितिप्रत्युत्त्वशत

मेधसहास्यफलमाप्नोतिमानवः। ध्यानं वस्त्वोपहारेणसुयमात्मनमात्मना॥ घटिकां इजयेद्यस्तु राजसूयलभेत सः

मथाक्रतजनादिर्ष्ठि राजसस्येकतत्वतनक। दिवसं सुजयित्वेवपरेधाम्निवसेन्नरः॥९४॥

नारनानुसंधानप्रकारमेवाह॥ पञ्चवृत्तिरिति। स्वसन्निधानमात्रेण सूर्यवित्सर्वेन्द्रियस्तायारात्मभावनुयित्वपःसत्त्वमिसाक्षीसविष्णुरूपो

विन्मात्ररूपो हमिति सर्वदिग्नुसंदध्यात्। आदिनर्थः। तद्अतोहं स्यास्तामनके निमित्तमनन्यजवदिप्रदज्ञो निरस्ताखिलोपाधि

राकाराकल्पः। रविज्ञोविवेष्टाति मितंयथायं सन्निनोपजत्त्विसरूपो हमात्मेति॥९३॥

वा॰नि॰ प्यानकालानिश्चयेनफलाभिज्ञायं निरूप्य वाष्टजासंह स्वच्छेनेन रक्षजामुपक्रमते। एवं हनिश्चयत्रयं वाक्यांप रमाक्रियापरमंतय
२७ ःनिमिनिस्तो कद्वयं वाक्यं। शरीरस्थदेहाभिमानिनं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थाबद्धाघायाष्टनत्विममेव जीवं शिवं ध्यायेदित्यन्वयः प्रवा
हेतिस्तोकद्वयं वाक्यं प्रवाहपतिताथस्य स्वबोधस्थानेष्वशुद्धिमान्प्रवाहोत्र बहिर्मुखत्वं स्थितंह त्रिप्रवाहः। नन्वत्रि मिनिस्तं
नदिपयोर्थेष्व हादिः तस्थं नेत्रप्रतिफलितं तत्वं नष्ठं वस्तुरूपचेतनमेव यदा घाकाशे वित्र रेताप्र निचितितमात्मैवनत्वमि
न्यथेः तस्य बोधानुसंधानं न रूपस्थानं हि प्रवाहयति तत्व पस्याव बोधः। नन्वशुद्धिमान्शुद्धः मनेमा नो मननशक्तिम

एषोसोपरमो योग इयं सा परमा क्रिया। बाह्य संरक्षणं प्रोक्तमेतद्रूममात्मनः॥ इदानींसप्रपञ्चेह मत्रप्रजनमात्मनः निमम
कशरीरेसुमिमध्यायेत्सरशिवा त्यान मुक्ति तत्वैवमजत्रपथवाक्ति ते। स्युरात्मनि नः स्वत्रप सजत्रमेथ कुनिनः। तेजाने
समस्मैतल्लेवत्तोगा नानोग पीव रात्। प्रवाहपतितार्थस्य स्वबोधस्थानशुद्धिमान्। निमाव बोधाहे। एया बोधजिगमरक्षजयत्यम
नो मननशक्तिस्थः प्राणापानाश्च रोहिनमाः। रूकात्र तास्तु मध्यस्थः नासापुटपीवगमा। पुरतिशामहाकोटिस्थमुन्मनरक्षानिगम्णा
नसोथामननेशक्तिः। तन्मध्यं तत्वबत्रं कुंभ एणापानयोस्तत्र एरुअरिगायाः सव बंकितानन रुकेसोवे नु प्राणापनोवहेति बस मो योमि
योऽत्रासम कोहे हस्थं तं समपरिपरमादिमनाध्यप्रपथुतरनिः रुकाल नात्वमध्यस्थ हन्मध्ये कत्रमाध्यनाजमध्ये चस्थितरुद्रादीनाम
संस्थानतपानत्वविन्नोषुणानिष्कमृतासापुटपीवगमध्येनासाग्रे चोपास्य इत्युक्तेनेबोधरूपन्तिलिंगनिमावबोधाहे। एया २७
निरन्तरमनुसंधानरूपया रक्षयाम रक्षयेत्। जिंगहिरानायुकापिङ्गिकात्र रेउरिनमध्यस्थपीवगचनवमितनदिरिहमि
निनावः॥१॥

महस्येनिमस्तेकर्पचकंवाक्यं। हस्तपाहादिस चविंयवपासंचेनत्थः। स्वदेहेह्वसमिनोयम्बिरा नामः। त्वहंकारमनिविंचित्तेवेनायरूयो
जीवः। त्रहमिनिमजीयवे नायमेवदेवः। विवप्रत्निविंवयोरभेदात्॥ मनो रत्नावाक्ये द्रियाणि मनमावाक्षा थिरिहएसाधनशानममा
वरस्य पामिवद्धीहि वमिनो विना बाह्येंद्रियाणां स्वस्वविषयग्रहणसामर्थ्यान्नितेषां मनोहर्णाधीनो यारीः। इथम्स्तमापारीस्वत
पवविचित्रावृत्तसुशाक्तोयो रूपाद्रिग्रहणसामर्थ्यरूपः। पन्थाः कामस्वस्वहनमिवसासवेंद्रियशक्तिभा एण प्रदंजा वान्मरूपदेवम
निशमुपासनोद्दंद्वं न तन्म्यहे वस्मानिवेदितजगत्रयं विज्ञापिनविन्त्वहन्नांथमनपव। हाशीचत्रः पुरस्थाविचित्राणि विधवस्क

महस्तपाहावृयवः सकेयानथहृत्कः। स्वदेहेसुविराना सोहवो। यमितिनावयेत्॥ विचित्राः शक्तयोवक्तानानावारामनोहराः
उपासनेयानिशपन्मयका नमितोमृमृमः। मनोमहारपाल्लोयंनिवेदित जगत्त्रयं। विज्ञयं मेप्रतीहा रावारस्वाष्टुतरूपिणी॥ ३॥ ना
नाविधविचित्राणि रूपाणत्वडः गानिभोः कर्मेन्द्रियाणि दारणि बुद्धीन्द्रियगणैस्सह॥ ४॥ अयसोहमनन्तात्मा अवच्छेदाक्तिनाकृतिर्नि
ष्ठमिनरिनेकात्माहृत्सस्मवविग्रहकः॥ ५॥ विषायाणिज्ञाना निवमेत्वंगानित्स्ववयवाणिनिनसणानिस्वरूपशोभातेत्त्ववाक्य
मेंद्रियाणिवागाद्दीनि बुद्धीन्द्रियगणैः सह मेदाराणि बहिर्विहारहेतुत्वान्। अत्रवुद्धीन्द्रियाणां पंचगणानविचित्ररूपत्वात्॥ विविधो
पासकवाक्य। अयमुपरहृतवान्प्रनीयमानः। सोहं शिवरूपोहमवच्छेदाक्तिनाकृतिः परिच्छेदरहितस्वरूपः अपारंनंतात्मा निरवयविको
रान्मा पूर्णः सर्वैः शरीरैः मयिसमस्तवस्तु समवायात्सर्वविग्रहकः। अन्तर्यामितया सर्ववस्तु स्फुरणात्। इत्थं सरिनेकात्मात्रखरा

[illegible]

वा० वा०
३०

समस्तिसमः दृष्टिर्वान्समरागारागाद्वेषरहितत्वादेकप्रकारव्यवहारः समानासः सर्वप्राणिनां वित्तेस्कन्धमेवायं प्रियस्ते कृत्स्नपनयावनासमनेः समाकृतिः सर्वदानिर्विकारत्वादिन्द्रियन्नतः सच्चत्ययमात्मानमेव एव ब्रह्मोकेन प्रकारेणाहृजयिवाच्यं लसमक सोम्यतां जीवन्मुक्त नामायानिसमपदानीरेवविसर्पयेकिं देवरूपक्षः चिन्मात्रं परं ब्रह्म समयारागारिशहिं नथा सर्वथा सर्वद्विपजन्यपेवुथापयाप्ततक्रमोचेन मस्तुचिनव्यापारसिद्धेनसर्वीयेनि रसमर्पयेन्॥ मनागितिनिचत्वक्षजाविकेमनागपिस्थ

समस्मसमस्तावाम्ररस्सगनासस्समाकृतिः॥ सोम्यनामजांमायानि हजविसेवमव्ययं॥६॥ समयासर्वयुक्तवासाविन्मात्रं देववि परं॥ यथाशासक्रमोक्षेनसर्वार्थिनिसमर्पयेन्॥७॥ मनागपिनकर्तव्यो युत्रेत्रा दृश्यविस्कानि॥ कामसंचेदनेनापक्षयये वतनं शिवसमजसमोव्यात्मपानेननानाविनवनाजिना॥ शापननासमयानेमपथा नेनापयेच्छिवं॥८॥ कानाचपासं नोगसं नाराशिवलाग्निना॥ सुखेनसर्वरूपेण सर्वमात्मानमर्पयेन्॥१०॥ इतिश्च पूर्वविस्कानि दुर्लनिवस्का नानापृथग्जन कर्तव्यः॥ किं नहिं कामसंवेदनेन दृश्यवस्कानिवेनेनवेनुमनहूपं शिवं हजयेनाए नेदेवविदुर्लं॥ नित्यं कांनान्नपानसंभोग ३०
मेनाशाशिविलासिना॥ कान्नेर्मिनोहरेरन्नेः यानेःसनोगसंनारैःस्मकेद्नादिनिरादिशइच्छासेद्दयेस्वसुखेस्व माधनैर्विलासिना सर्वरूपेण सर्वप्रकारेण सुखेनात्मानं संदसस्य स्यसमन्कृशिवरूपपरधाम्न्येचयेन्॥

स्थानिवृन्दः स्वमयापापरूपकाजपाविरिवर्नकबाउदर्नानारिकच्छहव्यनन्॥ आत्मोपयोगिवासूजामाथनत्वं दृष्ट्यां हारिद्रोपानि प्रवाहपनिवात्मनावासनाप्रवाहाहारानेनविजेचेशपुण्येएहिनेननाथिविनूचेशहृद्हिहेतुनाहारिद्र्ये॥ रात्रौनवापुद्गात्मानदे हारिद्र्यानिरिक्तमात्मानंसमर्पयेत्॥ सागःनामिनिात्मनिषिद्धानांरागे॥ नि षिद्धानांत्यागनचेनन्दयः॥ नहमिति॥ पनन्नशेषद्र णंप्रामोपाहमंचेनथः॥ निर्विकारनयाहर्षविषादादिकारनिहृत्ति हेतुनयास्वास्त्नेनि॥ आपानरमणीयंप्राथमिकरशनुपा

आधिव्याधियातेनमोहसंरचाजिना॥ सर्वेपिदुःखेनप्रासेनात्मानमर्पयेन्॥११॥ हारिद्र्येणथराज्येनप्रवाहपतितात्म नाविवित्रचेशपुण्येएशुद्धात्मानंप्रपूजये॥१२॥ नोगानामनिषिद्धानांनिषिद्धानांवसर्वदा त्यागेनवाथरागेणस्वात्मानंशुद्ध सर्पयेन्॥ नष्टेनष्टसुपक्षेनयासंप्रासमुपाहसा॥ निर्विकारनयेनत्तिपरमर्चनिमात्मनः॥॥ आपानरमणीयंयुत्रयापानसुदस्सह न्॥ सर्वमात्ममयंकुर्यान्नित्यात्माचापरेणनरः॥१५॥ सर्वदासर्वरूपेणयत्नवत्रिस्थितंहितन्॥ सर्वधवप्रलोनिनित्यात्मा वधिनंचरेन्॥१६॥ द्वेषमिवप्रतीयमनन्सुखंनन्माथनंवायदस्तिनथा आपानसुदःसहः प्रतिकूलतपापतीय मानंदुःखंनन्माधनंचपुनएनदुसयमपिनित्यात्माचयिरानरः आत्ममयंआत्मसमर्पणेननरूपंकुर्यान्॥ निर्विइति॥ सर्वदासर्वास्मिकालेसर्वरूपेणनानारूपेण सर्वत्रचतर्वहिहितन्चयद्वस्कस्थितनन्सर्वब्रले वेनि नि त्यनित्यात्माचप्रिनचरेन्॥ प्रनीतमसर्वस्मात्मार्पणेनव्रलेमावनिस्वयपवात्मवनेप्रतमित्यर्थः॥१॥

पा० नेनि। ज्ञेन ज्ञानिना॥ स्वभावेऽस्य वांछनाभासं वननमंजनास्वभावनः स्वभावत्वं प्राप्तो। गगनतयः सागरेण सरित्प्रवाहेनोक्तव्याः॥ नइअंगीनाम्बु
३१ ॥आहृयमाणाम चलमनिषं समुद्रमापः प्रविशंति यद्वत्। नतद्वकामाय प्रविशंति सर्वे सशांतिमाप्नोति न कामकामी॥ इतिउद्वेग
इति तुष्णातुष्णासु दृष्टिं पूर्णयास्य मुपास्य पराधमनित्यसृज्य जे नउद्वेगश्चित्तविकारो नानुगतव्यः। विश्वेषु नानारूपेषु पाडि
मेषाहिषु पदार्थेषु पतितेषु स्वपतितेषु वा व्याप्ताय यथा उद्वेगविकृतिनीनुगम्यनेन दृश्वा। दृश्यानि। दृश्याकारक समर्विज्ञानात्मसु

नविंधनानन्यजताज्ञेनमासस्वभावनः। सरित्नस्यागरेणेव नोक्तव्या मोयानूमयः॥१७॥ उद्वेगोनानुगतव्य इत्यस्य स्पष्टः दृष्टिषु॥
आत्मविस्वपदार्थेषु पतितापतितेष्विव॥१८॥ दृश्याकारक्रियायोगपदार्थेषु निश्चुलं। अविकारगृहीतेन तेनैवात्मानमर्च
येत्॥१९॥ आत्मार्चनविधानेऽस्मिन्सोक्ताऽर्थं यथाश्रयत्कयाः। यकेनैवश्रमेनेनारसेनपरिमाविनाः। नात्मानकयोनो
निस्काककपायास्थनाविंत्रेरपिरसैरिंध्यामकराएवनाधिजा॥

नमस्तुनवायदस्तसुपेनि। अविकारगृहीतेन निर्विकारस्वीकृतेन तेनैवतुनानुनरूपेणवस्तुनाआत्मानमर्चयेन्निर्वि
कारविज्ञानरूपमप्रशमन्नाहा आत्मेति सोकदुयं वा कं। अर्चित्वात्मार्चनविधानेयाः शुनाशुनरूपाद्यक्षियः। पदार्थमिपद ३१
योक्ताः॥ नाधित्रेरसैरिंध्यातुपविनाअपिपकेर्मनेवसमनरसेन माविनावासिनास्मभोरसात्रेरश्रप्रकटुतिक्तकषायादि
कंपरित्यज्यमधुरापरेनंवतिक्तिजामाधुर्यमिहारम्यता॥

समनेतिश्चमतानूपामधुरत्वत्रारम्यारस्वादनायायारसत्राक्रिरसरूपान्नाक्रिरस्तितयारसत्राक्राभाविनेयन्नवेत्यंदत्वंपतन्मदुं
न्तणादेवामतंमधुरमेवमवेनुासमनेति। इदंदोषेऽनममतमिवरमाधुर्यमायातीत्यन्वयः। ज्ञेनज्ञानिनासमेतुसमविषा
पकरूपविज्ञदृष्टिनान्त्रनश्च पूर्णेदुनेवपूर्णेन स्वच्छेनविष्णुनेकेनव्रह्मणामहोपकीन्तेनउपजरूपिणापाषाणवन्निर्विकारस्फु
पेणभाव्यंदृश्यातिदृश्यकाजौप्रसिद्धौ। करणपुरुषव्यारुःनेपाकंमेणपरिपाघो दृष्टिनःसर्वेषांवस्तूनांसुखदुःखरूपेक्लिस्मैविज्ञासेनि

समतामधुरारम्यारसत्राक्रिरतान्द्रिया॥ नयायप्राविनंचेत्समस्तं तन्नज्ञणेऽस्वेत्रासमेतामतरूपेणयथज्ञामविभाव्यनोन
त्रत्यानिमाक्षर्यपरामिंद्रोनिवयफतम्॥२३॥ पूर्णेंदुनेवपूर्णेन नाव्यं समसमविषां। स्वच्छेन विंडनकेनन्ठेनाथकपल
रूपिणा॥२४॥ दृश्याकारकरणक्रमेदिनैस्सर्वविस्तुसुखदुःखविवर्मः॥ मित्यमवितत्रारीरनायकत्रिष्टथात्मसकले
हृयाधिया॥॥ ईश्वरउवाच॥ ॥अविद्याश्रयमाश्रेष्टः कालपन्नेवनिश्यति। मलंमलेनापहरत्युक्तिज्ञोरजकोयथा॥

त्मसर्विनाशरीरनायकआत्मयेनसता दृत्रः सत्वचांनसकलेस्वपाधियोपलक्षितविष्टाआत्मावने। अज्ञानस्यापेक्षि
नचास्मिवमेअविद्यामलजालनोपाय माहअविद्यामिति। श्रेष्टः प्राज्ञःपुमान्श्रेष्ठयाशुद्धसत्वजयवान्नुक्तष्टयाविमल
वास्नारूपमायअविद्यायैवअविद्यामलवासनोरूपांकालयन्नेवतिष्ठति। यथाहि युक्तिज्ञउत्रपायविन्रजको
वस्त्रागतमेमलंज्ञवरादिनामलेनैवापहरतिद्वत्॥

वा० अहेतवशनिवस्कतत्त्वहेवोपिगुरूपदेशापान्नेष्टात्रविद्यांत्वगः क्रमाकुतश्चिदुपायादात्मज्ञानस्यसिद्धयेकारणतांगताःपतहेव
३२ स्पष्टीकर्तुमाह। क्रमइति। गुरूपदेशानांक्रमेशिष्यस्यबोधनेप्रवृत्तेद्वैरपिगुरुणात्राहत्यसृष्टास्यप्रतियाहयितुमसक्तोपिशिष्ये
णविज्ञप्तात्रदरूपोपिसाक्षात्कर्तुमिच्छातोपिआत्मास्वयमेवप्रसादतिप्रकाशतेनतदुक्तंसूतसंहितायांस्वच्छत्त्वमि
णविज्ञप्तात्रदरूपोपिसाक्षात्कर्तुमिच्छन्नपिआत्मास्वयमेवप्रसीदतिप्रकाशतेतदुक्तंसूतसंहितायांस्वच्छत्त्वमि
श्रायहर्लैःसाक्षितयास्थितः। हस्तानिवस्वमिज्ञानंयस्तेजसेति। आत्मात्राशास्त्रेगुरुवाक्येश्वरइत्येतयानावबुध्यतेकिंतर्हिस्व

अहेतवोप्यविद्यांशाःश्रेष्ठाःकारणतांगताः। क्रमाद्गुरूपदेशाद्यात्मज्ञानस्यसिद्धये॥२७॥ क्रमेगुरूपदेशानांप्रवृत्ते
शिष्यबोधने। अनिर्देश्योपिसंघममात्मावसीदति॥२८॥ शास्त्रैर्बुध्यतेनात्मागुरोर्वचिननोनचाबुध्यतेस्वयम
वेयस्वबोधवशातःस्वतः॥२९॥ गुरूपदेशसामर्थ्यं विनाचात्माननुद्यते। पतत्संयोगसत्त्वेवस्वात्मज्ञानप्रकाशिना॥
३०॥ गुरुत्रपस्ताःशिष्याणांचिरसंयोगसत्त्वया। अहनीवजनाचास्यात्मज्ञानंप्रवर्त्तते॥३१॥ पवदेवावर्निनिस्पन्नाऽर्ध्व
त्मनिबोधनायत्रास्महादयोनत्यासत्त्वयातिपरंपदम्॥३२॥ बोधवशातःस्वरूपानुसंधानमहिम्नातत्प्रपवबुध्यतेयवात्मा
बुध्येतेनर्हिगुरुशास्त्राभ्यांकिंमित्याशंकातदुपयोगिप्रकारमाह। गुरूपदेशेतिपतत्तत्संयोगसत्त्वेवतेषांगुरु ३२
शास्त्राथशिष्याणांसन्निधिसत्त्वेवस्वात्मज्ञानप्रकाशिना। गुर्विनिमूर्यसंनिधौजनाचारोलोकव्यवहारपवागिति
।त्रस्महादयोहरिहरादयोपियत्रयस्मिन्परब्रह्मपरेनत्यानत्यवनिष्ठावर्तन्ते इत्यर्थः॥

आत्मावभिनंसर्वब्रह्मेतिनिश्चित्यनित्यात्मावीक्ष्यत्वरेतदिष्टकं। तत्रजगताश्चिन्मयमेनब्रह्मणमादं प्रतिपादयितुंविदिवर्मक्रियांप्रस्तौ
ति। आतासमात्रसन्निमात्रमेवयइति। यःप्रसिद्धःआसौपरोक्षतयाप्रतीयमानोब्रह्मादिशाद्यर्थः। ब्रह्मपरमात्मापरज्योतिरित्यादि
शब्दानामार्थःप्रतिपाद्यवस्तुस्तितोकेवलाविशुद्धाविद्धिमेवद्धिवेद्यंगच्छतीनसनानामयोग्यतया। तिद्वराणोदितिः। सेवविज्ञा

अविद्यमानमेवेदंविद्यमानमवस्थितं। आभासमात्रंत्रितगन्नान्यदस्तिसनीश्वरः॥३३॥ योसौब्रह्मादिशब्दार्थः॥ संविद
विद्धिकेवला। सावेयामिवगच्छतीयातिविज्ञामयोग्यताम्॥३४॥ ज्ञाणज्ञाविज्ञवेद्यत्वादहन्तामनुगच्छतिपुमान्भावनयास्व
मेवनवारणतामिव॥३५॥ अस्मात्रहन्तारूपायाःदेशतांकालतांगताः। संपद्यन्तेस्वयश्रून्यरूपिणपरसरव्यएवताः॥

वित्तवेद्यत्वाविनवेद्यंदृश्यंपययातस्याभावःतत्वंतस्माद्धेयतादात्म्यभावनाद्धेतोरहंतामहंकाररूपतामनुगच्छतिपुमान्
स्वमेवारणमावनयावारणतामिव। अस्या इति। अहंतारूपायाअहंकाररूपंप्रापापाः अस्माश्रितोनानारूपास्ताएवत्र
कयोदेशकालतांदेशकालादिरूपांतागताःसम्यःस्वयमेवसरव्यःसंपद्यन्ते। सहायतावंप्रतिपद्यत इत्यर्थः॥

नाविरिति॥ सैव चिन्मयी सत्ता चित्रशिरकादिशक्तिः विसंवलिता चेष्टितात्मनी जीवाभिधनिका जीवरूपा मत्वा अज्ञपदे स्थिता
सती बुद्धित्वं बुद्धिरूपतामायाति॥ जीवेति॥ जीवशक्तिर्जीवत्वादृष्टा॥ कारूपा द्विविक्तिस्तथा भूता बुद्धित्वं प्राप्तास्थानतथा निश्चयैक
विलासिनी बुद्धे निश्चयात्मकत्वात् निश्चयो नैकेनैव विलसंती एकत्वात् शान्तिरस्तु गम्यते तत्र शाब्दव्यवहारहेतुः शब्दसक्तिः एवं
ज्ञानव्यवहारस्य क्रियाव्यवहारस्य हेतुर्ज्ञानक्रियाशक्तिः॥ मिलित्वेति॥ एषा गुणैः शब्दशक्तिः अहंकारादिसमूहः शब्दशास्त्रसाधु
ज्ञानैः स्मृतिस्मरणे शक्तिः समर्थेकल्पयन्तः संकल्पयन्नसंकल्पनशालिनी विभूते भ्रुद्वात्मस्वच्छं मनो भवति शून्यात्मेति

ता निस्संवलिता सैव सत्ता जीवाभिधानिका॥ भूत्वा बुद्धित्वमायाति नित्यमज्ञपदे स्थिता॥ ३५॥ जीवशक्तिस्तथाभूता नि
श्चयैकविलासिनी॥ शब्दशास्त्रादिक्रिया शब्दज्ञानशब्दादनुगम्यते॥ ३६॥ मिलित्वैषा गुणैः स्मृतिस्मृतिमनुकल्पयन्॥ मनो भ
वति शुद्धात्मन्त्वबीजसकलद्रुमस्थितिः॥ ३७॥ आतिवाहिकदेहोऽसि मानं नन्दिहि बुधाः॥ परामृन्नैकरूपि एषोहन्त्यान्तस्यशाक
यः॥ व्योमादिरूपतामेत्य जगन्नानाविभातितत्॥ शून्य एव हि वेताल इव स्वच्छचित्तवासनात्॥ उदितेयं जगन्नाम्नी तावच्छास्त्रि सत्य

पावेमायाकल्पिताकारमित्यर्थः॥ आतिवाहिकेति॥ साधैत्यानन्दैवमनः आतिवाहिकदेहोऽस्मिमानं आतिवाहिकदेह ता॥ ४॥
इत्युक्तेनापि विपर्ययः विदुः॥ मन एव आतिवाहिकदेह इत्यर्थः॥ तदेव मनः सृष्टिप्रकरणोक्तप्रकारेण व्योमादिरूपतामेत्य नानारू ३२
पसत्वं जगत्रया विभाति॥ शून्य इति॥ यथा हि वेतालः कल्पितत्वान्नाशून्य एव न परमार्थ इत्यमनेनेव प्रकारेण चित्तवासनैवज
गन्नाम्नी जगद्रूपा उदिता अनन्तस्य अस्थित्रवासनाया॥ अग्नासत्या॥ भ्रान्ता जगतः शान्तिः कैवल्यमित्यर्थः॥

अहंनास्मीति॥ यो नरः अहं नास्मीति साधुः परमार्थबुद्धियुक्तः तं हतं नरं धिक्॥ असाविहलत्वविद्यायां नोपदेश्यः॥ अहं जीवामीति॥ इ
हतं ज्ञात्वत्वविद्रः विवेकिनमधिकारिणमेव परित्यज्य निबोधयेदिति उक्तमेतद् विपरीतज्ञानं अनन्य एवार्थः संभव्यैः अनैर्मुक्तं परि
मकं असन्मयं अविद्यमानकल्पं बालं मूर्खं नोपदिशेत्॥ तिपस्माद्वैतो योगिपमीदं तां मन्त्रास्तिसगुरुत्वमरेष्टपुरुषायकम

अहंनाथो जगति च मगनृत्याजनेवयुः स्पष्टमन्त्राधिकहतनरं नोपदेश्यरुकसाविह॥ ४४॥ जीवं विवेकिनमिहोपरित्याग
तज्ज्ञा नो वा लघुत्वे मृषसन्मयमार्यमुक्तां अज्ञप्रज्ञास्तिकिं जयकं न कावहानां सत्त्वमदृष्टपुरुषायस्तुतिं दहाति॥ इद्धर
उवाच॥ यथाऽदृष्टमुने कल्याण मस्तनोरेवां प्रयामोनिमागच्छोतिष्ठपादृत्ति॥ वसिष्ठ॥ इत्युक्त्वा नीलकण्ठो मौस
कुसुमान्जलीमपित्तानारपरिवारेण समममुसारकोटरम्॥ ४५॥ ततः प्रभृतिनो नैवक्रमेणार्चनमात्मनः अयथाव
रुतव्यवस्थकन्नहमवस्थितः॥ ४६॥ अनेनाचविधा नेनमयो मा रामवासनाः॥ अखिन्नेनैव बाह्यत्रैव्यवहारपरा अपि
॥ ४७॥ यथाप्राप्तक्रियावाररुकसुमेरात्मनोऽर्चना॥ क्वाचिन्नमच्छा छिन्नमेनक दाचिदहनिश॥ ४८॥

कामप्रदानमिवमर्षत्रिनेनेति॥ इमाः संसारवासनाः अखिन्नेनैव विक्षेपरहितेनैव मया आतिवाह्यन्ते नीयन्ते॥ यथेति॥
यथाप्राप्तक्रियाणा आचारा अनुष्ठानानि तैरेव कुसुमैरात्मार्चनं विच्छिन्नमपि लौकिकदृष्ट्या विच्छिन्नतया प्रतीय
मानमपि मे निरन्तरानुसंधानवता अहर्निशं कदाचिदपि न विच्छिन्नं भवति॥

वा०नि०
३४

ननेतादृशमेवात्मार्दनं सर्वसुलभमेवेत्याशंक्य योगिनो विवेकोपमाह। ग्राह्येति। सर्वेषामपि देहिनां ग्राह्यग्राहकसंबंधः सामान्य
एव तथापि पामरा बहिर्मुखत्वात्सुखदुःखापिपासादिरिंद्रियादिना विविक्तमन्नपानादिकं नो ह्यानमहेयास्मामइतित्याज्या न वंति
।योगीत्वंतर्मुखे सत्कारेणात्मवेदेव चविविच्यातोगं संपदं स्पष्टं जानिसावाथा नोवञ्जनं इति विवेकः। तस्मात्तदनुसंधानमेव ब्रह्मवो
कोमाव्यार्दनमित्यर्थः। परामिति। दर्जितानाम मनाजांविदर्जितानाम मनोगजां विदर्जितदिगाजां निवर्तितमनोरूपमनंगजामिति

ग्राह्यग्राहकसंबंधस्सामान्यः सर्वजंतुषु। योगिनस्तावथा नत्येयत्तद्धनिमात्मकः॥४८॥ हृष्याः नयरसुपतेसहस्रके नचेतसा ॥ मं
मारविस्तारणेविहरास्मिस्तविच्यसे॥ श्रीरामउवाच॥ इदानींसंज्ञायोब्रह्मन् विनिवृत्तोविवेकतः। ज्ञातज्ञातेव्यमखिलं जाता
तृप्तिरनुत्तमा॥५०॥ परामसेयामपरे ईजितात्मा मनङ्गजाम्। संसारसमरेसम्यक् धीरतामागतंमनः॥ परिगलितविक
ल्पनामुपेतं प्रशमितवांछमदीनसारसत्वम्। जगतिपदमितिप्रसन्नरूपं प्रमुदितमत्रवतुत्तमंमनोमे॥ इतिनिर्वाणेदेव
दूजोपाख्यानेनामत्रिंशस्सर्गः॥
चापरानिमेषमनःविकल्परहितं गलितवांछमदीनं। दैन्यरहितं अतएवसारसत्वं उत्
कृष्टज्ञानं प्रसन्नरूपं प्रमुदितं चसदनुत्तमं मम वर्तमंवर्तत इत्यन्वयः॥ ५१॥ इति श्रीमदखण्डमहाग्रंथसूत्रतापदवाच्य ३४
प्रमाणपारावारइश्वरात्मश्रीमुम्मडिदेवविठ्ठदाचार्येण विरचिते संसारतरणाभिधानवासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे देव
जोपाख्यानेनामत्रिंशस्सर्गः॥

एवमित्युदेवीणादेवदूताविधानेनविज्ञस्यात्ममुखत्वतया निर्वाणमित्युक्तं। इदानींमद्वितीयं ब्रह्मैवंवतिनोविनुसर्वर्थिनाथस्थितमि
त्यत्रविस्तृकृत्वं निहत्यर्थपित्वाख्यानान्तरमारंभते तत्रविज्ञसमाधिप्रकारान्तरेण बोधयितुमुपक्रमते यथेति वांछितं वस्तु यथ
थेष्यास्मिरूपेण यथानुष्टयेन वर्ति। तथा प्राप्यकृत्स्नतन्मामिसंचेष्टितएकस्मात्कृत्स्नत्वंदृष्टं तुष्टयेन नवनीतिकोनानुभूतवा

॥श्रीरामउवाच॥ ॥नववासपसुधामेकैः नित्विभितृपजायते। नानृपथंथ्यथमेब्रह्मणकं चित्तत्वमयांकथामा वसिष्ठ॥१॥ यथा
प्राप्तिज्ञानेवस्तुभ्यथमनुष्टयेनयथा। नप्राप्यकृत्स्नमूर्धमिनिकोनानुभूतवान्॥२॥ वांछाकालेयथावस्तुतुष्टये ना
स्यहानथा। तस्माद्रूपसुखमक्रिवानोवधातिनेतरः॥३॥ वांछारूपेणतुष्टिस्तु नवाछेवकारणमतुष्टिस्तु तुष्टिस्त्व
ष्टिपर्यन्तात्तस्माद्वांछांपरित्यज॥४॥

॥ अयमर्थः सर्वेरिवानुभूयत इत्यर्थः। तस्माद्स्मित्रूपेण सुखेवालएवासक्तिवधातिरेनेतरः। मेरूवान्। नहपिज्ञेनसुखंकति
ल्पितमेवनवास्तवमित्याह। वांछेति। वाञ्छारूपेणतुपातुष्टिमुत्पद्यते तत्र तस्यांतुष्टेवांछैवकारणं वांछातत्यात्तिरकातुकातु
विधायितातुष्टेः साकल्पितापितुष्टिपदुष्टिपर्यन्तात् नुष्टे पर्यवस्यति। तस्मादनर्थपर्यवसितांरूपेणसरव हतुंवांछांपरि
त्यज॥

असंगेति। अनया असंगेन विषयेष्वनासक्त्या जीवतो व्यवहारं कुर्वतस्तवात्मानं विष्यन् इष्टवस्तुवांछा निरासत्वेन निरुद्धमनस्त्वेन अनुमा
वना विषयवासनाया अभावं प्राप्नुहि अनुभव निर्वासिनं सन्। अमनस्त्वं निर्विकल्पतां प्राप्नुवासनेति अजस्त्वं वासनारहितैरिंद्रि
यैस्मरणादिभिः क्रियामाहरन् अनुतिष्ठन् अत्यंतरंतःकरणे विकारं नाप्नोषि। क्षोभमप्राप्नोतैर्वर्तिवासनादिभिः विहीनैस्तैरपि
स्वमाकाशं यथा विकारं नाप्नोति तद्वत्। चित्तस्योन्मेषनिमेषाभ्यामाविर्भावतिरोभावाभ्यामेव संसारप्रलयोदयौ न

आशायास्तु निरासत्वं ममताभावं प्राप्नुयाद्वा। अमनस्त्वं नेयात्तु तवासुद्भवं जीवतः॥५॥ वासनारहितैरन्यैरिंद्रियैराहरे
क्रियाः। न विक्रियामवाप्नोषि सर्वमन्तोनुत्रातैरपि॥६॥ चित्तोन्मेषनिमेषाभ्यां संसारप्रलयोदयौ। वासनाप्राणसं
रोधादनिमेषमनं कुरु॥७॥ प्राणोन्मेषनिमेषाभ्यां संतेप्रवयोदयौ। तमन्यासप्रयोगाभ्यां मुन्मेषादिहितं कुरु॥८॥

वतः तस्मात्त्वमेवमानो वासनासंरोधाद्वा एवैक्यादनिमेषं विलीनं कुरु। प्राणेति। प्राणस्य इस्यापि चित्तस्फुरणहेतुत्वा
तासंसृतिहेतुत्वमतस्तमपि प्राणमभ्यासप्रयोगाभ्यां पवननिरोधाभ्यासात्मकहठयोगान्मनोनिरोधाद्वानिमे
षमस्पंदं कुरु मनस्यवध्यते येन पवनस्तेन बध्यते इममनोनिरोधस्यापि प्राणनिरोधहेतुत्वात्॥

मोषेति। मोक्ष्यमज्ञानं नरपिकमभिरासंसारं हेतुः तथा हि। अज्ञानात् अन्यथाज्ञानं तस्माद्रागद्वेषौ ताभ्यां पुण्यापुण्यरूपाप्रवृत्तिः निर्तो
जन्मादि दुःखमयः संसार इति तन्मोक्ष्यं गुरूपदेशात्स्वार्थसिद्धिमैः गुरूपदेशागमात्स्वार्थसिद्धिं संधानुसंधानात्संयमाद्भवतानुरूपप्रय
त्नादिलीनं प्रनष्टं कुरु। असंविदिति विच्छिन्नं कर्तृत्वं संविन्मात्रेणास्पर्शो वहिर्मुखतया स्फूर्तिस्तद्भावो संवित्स्पंदः तन्मा
त्रेण वा प्राणनिरोधेन वा अविच्छिन्नतां निर्विकल्पतां यातीत्यादि। नेदंवाभिन्नमेव परंपदं मुक्तिः इत्येतदिदं रूपं दर्शनिसंबंधे अभिमत
विषयाणां इंद्रियैः संबंधे सति यत्पारमार्थिकं परमार्थनित्ते स्वात्मनि समनुतं सुखमाविर्विर्भवति। तदहं नैकांतं संवित्ता

मोक्ष्यान्मेषनिमेषाभ्यां कर्मणां प्रलयोदयौ। तद्विलीनं कुरु बलाद्गुरूणा स्वार्थसंयमैः॥९॥ असंवित्स्पंदमात्रेण याति
विच्छिन्नता। प्राणेनैवा निरोधेन तदेव परमं पदं॥१०॥ स्वरूपदर्शनि संबंधे यत्सुखं पारमार्थिकं तदन्यैकांतसंवित्ताद्वृत्ते
रूपमनः क्षयः॥११॥ यत्र नास्त्युदितं चित्तं तद्वै सुखमनुत्तमं। क्षयातिशयनिर्मुक्तं नोदेति न वाऽगम्यति॥१२॥

अंतरात्मस्वरूपवाचा तस्य पारमार्थिकसुखस्यात्मनः स्वरूपं तस्यैव एकांतसंवित्त्या निरंतरानुसंधानेन ब्रह्मसंवित्त्या
स्वरूपसुखं संवित्तिरेव वृत्तिर्दृष्टिरित्यर्थः। अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेस्तथात्ववृत्तिरस्या मनसः क्षयो लयः यस्मात्तद्वि
लये सति तदेव स्वरूपसुखं केवल्यसुखं संपद्यत इत्याह। यत्रेति। यत्र यस्मिन् सुखे चित्तं नास्त्युदितं तच्चित्तं तदुदयः सं
कल्पविकल्पाद्यनोद्यं तत्। तदेवानुत्तमं सुखं निजानंदं कैवल्यसुखमिति यावत्। तत् क्षयातिशयनि
र्मुक्तं नित्यं निरतिशयं चेति कृत्वा नोदेति। न चवाऽगम्यति॥॥

वा०नि० नतु ज्ञानिनश्चित्रतया ज्ञानाभावात् कथं जीवन्मुक्तिरित्यत्राह । अत्रस्येति । यस्य चित्रं न चित्राख्यं चित्रमिति नाख्यायते । किं तर्हि तत्र
३६ चित्रं समुच्यते । अत्रैवेत्यर्थः । यस्मात् कारणात् ज्ञानार्थविज्ञानाकूतानां रूपैकाग्रसमकल्परिहिनैर्थैरसमाकृष्टमनः
सकाशात् भेदनाशेव चित्रं चित्रत्वाद्यर्थः जस्य तु चित्रबोधात्परिहृतं एवं नवबोधानन्तरमिति चित्रत्वसंपद्यते । यथा नाग्नेः युक्ति
वत्रासुवर्णं न वामापद्यते । तदुक्तं चित्रमिति । चित्रं कर्तुं अगान्न स्थितौ । किंचित् कालं विंहृत्य तु तुर्यावस्थायामिव श्रवणमननादि
क्रमात् समाध्यवस्थायां श्रवणमननादिक्रमात् ॥ समाध्यवस्थायां सिद्धायां चित्रत्वं चित्तरूपमायाति । अतः परं तुर्या

यस्य चित्रं न चित्राख्यं न चित्रं सम्प्रमुच्यते । नानार्थानि च नाकूचिं न चोथात्रां मं सुवर्णवत् ॥१३॥ चित्रं चित्रत्वमायाति
किंचित्कालं जगत्स्थितौ । विहृत्य तुर्यावस्थायां तुर्यातीतं न वेसतः ॥१४॥ अत्रैव तुरीयत्वमश्रमविश्रामो भवेत्स्थितं
समग्रमनेकनायकमेवासवान्सनमवुनिनेतरदंगः किं त्रिविश्वादिकं वनहतश्री सीवहि संनिवेशः ॥१५॥ वसिष्ठ उवाच । अत्र
नैमामववोधीयचिह्न्मयो ज्ञासस्त्रा जिनी मा । अद्य वीचै वसंहं पाप्य मरम्पांकथां हृणु ॥१६॥

नीतास्त्राज्ञहादिभ्ये सतितद्रूपेष्य यास माध्यवस्थायां तुर्यमां सर्वदा समाधौ नाप्रहाभावान्नतु यत्नमपि नास्तीत्यर्थः
नेति । सर्वात्मिनत्रैकाम वतुरित्युवनन्नमविश्रामो भवेत् पूर्णरिति नित्यनन्ता ति विश्रामपराप्तिः इत्युविंसदाधिप्रकारेण नेक ३६
नेयो समेवयुगपद्वत्स्थितानितरचित्रादिकं किं चित्रनास्ति । संनिवेशं संस्थानं च स्थोमादीनां प्रतीयमानं नास्ति ननु प्रतीत
समित्यात् कथं हृष्टमितत्राह रूढीवेति । यथा स्वप्रदर्शायां रूढिविभ्रमे प्रतीयमानं वस्तु तत्संनिवेशश्च नास्ति तद्वत् ॥

योजनानामिति । श्लोकत्रये कालचिद्गगनं तगतिं सर्वार्थचित्रत्वेवास्ववित्तके फलते न निष्पद्यते । अजरादयं श्रवणेण जरादिविका
ररहितत्वात् पुराणमपि वालेंडुकलधन्याइवेममुंदरं आनंदमयत्वात् आचालितं निकम्पत्वात् वेफल्येनापरिहृश्यं
अनंतत्वात् जगत्स्थितेरायफलं अपारानन्तत्वात् इत्थं भूतं महद्विल्वफलमस्तीत्यस्पेति । तस्यापि विल्वफलस्य समीपतः

योजनानां सहस्राणि विपुलं विमलं स्फुटम् । युगैरप्याजगद्रूपमस्ति विल्वफलं महत् ॥१८॥ पुराणमपि बालेंदुवत्समा
द्वसुंदरं । महाकल्पान्तवात्यापाणपि चैवैगैरचालितं । तं योजनायुतकोटीमं कोटिलक्षैरपि वै फल्गेनापरिच्छेद्य
मूलमध्यं जगत्स्थितं ॥१९॥ तस्य विल्वफलस्योच्चैर्ब्रह्माण्डानि समीपतः । हरन्ति लीलां त्रैलोक्याथोराजिकाकणपदेतं ॥
२०॥ नकदाचनयाकेनपातानेन समेनिमत्तासदैव यद्वाम पदं जरसापन्न वाध्यते । समस्तफलसारस्य फलस्यास्य मरा
रूतेः ॥ अत्र मज्जात्वमायाति संवित्कश्चिच्चमत्कृतिः ॥
इत्रैलाण्डान्यपि त्रैलोक्याधस्थितानां राजिकाकणानां पदं ते लीलां
हरन्ति किं वर्णनेन महत्त्वमित्यर्थः राजिका रूक्ष्म सर्षपः रने ति । तस्मादंकदाचनपातपर्यन्तेन पाकेन न समेति न संयुज्य
ते नित्यत्वात् समस्तेति । समस्तफलसारस्यापरमपुरुषार्थरूपत्वात् मानात् अस्यपरुनस्य फलस्य संविचित्कश्चिच्चमत्कृति
: चित्तकिः स्फूर्तिरिवअंतर्मज्जात्वं अन्तस्थितसारत्वमायाति ब्रह्मणः सवित्मारत्वात् ॥

वा०नि० सद्विदिति। नन्विदं फलस्यानंतर्ययानरत्नरूपया बहुविधपरिणामनया स्फुरद्रूपया संविच्छक्त्या समे निज एव रूपे इष्टं वस्तुमा
३७ त्मप्रकारेण हृदि स्थितया सर्वकारिका शक्तिः संप्रसारिता प्रवर्तिता। तमेव प्रकारमाह। इदमिति द्वाभ्यां। उत्कृष्टानंतं निर्मेयं बहुमुद्
नाद्वियतिरियस्यं दृश्यरूपिणी वलनस्वभावा क्रियारूपा या क्रियेयं निजमज्ञानवमकृति। निजायाः संविच्छक्तेः स्फूर्तिः सर्वस्यापि

संविच्छक्त्यानया नरवतंत्त्वरूपया निज एव समे रूपे दृग्भिनं संप्रसारिता॥२२॥ इदं व्योम महानंत्रमियं कालमयी कला
इयं नियतिरित्यका क्रियेयं स्वस्वरूपिणी। ब्रह्माण्डपमिदमिमास्त्वानाः क्रमो त्वयं। इतिसा तस्य चिद्व्यस्य निजसत्तावम
कृतिः॥॥ श्रीराम उवाच॥ नग वत्सवसारजलये यश्चिद्व्यरूपिणी। महाविद्यनं सम्ने ह कथिते निमति र्मम॥२३॥ चिद्व्यत्वा
रूपमखिल महाब्राह्मी इमा ततो नमनागपि भेदोस्ति द्वैतैक्यकलनात्मकः। यथा ब्रह्माण्डरूपाण्डसत्तामेवाद्रिसंस्थितिः
तथा विद्धि त्वमत्रेयं ब्रह्माण्डादिजगत्स्थितिः॥ इति निर्वाणप्रि शिलोपाख्यानं त्रिंशत्सर्गः॥

प्रपंचस्य सद्विद्धि जामरूपतात्वान
गवन्निति। महाचिद्भुतसत्ता महती चिद्वस्य ब्रह्मणः सत्ता विदितिस्त्वहंतादिः अहंकारप्रकृतिमहदादिरानंतं विस्तीर्णमि ३७
दमखिलं जगत् चिन्मात्ररूपं अतश्च मनागपि द्वैतैक्यकलनात्मको नेदानेद विचाररूपो भेदो नेह दृष्टिनास्ति॥॥ इति श्री
मद्वाल्मीकिरिसूत्रनापदनाक्षप्रमाणपारावारपारदृश्वना विरचिते वासिष्ठविवरणे शिलोपाख्यानं नाम त्रिंशः
सर्गः॥

एवमिंनत्रचिंतमवीर्यमद्वितीयमेव चैतन्यं विज्ञफलत्वेन निरूपितं। इदानीं तु यिचित्रजगच्चित्रविचित्रतापि अखंडैकरसा
निर्विकल्पात्मनि स्वसत्तामेव चिन्महाशिलात्वेन रूपयति। अथेत्यादिना। चित्रामत्कनदत्रुंचिन्मया विस्मयकारिणी। शिलेति।
स्निग्धविज्ञप्रेमास्पदत्वात् स्पष्टा स्वयमेव प्रकाशमानत्वात्। मउस्याः सुखहेतुत्वात्। महाविस्तारख्या। दिमा निरवधित्वात्॥ नि
विडामंतनतात्वन्य नीरंध्री॥ विजानीय वस्तु मिश्रितत्वानुदृष्टं तूलांतरे ॥ना महाशिलाकचिद्वस्ति सुमनिश्रिकस्याधारस्यानि
रपायितुमशक्यत्वात्। काचिदिति अकंसनगवं काश्मिन् प्रतिष्ठितं इति सेवं महिम्ना तिष्ठते नमतामिति श्लोकद्वयं सार्द्धं वा तंत्र

वसिष्ठ उवाच॥ अस्ये मा सिद्धवं दृन विस्मयकारिणी। वर्णमानं मया रम्या मन्या माख्यायिकां शृणु॥१॥ स्निग्धस्पष्टम
ऊस्प्रष्टमहाविस्तारशालिनी। निर्विडा नित्य नीरंध्राक्व चिदस्ति महाशिला॥२॥ तस्यां मध्ये प्रफुल्लानि पद्मानि सुबहून्य
पि भरस्यामिवरम्याणि। समुन्नतानि गात्र वा अन्योन्य प्रोत पत्राणि मिथो विघटितानि च॥३॥ मिथस्त्वो परिस्थानि अपि
निरूढानि प्रकटानि च ऊर्ध्वमूलान्यधोमूलान्यमूलानीतराणि च॥४॥

पद्मानीत्यनेन तु भुवनानि विवक्षितानि संकोच
विकाससंयोगितानजीवत्वमरात्र्य पतायतानि वकाणि। अन्योन्यप्रोतपत्राणि परस्परसंबद्धानि कानि चित्। मिथो वि
घटितानि संबंधरहितानि। तेषांच मध्ये कानि चिदूर्ध्वमूलानि उपरिदिग्भुवनानाम उपरिस्थितानामधरभवनमंडलाश्रयतात् कानि चिदधो
मूलानि पातालानां भूलोकस्य वाधःस्थितनक्षत्रेयमि युक्तानि कानि चिदमूलानि त्रिविष्टलोकादीनां नित्यत्वात् इतराणि चैवम
नेननिम्लानुप्यत्यानि यगमनस्वभावेन वायुनेव केषांचिदुत्वनामवष्टंभवात्। अतएतानि पद्मानि तस्यां शिलायामंत

तेषामिति। तेषां चयमानो निकटे शान्तसहस्रशः शंखाः संनिशंखवशेन नन्दनग्रहनरारूपाणि ज्योतिर्मण्डलानि चयं ते। समुद्रवर्ती येन न मिश्रं खं संयुवन्ति समानलानि चक्रशः एन च मंडलाकाराणि शापानि ते पांवक्रथाराज्जनामममनेः समुद्रेरूपन स्थितत्वात्। विरिति। घनैश्चैकात्मकत्वादि वस्त्राणि घनत्वं। एकात्मकं रूपं त्वा आदिशारिताहीनि तद्रूपान्तराणि तद्वा

तेषां च निकटे सन्ति शंखाः शतसहस्रशः॥ वक्रो घाम्बु महाकाराः नपवन्त्सन्निवेशिनः॥ श्रीराम उवाच॥ समन्मे तन्मया दृश्यतारशी सा महाशिला। शाखया मे हरेमुद्रिं विपद्यते तारशी शिला॥ वसिष्ठ उवाच॥ विष्ठि जे षामयोगात्तेयस्मामनर्ग स्थितिस्थन वैकात्मकत्वादि वस्त्रा दे षाशिलैवविन्॥७॥ अथ यस्मिन्नयमाकाशः सुनीरंध्री कृतेरपि। विद्यते न्ति जगदन्तः व्योम्नावदिपुजानितः॥८॥ द्यौः कुमी वा पुरा कान्तं पञ्चता स्मरितो दिशाः सन्ति तस्यां शिलाचमुषि सनम यागपि॥९॥

तहीति तत्त्वात्न सा सामर्थ्यदोषाविनरिशिलैवतंत्वस्टत्वात्॥ अपीति घनानीरंध्रा आया आपित स्याशिलायाः अंतः जगदं इंद्रियते जगदं हस्यतहदिन वेतथनत्वनीरंध्रत्वयो विरोधाना वात्॥ द्यौरिति। सा वम नागपि सुखिरा सरंध्रा न तवति। कुम्भ तनी नानरदिन्त्वात्॥

शंखेति। शंखपुमारिदेजे रते पिपाषाणायां न किंचिद्भियते तथा तत्तन्नविष्य। रूपादितन्निशिलामपी शाजनंतिकाव कुविध विन्नविन्निताप्रतिकृनिरिखनन्तियनइत्यर्थः। उपलक्षति। यथाम्बं ग। संनिवेशः अनेकः स्थितः शंखपमारि शान्ति वेश उपचीना नात्मकतयाप्रतीयमानो पिवस्कन्नएकपिंडकस्तथा वितसगनापि जगद्वितिनापि एकपिंडतां नमुचति तथेति शिला

शंखपमारिकं जो कंपाषाणे ऽलिखन्ने तथा॥ नूतं तव भूविष्व बविष्ठि शाजनंतिका॥९॥ उपजोगः सनिवेशो नानात्माथैकपिंडतां॥ तथा विद्धि सगनापि न मुञ्चत्येकपिंडताम॥१०॥ यथापमः शिलाकोशाद्दितिनुस दपुस्पयिः तथा सर्गस्थितिर्नोरूपादतिन्नः सर्वदैवहि॥११॥ शिलातपूमलेखाजीमरिचात्मस्वमक्रतिः॥ नोदेति नास्तमायाति यथा सर्गस्तथाचितेः॥१२॥

यांकस्मिनः पपः तदपुस्पयः शिलामयताशिलाकोशायथाप्निन्नः तथा विनिकल्पितः सर्गोपिविद्रुपादतिन्नः शिलेति शिलायां कल्पिताप घलेखाजीमरीवात्मस्वमकृतिमरिवस्यामाक्षिता चमत्कारहेतुः क दुकरसस्फन्निस्वयथानो देति स्वानाविकत्वात्। नास्तमायाति। यावद्दुव्यमविनाशत्वात्। तथा चितेः सर्गस्थितिः॥

वा०नि० यथेति। पुरःपुरं पुरुषिं लिंपंन स्नेगिनी रूपो यथांतर्वर्त्तिनो मज्जासारन्तोर्नाया यथा विल्वगा विल्वफलं नगतितावर्त्तते॥ तथैव ब्रह्मणं नवि
३९ कारायास्त्रलोडमंडली विनावर्त्तनं वर्त्तते। सुषुप्तेति वानकाप घरूपाजेस्वाः शिलोदरस्य यथा सुषुप्तावस्थया सुषुप्तवदेनिश्चलाव
स्थयास्थिता॥ इयं जगदावलीववितेरनस्तयं व सुषुप्तावस्थया स्थिता। पयेति। सत्रात्मकं ब्रह्मयत्र यस्मिन्दृश्ये पदाकारस्य

॥ यथा पुरःस्थांमज्जोमिमज्जाबा विल्वगायथा। तथानन्तविकाराया विनो ब्रह्माण्डमंडली॥ सुषुप्तावस्थया वक्त्र पद्मजेश्वा
शिलोदरा॥ यथास्थिताद्धितेस्थांस्थितेयं जगदावली॥ यथायत्र यदाकारं तथा तत्रतदेव हि ब्रह्म सर्वात्मकमद्यसुषुप्त
स्थमिव स्थितं॥१५॥ नरिनावविकाराया योऽयं जगद्रूपमः सुषुप्तमेवत्रद्धि द्धि शिलान्तप्यकजास्विव॥१६॥

रूपं सत्यथावर्त्तते। तत्तनदेव वस्तु तथा ते नेवप्रकारेणोपलक्षितं नवति। अतः सर्वं ब्रह्मैव सुषुप्तस्थमिव सुषु
मानस्थापन्नमिव निर्विकारस्थितं ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वात्सर्वसंकल्पत्वा॥ स्वसंकल्पानुसारेण नानारूपत
यावस्थानयुक्तमित्ति ताव। नरिति। नरिति नर्वाविकारे उन्नतादि शिलाद्यो योऽयं जगद्रूपः उरुन्यमस्थितिलातःप ३९
कजादिवत्सुषुप्तब्रह्मैव विद्धि॥

नित्यमिति। प्रज्ञात्रे सर्वे विदनेवात्मनिरेद्रकाप्रतीयमानो जगदिजासाः शिलांतः पभमिव सुषुप्तस्य परमेश्वरणः सुषु
सावस्थावस्थानमेव दृश्यास्तस्मगादिशाः सर्वगीयवस्थाः अत्र सारानि प्रमाणाः अतः कदाचिदेव देहवास्तवं सद्रू

नित्यं सुषुप्तपदमेव जगदिलासः सम्यक् प्रज्ञात्र समविप्रनश्चात्मनीरूपः शिलान्तरवसर्गादिशास्त्रमा
गदृशानदेह सुपयाति कदाचिदेव॥७॥॥ इति निर्वाणप्रकरणे शिलोपाख्याने नाम षट्त्रिंशः सर्गः॥३६॥ श्रीराम
उवाच॥ ज्ञानज्ञानतमः स्वेदः विविदृष्टं दृष्ट्यमद्य नं जीनयेस्तु दृष्टास्मिन्न पेबोधो निष्टद्धये॥१॥ जगत्स
हस्त्रनिर्माणमहिम्नो दर्पणस्य तु पुर्यष्टकस्य भगवन्रूपं कथय कीदृशं॥२॥

पप्रंति॥ इति वासिष्ठविवरणे शिलोपाख्याने नाम षट्त्रिंशः सर्गः॥॥ दृष्टंविविजाप्स्वं देकस्मा विशिष्टानेनरूपि
ता। दृष्टां तेऽत्र संहेद्भिन्नेति विवेकिनो युद्धादिरपि चित्राविश्रांति बाधकोनमवती। निदर्शयितुं अनुनिस्माधिकावसंते
जिगरीनि। जगतां सहस्रस्य निर्माणे माहिमायस्य तस्य दर्पणावन्निर्मलस्य पुर्यष्टकस्य रूपं कीदृशं कथय॥॥

वा०नि० अनाद्यन्तमिति श्लोकत्रयेवाक्यं जगद्बीजं ब्रह्मैवैकं अनाद्युक्तमविद्यायुक्तं सज्जीवशब्दितं स्मृतं तद्विभ्रमवस्तुनः कलामात्रान
४० स्याकलनं यामः तेन । यदा स्वयमेवाविद्योन्मुखतां यातं तदा तं अन्तश्चिन्मात्रस्वरूपविस्मरणेनाहं नानारहमित्यभिमा
नाहंकारः स्यात्तः मनानाम्नं कृत्वा रिक्तपात्मन उच्यते । बोधस्यानिश्चयरूपायापाराबुद्धिरुच्यते । तथा इंद्रदृशेः इंद्रि
आत्मा तेन हृष्टत्वात् कर्मोपार्जितत्वात् इंद्रियमुच्यते । इंद्रियमिंद्रलिंगमिंद्रदृष्टमित्यादिनामसूत्रेणेंद्रियत्वादस्मा इंद्र
सृष्टमित्यर्थे निपातितत्वात् देहरूपतावनयाद्देहो भवति । यटाकारभावनया देहो भवति ॥ एवं स्वभावात्मा एवं प्रकार
वसिष्ठ उवाच ॥ अनाद्यन्तं जगद्बीजं ब्रह्मात्मनि निरामये । तेनैव कलनायुक्तमत्र जीवः स निस्मृतः ॥ नानारूपं स्फुरच्चिन्मात्रे कला
कलनवृत्तिः कलनोन्मुखतां यातं मज्जीवशब्दितं स्मृतम् । सजीवः खलु देहेस्मिन् स्थितो निम्नरते स्फुरं अहं नानारहका
रोमननात्मनउच्यते । बोधनिश्चयतो बुद्धिरिंद्रदृष्टेस्तथेंद्रियम् ॥४॥ देहभावनया देहो घटभावनया घटः । एवमेवं स्वभा
वात्मा यत्नेन पुर्यष्टकं स्मृतः ॥५॥ नैव कर्तृत्वतो क्तेन मात्रिसाध्यमिथ्याविनी । यासं विज्ञीवशक्त्या नादि पुर्यष्टकं विदुः ॥
स्वभावस्वरूप एव आत्मा तेनैव पुर्यष्टकमिति स्मृतः । तदात्मत्वेन अहंकारकलायुक्तं बुद्धिबीजसमन्वितं तत्पुर्यष्टकमि
त्युक्तं भूतहृत्समपदरमिति सर्वमुक्तं । इदानीं प्रकारान्तरेण लक्षणमाह । नवेति । ज्ञानकर्मसंक्रिस्तायुक्तमिथ्यानिनीज्ञा ४०
हकत्वहितोक्ता हमास्महस्त्यायमिमानवनीयासंविनजीवशक्त्याकान्नेदेवं मविनश्वरपुर्यष्टकं विदुः । अन्तःकरणमपि
मात्रिविधिकर्तव्यावमिमानवतीसंविदेव जीवः पुर्यष्टकं च स्मृतः ॥

पुर्यष्टकेनेति । यथा जन्तुः पुर्यष्टकवशेन स्वप्राप्तप्राप्तरसमसमात्मेवपश्यतीत्यह दृश्यं जगद्रूपमपि पश्यतीति । स्वं स्वप्रपञ्चम
मिथ्यात्वं निश्चितं तु नेव हस्संगेन च वहत्यमिति न कथ्यतां । प्रश्नोत्ति । पुंडरीकाक्षेत्यादिनायमर्थः श्लोकद्वयं वाक्यं जगवान्

पुर्यष्टकवशेनेव स्वप्रान्तमात्रं यथा । असत्यमेव पश्यन्ति जनात्मदृश्यं जगत् ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ पुंडरीकाक्ष निर्दिष्टा मसंस
क्तिमतिं त्वया । यामालिङ्ग्य महाबाहो जीवन्मुक्तमना मुनिः ॥७॥ पाणौ सुतोऽद्भुतो नाममुखं जीवितमात्मनः । उपयोषा
ति निर्दुःखतथा न पय जीवितं ॥ श्रीराम उवाच ॥ प्रविष्यति करो ब्रूहि न सोज्जनः पाडुनं हन्तः । कोहरां चहरस्त
स्य कथं विष्णुसमक्रियम् ॥८॥ वसिष्ठ उवाच ॥ यमः कदाचिद्भगवान् नग कं प्रति चतुर्युग । तपः प्रकुरुते नूतनं लुना
त्मापपात्रं कथा ॥१०॥ कदाचिद्देव पाणिर्भूदा दहात्मा ॥ पिपाकदाचितं वृससापि कदाचित्सोऽग्रज विवा ॥११॥ उदासी
नवहासीनं तस्मिन् नियम संस्थिते । नहि नस्ति जय यज्ञा क्षेमनः कृता निकानि चित् ॥१२॥

मः । किलगतेषु चतुर्युगीसु कदाचित् तपोहात्मा पमात्रां केमानत्मत्रिंश नयेन तपश्चरकदाचिन्न प्रष्टोवपाणिन तपः कुरुते
कदाचिन्नकुरुते कदाचिद्गाकदाचिदुष्टदृष्टाकदाचिन्त्यवकदाचिन्नमकदाचिद्दोऽद्वावपाणि इमेवववकुमारं बुद्धा
तपः कुरुते ॥

तेनेति। तेन मत्तो हि मया यो मत्प्रवर्त्तितो हेतुना प्रोक्तः पितामहवचनात् येहीकुं जरो मन्त्रो के रिव न्तते नीरंध्रमूलतो घस्मनाः सर्वा
रंभं च रिपुम गतां नवनि। वैवस्वतनः। नः श्लोक कद यं वा को विवस्वतः सूर्यस्य पुत्रे ण पि यं मेनत स्वैवाधुविधानाय वर्थेव

तेननीरंध्रन्तो यंनिः संचारं महीन जो च वनि प्राह पिमहराकुं जरो मश्रा केरिव। अथ न्ता निवि वित्रा णि न्तानि वकु पुष्किमि
ः नृपच यत्रिमुरागमनुवो मारनिरतन ये एव यमम हम्याणि अवहारञाना नि चा ममनीता न्वत्रानि न्तानि च जगं तिर।
वैवस्वतो यनु यमो य एष पितृ यकः ते नेनत्वधनामा थो परिती ले पुके भुवित्॥ १॥ युगे स्वंस्वविधानाय वर्णानि
पुरश्चात्म निक्तिनयहिकर्मआह रास्त्र जनुरूर्पेण॥ ७॥ तेने च मुक्ता नीरंध्रान्ते मन्निर मल्का निः ही नाम च नगुत्वे व
मारते मे न बिष्य नि। नरिपरिन्ताडो हरिद्वारण मेष्यति॥ ८॥ हरिरिंह हृदये नाथमहो मवतरिष्यति। वसुदेव सु
तस्वेको वासुदेव इतिस्मृ। नरेहो न विष्यति हरे र्द्वितीयः पांडुनन्दनः धनराष्ट्र सुतैः सार्द्धं सग्रामे त्वमन्तरा रूले उपये
ष्यमर्जुन तेने ते या दुतद्य थवोस्ति जा ः अर्जुनः मजना म्र हुातान समन्मिरणे सुवा। विषादमे ष्य न कर्योग युक्षपन
करिष्यति। तमर्जुनो तिथ हंमास का मिद्धये। हरिर्दुद्ध नरेहेन वो धयिष्यति पुष्कि नि॥

इदं ज्ञान पाणि रूपात्मजनक पणि हर परिहत नन मा रणः अनवयत्तियच्चयकर्त्तव्यानि नेनेति। प्रयतन एतन्मापयनानिरंत ४२
र गुन्मा स्मत्सं वायस्मां। मा नपानमिति। बुद्धेन देहेन वो प व ना रूहमा वना रूपेण॥

अवंतमिति। राजसिंह ते निश्रो कवेक्कव निरासाय संबोध नं देहादि व्यतिरिक्तमत्तं नाहि जरुणमात्मानमेवा वजो कमविचारयात्य
तस्य यजो सिन्च तएवनि मो मिनिरा मयो सि। नवसंविद्दपुः स्फारमित्येकं परं संविद्रूपेण व पुषा स्फारमनिवृहं वास्मि मध्यमनति
अय देह द्विविति रिक्ता त्मकता जि हपिन जा स्तेम पने वा जननमरण यो रोहधर्मत्वाव्—— नूबा नव ना क्रिया मनुनूप
नूयः पुनर्न विवि नानुनक्रियाराकनो न मवति॥ अयमात्मा न नूतास्वन रहि न पुनर्मयि नीकाः तव नी र्फ नयथावापियोजनी
यां यमोयं नूत्वा पुवर्ष्टः॥ ————— न पुनः अतो न प्रियते यत अयं सर्वं न नूला पुनः काला जर नवितावा न न बनि। अ

अजन्म मव्यक्रम नादि मव्य नात —— लोकयराजसिंहासंविद्रूपुः स्फारमलम्वदोषमजो सिनिमो सिनिरामयो सि
। न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं नूत्वा भविता वा न भूयः। अजो नित्यः शाश्वतो यं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे। योग
स्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय। प्रसो पि न समाचारे वृत्ते बनवं सिंहरूण त्॥ २५॥

तोन्नायन रक्मस्थे पि पाहेनो रहुमजो नि नश्वर एते नक यविक सत्रारूपो पि विकारो निरस्य ते प्राप्य तः अयकुयर
हित पुराणः हृदि रहि तः हत नेहि वस्क क्वानि। अयमात्मा जारी हेहे रेहनूमा नेवि परिणम मा ने पि स्वयं न हन्मते नविप
रिणम्मनस्ति या नाववि कारा गहि त्मयुक्तो यो गस्थ इति। सिद्धासिद्धोः समत्वं योगः। तत्त्विष्ठः सन् सङ्गं ईश्वरे मेषु व्यत्यपि
फला कां क्षां त्यक्त्वा कर्माणि ईश्वराराधनार्थं कुरु॥ ६॥ अन्नाथेति समाचारः अन्नापि तस का म त्वप्रलेव न त्यजमि॥

बा॰नि॰ ४२

ईश्वरेति। ईश्वरार्पितं सर्वार्थः ईश्वरार्पिताः सर्वे अर्थाः यस्य तेनापि तु न रूपाये न तादृशः॥ मन्नीश्वरान्मा ईश्वरे अर्पितं तत्त्वात्मायेन त
था न तत्स्वसन्निग्मयः सर्वं तत्त्वात्मान भावितं न तत्तद् ईश्वरो नव॥ मन्यस्तेति। संन्यासयोगयुक्तात्मा कर्मफलत्यागः संन्यास
योगः स एवेति सर्वेषां संकल्पानां संन्यासेन सिध्यां प्रशान्तं घनवासनं निर्वासनं मनस्य न किंचिद्भावनाकारं न विद्यते किंचि

ईश्वरार्पितं सर्वार्थं ईश्वरार्थानि यान्येनियामयः॥ ईश्वरः सर्वे भूतात्मा न वनुभावितम् तत्त्वः॥ संन्यस्य संकल्पः सूक्ष्मः शान्तम
नो मुनिः संन्यासयोगयुक्तात्मा कुर्वन्मुक्तमुनिर्भव॥ अर्जुन उवाच॥ संगत्यागस्य त्वगवत्सर्वथा कर्तृत्वार्पणस्य च।
ईश्वरार्पणरूपस्य संन्यासस्य च सर्वभिः। तथा ज्ञानस्य योगस्य विज्ञानाः कीदृशाः मनोः क्रमणे कथयेतन्मे महामोह
निवृत्तये॥ श्रीभगवानुवाच॥ सर्वसंकल्पसंन्यासः प्रशान्तं घनवासनं। न किंचिद्भावनाकारं तद्ब्रह्मपरमं विदुः॥ तद्
योगं विदुर्ज्ञानं योगं वत्स तत्त्वं तु यः। ब्रह्म सर्वं जगदहं चेति ब्रह्मार्पणं विदुः॥३॥ कर्मणो यत्फलत्यागस्तं संन्यासं वि
दुर्बुधाः। त्यागः संकल्पजालानामसरूपितिकथ्यते॥ ४२

दृश्यभावनायोग्यं रूपं यस्य ना दृश्यं विशुद्धं चिन्मात्रं यदस्ति तदेव परं ब्रह्म विदुः॥ ॥राम॥

समस्तेति। समस्तकल्पनाजालस्य सर्वस्यापि संकल्पविकल्पजालस्य गलितं द्वैतं निर्नासं नेहावनासरहितं यथा तथा ईश्व
रैकत्वभावनं ईश्वर एव सर्वं नियामी तथा तथा भवन्तीयं तन्नाद्धितासोयं सेवा व्यवहारः इति यत्र तन्मयत्वभावनं एतदेव सर्व
व्यवहारस्य तन्निवेदनमेव ईश्वरार्पणं मन्तव्यम् इति॥ एवमनेन प्रकारेण आत्मानं चित्रं युक्तामपि संयोजनम् राय

समस्तकल्पनाजालनाशान्ते ईश्वरैकत्वभावनं। गलितद्वैतनिर्भासमेतदीश्वरार्पणं॥ मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी
मां नमस्कुरु। मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः॥ मामात्मानं परमं चेति द्वैतं रूपे विद्धि मे नघ। पापापोहि युक्तं सा
मान्यं तु सर्वचक्रगदाधरं॥४॥ परं रूपमनाद्यन्तं यन्ममैकमनामयं। ब्रह्मात्मपरमात्मादिशब्देनैतदुदीर्यते॥ द्वितीया
वस्फुनितु हस्तमनात्म तत्तयाप्तिं तः॥ तावच्चतुर्भुजाकार देवपूजापरो भव। तत्क्रमात्संप्रबुद्धं ते ततो ज्ञास्यसि
तत्परं। ममरूपं मनो यत्नं येन भूयो न जायसे॥
एतत्परः सन्मामेवैष्यसि। सामान्यमिति। श्लोकचतुष्ट
यं वा सामाकारं निराकारं च मे द्विरूपे तत्र प्रबुद्धः शंखचक्रगदापद्मधराकाररूपं उपास्य तदुपासनया वा क्र
मात्त्वं निदिध्यावपरब्रह्मरूपं द्वितीयं रूपं ज्ञानं केवल्यपर्यवसितं सिध्यतीत्यर्थः॥

६ वा॰नि॰ निर्माणेति। निर्मानमोहाः मानो निमानो ऽहंकार इति यावान् आमोहस्तं निमित्तमज्ञानं ताभ्यां निष्क्रान्ता जितः संगदोषो येस्ते अ-
४२ ध्यात्मनित्या आत्मानुसंधाननिरताः। अत एव विनिवृत्तकामाः सुखदुःखसंज्ञैर्द्वंद्वैर्विमुक्ता अमूढा विद्वांसः तत्पदं गच्छंति

निर्मानमोहा जितसंगदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः। द्वंद्वैर्विमुक्ताः सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत्॥
यस्य सर्वे समारंभाः कामसंकल्पवर्जिताः। ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः॥४०॥ निर्द्वंद्वो नित्यसत्त्वस्थो
निर्योगक्षेम आत्मवान्। यथाप्राप्तानुवर्ती च न वर्न्षितमत्तः॥४१॥ अविस्फुटति विधाऽ वा भजयानित्ये गुणत्रा
सानुगो मार्गः परित्याज्यो न धीमता॥४२॥ अज्ञानाद्रात्मनःस्माधो सत्तामायाति वासना। इति गदितवति त्रिलोक
नाथे रुणि विमोनमुपस्थितेपुरस्तात् अथमकपरवासिता तत्फले वचनमुपेष्यति तत्र पांडुपुत्र॥४३॥

इदानुसंधानरहितः। नित्यं सत्त्वगुणनिष्ठो निर्योगक्षेमः इष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारयोरुदासीनः आत्मवान् अप्रमत्तवि
नश्वरं यथाप्राप्तमनुवर्तमानो न भूषितमत्तत्तो भवान् तत्स्मगत्याः अपीति महत्याम यापरिगुरू परिहृष्टः आत्मस्म ४२
र्गधाम तान परित्याज्यः इतीति। वचनमुपेष्यति वक्ष्यती सथः॥

परीति। इति यतिनाक्षजिनावत्रिलोकनाथस्तव वचनेन परिबोधितानाम मतिः परिगलित समस्तरागोकनारासतीपरमुदयं प्रकाशाग
ता॥ इति श्रीवासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे अर्जुनोपाख्याने नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः॥ एवं विवेकिनो युद्धादितारपि चित्तविश्रां
तिबाधाकनेति दर्शयितुमर्जुनाख्यायिका वर्णिता॥ इदानीमेषा जन्मपरंपरासंकल्परूपत्वांति परामात्रसि उति दर्शयि

अर्जुन उवाच॥ परिगलितसमस्तशोकजाराप्परमुदयं भगवन्गतिं गतोयं। नमत वचनेन लोकनाथदृष्टिपतिना परिबोधि
तः स्थितावा॥ इति श्रीनिर्वाणप्रकरणे अर्जुनोपाख्याने नाम त्रयस्त्रिंशः सर्गः॥ वसिष्ठ उवाच॥ अथ राघव वक्ष्येऽहमि
तिहासमिमं शृणु। यद्वत्तं कस्यचिज्जिज्ञोः किंचिन्न न मन्त्रालिनी॥ आसीत्कश्चिन्महानिरुः समाध्यात्म तत्परः। विनिस
त्व व्यवहारेण स्वयत्नाद्विरिवलं दिनं समाधिमास शुद्धं तस्याविश्रांतेणेनयत्न। विनिर्यात्तात्मुनेः स्रावणठयं द्विरजीविता। क
दाचिच्च समाधानस्थितोऽतिष्ठदेकधीः। कंचित्कालं विनिर्मास स्वासनस्थः क्रियाक्रमं॥

उंद्दृष्टं तत्रयात्रानरुद्रारख्यायिक निरूप्यते। आसीदिति। महानिर्दुः महान्परिव्राट् स च वक्तरिणेसमाध्यात्मसपत्नति
नासमाधीति। समाधमोसेन शुद्धं निर्मलं तस्य निश्चो थ्रिनं यद्यिन्नयत्निनावपति। आशुस्तस्यावस्को नोचावंस रूपंगछति
त्वत्रूपेन वतिच्च तुर्यी विनामिवा। कदाचिदिति। समाधानविरतः समाधेर्व्यस्थितः क्रियाक्रमं व्यवहारप्रकारम्॥

वा०नि० तस्येति। चिंतयन् तस्य जीवार्थी विनोदार्थं सामान्यजनप्रवृत्तिं नीसामान्यजनः साधारणजनः पामरजन इत्यर्थः। तद्वृत्तिं
४५ भावयामीति। स्वेन एव वेयं प्रतिमा प्रतिज्ञा विशेषोजातः॥ ॥ इतीति। इति पूर्वोक्तप्रकारेण संचिन्त्य तस्य चेतसः दाचित्तानुसा
रेण नरान्तरं पुरुषान्तरं मनूनः। तथा हि। श्वेतश्चित्राव नृत्यादर्संस्थानसंत्यागमात्रेण स्परस्वजनं संस्थानसंत्यागः ए

तस्य चित्रस्य नो ज्ञातापत्तिर्भेयमिति। भावयाम्यास्तु जीवार्थसामान्यजन वृत्तिनां॥ इति संचिन्त्य चेतोस्य स्थितं
किं चित्रात्तरमास्यहं संस्थानसंत्यागमात्रेण नरन्तरं प्रिव॥ ६॥ तेन तविशानरेण प्रकृतं तामात्मवांछया जी
वयेस्मातिमहासाकाकतालीयवांछितम्॥

वविासनात्यागइत्यर्थः। तन्मात्रेण वन्ननिरूपान्तरं प्रतिपद्यते। अंघ्रिव यथा हि जलवायुवशाच्चलितं सत् पूर्वसंस्थानत्या ४४
गेनान्तरं गाढिरूपतामापद्यते। तन विनान्तरेण चित्रकस्यित पुरुषेण स्वयमेवास्मीति जीवयेस्मीति काकतालीयवांछितं य
दृष्टमायिपतं न पुनरस्तिन विद्यास्त्वो रिनाप्रासंनामकृतं। स्वैनेव कश्चिद्रव्यकन्यमासं ज्ञाकल्पितेनत्यर्थः॥

जीवरस्यादि। इयमित्युक्तजीवदप्पमन्तिहरूपं पंचनाजिक्षोः स्वप्नपरंपरा जीवः श्रेयाद्यावानुष्ठानतुष्टिमनावृत्त्र्गास्त्र्पाप्येन तदुत्काकरणेन
वनुष्टिमन्तकृतकृत्यं प्रतिनामात्रेणैव संपन्नं विप्रवंद्ददर्श। विन्नेद्देशान्नरापिवन्॥ तथा हि। विन्नद्देशाद्देशान्तरमापद्यते नदन्
मनवद्विजश्रेष्ठः कदाचिदिह व्यापारनिष्ठया दिवसव्यापारनरेणश्रान्तिहेतुना वीजरूपतां प्राप्य इव धननिद्रामागतः स्वप्नेत्रा

जीवटोद्विजहासयसत्स्वपुरुषधिरस्य। स्वप्ननिर्माणनगरे कस्मिंश्चित् स्वरवीथिषु। तत्र पानं प्रयोमद्दनिद्रामवाप्यवा॥ ८॥
स्वान्ते दृशपविमवं पाठानुष्ठानतुष्टिमन्। प्रतिनामात्रसंपन्नो विन्ने देशान्तरामिवन्॥ ९॥ कदाचित्सा द्विजश्रेष्ठस्तद्व्यापा
रनिष्ठया। तुषायांतन्त्वविहनिवीजावस्थामिवदुमः॥ द्विजो पश्यत्स्वयं स्वप्ने सामन्त्ववमधात्मनि। स सोमन्तः कृताहारः क
दाचिद्घननिद्रया॥ अपश्यद्राजतां स्वप्नेककुबेजयपालिनीम्॥ १२॥ स कदाचि द्दृनूपस्त्रस्वस्थापात्मन्मितेहितः। अपश्य
न्स्वात्मनि स्वप्ने सुरस्त्रीविभ्रमनिरिरितं॥ १३॥

तनिपातास्काय्युकहस्मवदादिसेनयैव जनजरमालयायुक्तं सामंतत्वं मंडलेश्वरत्वम्। यवस्पत्सरसामंतः स्वमेककुप्पजयपा
लिनी निर्विजरिग्मंडलनसमयाराजतां चक्रवर्तितामयत्रपन्न। सं सवन्रप्रसुरस्त्रीवां॥ ॥

१० सावसुरस्त्रीमृगीत्वं सामृगीवस्त्रीत्वं न नस्तियंवोपीस्पर्धा। न रत्यासः। यनोरष्टानांस्क्रताना नांच चेनारुनममुपरुतेस्मरणं स्मृतिः
४५ ननोहेतो। संस्कारवशात्नादियं नोपिरवप्रपञ्चंनि। साचल नावनरेवानांच नक्काउसमुत्पनाग हथनाविलसं नावन्नूवः। साचन
मावीजातस्यांकुशकारसमञ्जेपाधिरूढयावाजांतगतिस्यांकुरस्यवत्राकारः तस्यमेननिगूढेनवस्कनास्थधिरूढयास्थितन

सापुवस्त्रीरतिस्थास्यानिद्रानाहसुपागता। अपत्रपरा न्यनिस्वप्रेम्गी विविन्द्रयासुता। स्वप्रेह हन्नविलीनंवस्यास्यसारूढमात्म
। ननियंवोपिसपत्त्रंनिरवप्रंविन्नेस्वनावृतः। रष्टानांचस्कतानानाचवेतस्परणमहतन॥१६॥ सावन्नवनतापुष्पफलपल्लवन्ना
चिनी। वनदेवीस्वस्त्री डावलनागहविजासिनी। स्या जातः स्यांकुराकारसमञ्जेयाधिरूढयास्यापत्त्रपहत्रस्तविनास्फुटंजवन
मान्मने॥ कंचित्कालसमुपस्सम्बकलयाजरनाथने॥ अनुनूयरदश्राधिरवान्मानन्नमरस्थिरतन॥१९॥

याश्चंतःसंविताश्रान्यनोलताहेहधारिणो। लंववनंयनानावोविनंरुष्ठा। रोक चित्कालंगतमपत्रपदितिलतायाजाग्रहशिना ४५
। अथमेववनासुपुसमकलयासुपुस्तस्वस्पयादशाकजासंविनिः। नारत्रेपवकलयाघनंजउतानिरूपजाग्रमनुभूय
स्वप्नेस्वात्मानं नमरस्थितं दरन्नी॥॥

मवश्चमरःसरोजिन्यांसमनीश्चमस्क। सनविमनाजगोवृन्नूवानयाहिजउमनोरपिरसानन्तित्स्यक्रमिकोदारेरपिंवेनःस्क
विहेवस्त्रीव्यक्तौरतिंयानिसवम्नसस्मयानजिघ्रासाधं गःजेनिवूरयमानस्तरूपानोकामावनयास्त्रात्मनमा मोरमत्रहस्तिन्या
श्रमोरेनागंधविज्ञोषेणमत्रोपेहस्तौनराःवेनोदिनं हरशमिचगजःकेनचिद्राज्ञारवानगेभ्रेनिपातसवद्धःत्रिाहितस्य सजवस्त्र

मवनूवमरोजिन्यांव्यसनीविसनालगःक्वाविहेवरनिंयातिचेनोजउमनोरपि॥२०॥ नामाजणमनलिनीपयिलोलमितुंगजः
। स्यवस्कहूपायेवमूढंनांजनवेंनेपरं। नजियासनयामाद्दुतिच चूर्णस्तुमापयो। भ्रमरोवारणोलोकाद्वारणोलोकनाव
नान॥२२॥ ररञ्जलिमानमामोरमत्रहस्तिनयोरिनां स्तुध्वसागहगस्मीवेगजःस्वानेपाप्यनह॥२३॥ वनूवद्ववद्धोराज्ञावधाने
नासुवितःक्वचित्समरसंमहेयानितोस्तमुपाययौ॥२४॥ गंउस्थस्य मरस्यासागजोनूयोस्यनूह जिः। सुनःकरिचुराक्रान्ता
पमितोवूर्णितांययौ। पाइवस्विहंससंनिस्थावनूवकनहंसकःकजहंसस्थिरनंरयोनिधनासुमेस्तुवनूयरस्थयाकुराविदु
जानपमङ्गसारसः। श्रमसारमनोयातोदिजहारसमारः। मकहाविहदशाधिरूढपुरवगः॥ नत्रवुद्धिरनतासम हडहमि
तिनिश्चिता।
नोनवाक्वचित्समरेहथमानोगंडस्थलगनन्नमरनावनप्रापुनत्रमिरोन्वन्समस्पमरःकरिपराक्रामात
पितिःपानूस्थहंससंनिधाकलहंसोवनूवमचकलहंसोयोयुनरेवपुस्तवयरस्थयापमजस्मश्रमणेःसारसोहंसोजीतः
सरवगोहंसोजीतेःसरवगोहंसःकदाचिच्चश्रमणोरूढपुरामनेरूढहष्टानमावनपारुढोहमितिसंस्कारवशात्स्थित
वुद्धिरभूत॥

वा० नि० रुद्रेति रुद्रपुरे रुद्र इत्युक्तवपुः रुद्राकारवपुर्यं हं सोऽगणगोपीविलासिनि। प्रमथपरिषत्संवृते स्वे प्रसिद्धेः त्रैविपुराव रेरु
४६ द्रे लोकयत्र हसे शिवमाहात्म्यवर्णनादिनिः यत्रेच्छया विजहार रुद्र इति मुक्तरुद्रः। अज्ञमज्ञानविलासित्यासवीत्रमज्ञा
नविस्तारयाप्रियाभाक्तं नेहर्जिन्मसंहृतमत्रो पनन्तपुरं तं हि नात्र मपश्यन्। निरावरणेति निरावरणरहितविज्ञानमेवव

रुद्रस्तन वपुस्तत्र विजहार परेच्छया। तेस्ते निशात्र पुरावीरे गृत्तगोपीविलासिनिः रुद्रस्त्वज्ञमज्ञानविलासिया तयात्
तु त्वमहो वपुः ह्नं तमपश्यन्नाकृतं विधया॥३८॥ निरावरणविज्ञानवपुर्भगवान्हरः। उवाच त्वयमेकान्ते स्वप्रज्ञात्तविस्मि
ता॥४०॥ अहो नु चित्रा मायायो यं वृत विमोहिनी। अमन्येवापि मद्रूपा अनुरूपा मयेवारिवन्॥४१॥ एवमस्य नु चित्रामुसं
सारारण्य नभिवृत्तक्रीडितमिति त्यागवृथा स्थितम्भूत्वापि। कस्मिन्स्थिर नवं समर्गेव हं जीवटनाम कः। कस्मिं
स्थितालयणे अञ्ज्ञकास्मिं स्थितिः सुधाधिपः। हंसः पद्मवने नद्याविंधा कल्पे क्वा रणे। पैवं पोनि शान्तं गतं न्य पात्तो हेस्मिन्
रुद्र नो॥४४॥

पूर्वस्मिन्भगवान्हरः स्वस्वप्रज्ञानविस्मितः। स्वयेनस्वप्रज्ञानेन विस्मितः सद्रूपकाले स्वयमेवैवमुवाच त्वम्
हो इत्यादि। इयं माया अन्यैवापि मिथ्यात्मत्वापि मद्रूपा रिवन्नाभ्युद्धा सततामहृपादिनं च विमोहयति। वनेति। वनेनिष्ठो ४६
कंत्वं वाक्य अन्यं नविज्ञासु संसाराय तु मि पुत्र कीडे वोनोहं स्वमनो माक्रकात्मा नारनेके सु सर्गे पु जीवटादिरूपेण योनि
ष्वानं गतुचितिशान्ते देहानां रुद्र इत्यास्थानः॥

अन्येनेति। अविकल्पं वान्यं। असौ रुद्रः। अत्र जन्मान्तरेषु वर्षसहस्राद्दिरूपो नृपात्मकालो गतन्त्यात्रौ स्नात्रानारूपात्मस्व संसाररातुला
पच्छानोकया भिनेनास्य सस्यगाजोक हानेन मम्य ज्ञानप्रदानेनतन्मया महपकी करोमि। इत्येवं मंदविस्मय न्यस्मोत्सि ति निरुपुष्ठि
रस्ठः। मवेत्स्थितो विहरंस्त्वस्मिन्ननिरावरनिधिहारोमव उत्पने पुत्रुणः ज्ञा ववरा सर्गं च जगाम। वोधयित्वेति। अथ नंतिस्ठे

अत्र वर्षसहस्राणि चतुर्युगशतानि च। समतीतान्यनन्तानि रिनान्नुवरिति। तां स्ताम व्यपि संसारात्पुच्छया याजोकयाम्यहं सम्
म्यगाजोकदानेन तेन पकाकरोम्यहं॥४६॥ इति संचित्य रुद्रोसौ तेन संगमितजगाम हा। यत्र निस्तुर्विहारस्थवस्याथ शावरतिष्
ठिनः॥४७॥ बोधयित्वा चतं भिक्षुं चेतसा चेतनेनवा। योजयामास सस्मार निस्तुर आत्मनो जनमः। रुद्रमात्मानमात्मो
सजीवटादिमयं तया। वोधादविस्मयाहोपि मनिस्तुर्हिस्मयं ययौ॥

बोधयित्वा यां वोधनेन साचित्तेन चेतनेन नवयोजयामासानिस्तुरक्षात्मनो नु मं सस्मारा रुद्र इति। स तिस्तुरात्मानं रुद्रमा
लोकनतया जीवटादिमयं च आत्मनमाजोक्य वोधान रमा पवगमात्। अविस्मयाहोपिमा। यामहिस्माविस्मयं ययो॥

अथेत्या रिक्षयमनुराजा चराचराणामपि प्रवोधे प्रेर्नेयं तेन मतिर्नेत्यर्थः ॥ पितृश्च वरिष्ठं ज्ञानं नयाभ्युदं द्रागः संतो ॥ विसर्जिरेतनो ॥ विज्ञानेनम
शांतोपयोगं प्रार रवेणोपमनुसंधायप स्यार्थस्तदे इत्युपेपित्राः संतो जीवरागादि भ्रमकाशाठद्रागाः शास्त्रं स्वमीनयं प्राप्ताः ॥ हृद्रा

अथ रुद्रस्तयारिकोऽवबोधे कृत्यतम तुः ॥ कापि जीवद संसारं विद्या कार्द्रेकं कोणगतं प्रबोधानेयोऽयमन्तु चेतमाचे तेनेने
न स्वबोधयं तस्य योग्यामनुविष्क्षिनात्व्यय विस्मिताः ॥ पररूपाश्चित्रपास्तेदय निश्चयुक्तजीवदाः जगतुद्धिप्रादिसारास्ते
त्वं समिलिनास्तथा ॥ दिव्यज्ञानाविरंगुस्तेतरवोन्यांन्त्वानमुअमांफ दृष्टप्रेषितः ॥ सर्वत्रे प्रतिरवं स्वमाल्लायां ॥ तेनरु
देणनामायामवलोकनयोर्दिनां ॥ स्वान्नाल्लामेवं संमोषितः ॥ पुनः प्रपुष्टः स्वाम्य्दंनो ॥ पि जीवद ब्रास्तएण हृयः ॥ स्वकल
त्रैसमंदेहं स्त्रपयि शेषकालतः ॥
लां नस्या नांचवकुक्काचारं संगिनिवो समानि दृष्टाः ॥ नो पि जीवस्वप्राप्त एणदयः ॥ ४१
रवं स्वमास्यदं प्राप्यस्वकलत्रादिभिः ॥ सहन्द्रियादेहां तेरूद्रमास्फ वक्तिनिस्वोक पंचकार्यः ॥

सर्वमिति ॥ चितः कोशेकोशावस्तमस्तकं वः कनियोस्वरूपसर्वं वस्तुसिद्धतः सर्वग्निताद सोविद्य यानेनप्रकारेण नहात्म
केनरूपं समवसर्वकार्जं विप्रतेसर्वस्याधिसं चिद्धिवन्नैतान् ॥ यदिविद्यते नहिनिमायतरस्यत्राह ॥ संकल्पेति ॥ संकल्पस्वप्रगं सं
कल्पगतं वस्कयथा दृश्यप्राप्तते मेववसिष्ठदृशाभ्यासयोगात्मांवायुनिरोधेन वत्तिना नलच्यते ॥ येषामिति येषांतु सिद्ध

वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ सर्वमस्ति चितः कोशे स्वरूपे यामसौ ॥ वित्तयातद्दृष्टवाप्नोति सद्वन्निनादमंशयां यत्स्वप्रदेशते यथा संक
ल्पेरववोक्ष मे तत्रवाविद्य तेतत्रसर्वकार्जं तदानाक ॥ संकल्पस्वप्रगं वस्कयथावदृश्यायाप्यते ॥ परमभ्यासयोगात्मां
विनावेतन्नलभ्यते ॥ येषांतु योगविज्ञानदृष्टयपालिताः स्थिताः ॥ सर्वं सिद्धेःप्रदेशंतित एते शंकरादयः ॥ सर्वं सनि
मनं कार्यमेकनिष्ठस्य सिद्ध्यति ॥ दृष्टिं एणकंकुमंयत्रस्वकष्प्राप्नोत्कत्ररां दिशम् ॥

योगः समाधिर्विज्ञानमथात्मज्ञानं तज्ज्ञानां तत्र दृष्टयो दर्शनानि परिपालिताः फलवत्ताः स्थिताः ॥ त एते शंकरादृ
यस्वसंकल्पानुसारेण सर्वं वस्कसर्वत्र देशेकाले वप्रपंचंति ॥ सर्वमिति ॥ अभिमतं सर्वकार्यमपि एक निष्ठस्यतदेक
निष्ठस्यैव सिध्यति ॥ दृष्टिं एणकंकुमं पद्यन्तकोनामन्तरा दिशं प्राप्नोति ॥

संकल्पेति। संकल्पार्थतित्वै रे रेवावगम्यते प्राप्यते। अथ संस्थितार्थः। अथै पुरो गागेषु संस्थितो यथः। अयमार्थपिरैः पुरोव ग्रिविकृतयरेशवाग्यते। अथेति। योम्हवः अयस्वेवस्व निडुदि संस्थेवुद्धौ स्थिते समनिसे संकल्पं संकल्पेनमप्रिपाक मित्तनि॥ नेहः अविवेकीः कनिष्टतानावाहे कत्रतान्मर्याभावान्न द्वयः अन्नस्वं कल्पितं वोभपनः अयेनायद्विस्य मिन्कत्रयो रथ्यमि

संकल्पा यपिरै रेवसंकल्पार्थेविगम्यते। अग्रस्यार्थपि रैवेप्रपथस्थोथोविगम्यते। अग्रस्वेबुद्धिसंस्थे यस्संकल्पं साफ पिन्छनि। नदा सावेकनिष्टतानावात्तत्राने शयेदयांः इहविद्याधरो हंस्याध्यिनिवैदिकः। इत्येकज्ञानसाफल्यं दृष्टान्तसा र्थसिद्धये। तस्मादेकार्थनिष्टत्वाद्धिशुजीवेनरुन्दतो। प्राप्यरुन्धत्मनाल्याभंसंकल्पार्थस्प सत्यता॥

मैविराः। इहेति। अहंदहहेड्गोकासेवविद्याधरस्याभिनिवा। अहभिनिवायरे कथान्तस्यां फलाएवस्कविषयस्यथास स्यफलसेवथः। सकार्यसिद्धये इहस्थान्तः। तस्मादिति। तस्यात्रबोधकेनो रेकार्थनिष्टतात्संकल्पायैक्यनिष्टवा त भिन्नरूपेण जीवेमरुन्दतां प्राप्यते नरुन्धत्यनामं कल्पार्थस्य सदाना प्राप्त॥ ५८

नेभ्यिनिह्नुसंकल्पमिद्राजीवारुन्धरूपत्वाद्रासंकल्पावां सत्यतां साफल्यं प्राप्नस्तनः अत्येकं नहुगस्थकविलरूपेणतेति। सतं नव्याःसंकल्पावाधेनिमावः। एवमिति। नेहहैकिंग्रा निह्नुरां कल्पिता जीवटवालेण्य हृयः॥ ॥इह स्य महिमा रवसंकल्पपुरी

निह्नुसंकल्पजीवा स्तेयमेकं नत्स्थकं नगता। पत्रपंनिरुद्धाताना स्वर्वे चिसत्यतां। पवनेनिह्नुसंकल्पाजीवटवा लेण हृयः। रुत्त्वविज्ञानवशानः स्वसंकल्पपुरीगनाः। तनोरुहेणसंगत्या विविधवःनत्यं परंमम्॥ श्रीरामउवा च॥॥ पवनेचिनिह्नुसंकल्पजीवटवालेण्यहृयः। कथंसत्यत्वमा यातः संकल्पार्थेष्टिसत्यता॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ प कःसह स्त्रसंभवति यथा तेषजनाहृनिः। अत्रावतारजीला स्तितु— नेजगती स्थितिं। पवनेनिह्नुसंकल्पाजीवटवाल ण्यहृयः। संयुक्तसंविरेकात्मोसत्याइवकिलस्थिताः॥ ॥इतिनिर्वाणप्रकरणेपानरुद्रोपाख्यानंनाम चतुस्त्रिंशस्सर्गः।

संसंकल्पकाम्नितानि। ख्यानाम्नितनाःमाप्तः॥ ॥इतिश्रीमद्द्वाजस्मूरिसूनुना पद्मवाक्यप्रमाणपारावारपारदृश्वना श्री मुम्मडदेवविद्वत्साचार्येण विरचिते संसारतरणिनाम्नि वासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे रुद्रोपाख्यानंनाम चतुस्त्रिंश ः सर्गः॥

सर्वमेवानन्तमपरं परमात्मसंकल्पत्वान्निमिषे इति निर्दिष्टे ध्येयं तुच्छा । तस्य ह्यरव्यानमुक्तं । इदं नाम सुषुप्तमौनं संपादकं वक्ष्यति कक्षीम
अनं तं वदयटोवेनाज प्रथम मयो निरूप्य ते सुषुप्तेति । विरत्नविकल्पमितासंकल्पा इति रूपवित्र विलासं स्यक्काकलनामननिर्मु
क्तः । वासनारूपमलरहिता । सुषुप्तमौनवानवक्ष्यमाणलक्षणस्सुषुप्तमौनयुक्तो मुक्तो अवशिष्टं ततमः । अवं जंविनध्रव

वसिष्ठ उवाच ॥ सुषुप्तमौनवान्नित्यमस्यार्विशेषविलासिता । कलनामलनिर्मुक्तः निष्ठावशिष्टं ब्रह्मतत्त्वस्य ॥ श्रीराम उवाच ॥
॥ वाङ्मौनमक्षमौनं च काष्ठमौनं च वेद्म्यहं । सुषुप्तमौनं नो नेत्रा ब्रह्मन्मम ब्रूहि किंमुच्यते ॥ २ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ द्विविधः कथ्य
ते राघव मुनिर्मुनिवेशैरिह । एकः काष्ठतपस्वी स्याज्जीवन्मुक्तस्तथेतरः । अमोधिनायां मुख्यायां क्रियावान्वहुनिश्चयः । हठा
क्लिन्नेन्द्रियग्रामो मुनिः स्यात्काष्ठतापसः ॥

सा वस्तियावागिति । वाङ्मौनानारीनां लक्षणं वक्ष्यते । मौने न त्रातमुनीनां समस्तो
मौनेन वसेत्राम्य निश्चये चेतस्यर्थः । अभावितामिति । अभाविता यां ब्रह्मभावनारहितायां अनन्यमुख्यायां नीरसायां क्रिया ४९
वांत्राला पामारिरूपायावन्हुनिश्चयः सन्हठयोगात्क्लिन्नेन्द्रियग्रामो मुनिः काष्ठतापसः स्यात् ॥

यथेति । यो मुनिः इदं जगत्तद्यथास्थितं तथा बुध्यमानं ते वेदं सर्वमिति निश्चित्य मा विना त्माथ तेवाहमिति निश्चिन्वन्स्वरूपमेवाश्रुतं
हृष्यानोव्यवहारमात्रेण जोकोपमोऽपि चान्तः स्वरूपमुख्या उभवानस्त्रिकं नमसि इति । सम्यनिश्चितो वन्मुक्तः मुनिः स्यात् नः । उभयथोः
गतं स्थासामान्यलक्षणमाह । पतनयोरिति । यानयो निर्विकारश्चित्तयोरेनयोः शकनयोः मुनिनाय योः विराग्निश्चायरूपा
त्मायोगेनन पुत्राने नवा पश्चिन्त स्यान्निश्चयपक निश्चनान्द प्रत्यात्मा रवसावो यस्य नार्द्रामावो निग्रायो मोनवारे

यथा भूतमिदं बुध्वा भाविनात्मात्मनि स्थितः । लोकोपमोऽपि ज्ञो नाम यस्य मुक्तो मुनिः स्मृतः ॥ ५ ॥ एतयोर्हि वेज्ञावधा
त्रयो मुनिनामयोः । निग्रनिगायरूपात्मामौनशब्देन कथ्यते ॥ ६ ॥ वाङ्मौनं वचसां रोधो वलादिन्द्रियनिग्रहः । अक्षमौनं परि
त्यागश्चेष्टानां काष्ठमंज्ञकं । प्रस्फुरद्विकलनमेतन्मौनत्रयं । स्थितः पतेषां हठमौनानां विषयकाष्ठतापसः ॥

न कथ्यतो सुषुप्तमौनस्वरूपलक्षणमुभयमौनानां नराणिलक्ष्यन्नहे । वागिति । स्ववचसां निरोधरक्षातं चायोनं वलान्हठयो
गवशाद्बाह्येन्द्रियनियहोक्ष मौनं न कथगादेवचेष्टानां शारीरनरिचायवक्रियाणां परित्यागः काष्ठमौनं प्रस्फुरदिति । प
नन्मवेकिमेतत्र यं प्रस्फुरद्धि ऊः कलनं विलसन्नवासनं स्थितं । अन एवाहा वमौनानां काष्ठतापस एव विषयः आश्रयो न
जीवन्मुक्त इत्यर्थः ॥

अथ चतुर्विधमौनेषु सुषुप्तमौनमाह। अविभागमिति। आयतनो आयतनो वा अन्तर्मुखत्वबहिर्मुखत्वयोर्मनसो विभागं अविरामाना
माग्रहादि विभागं अनायासं अविद्यमानज्ञानकर्मेन्द्रियनिरोधक्लेशं अनाद्यन्तं उपक्रमोपसंहाररहितं परात्मस्थितं ब्रह्मनिष्ठं य
त्सौषुप्तं सुषुप्तिसमं यत् मौनं तदुच्यते। महायोगपदं सुषुप्तमौनमित्यर्थः। यदाहमब्रवीद्योगी। एवं पंचस्थानेषु नामेसमय
भवाविषयालिंगेनांगं नहात्मस्वरूपं नहान्नेहमांऽ परब्रह्मभानं महायोगमाऽरिति। यथा वत्रोके। ज्ञोकः स्वभावपवेकः

अविभागमनायासं यदनाद्यन्तमास्थितं। आयतनो आयतनश्चैव सौषुप्तं मौनमुच्यते। यथा नूनमिदं वृद्धाजगत्तानावित्र
भ्रमं। परात्मस्थितमसंदेहं सौषुप्तं मौनमेव तत्॥

चिन्मये निरुपाधिकः चिन्मये निरुपाधिकपदार्थे मनोवृत्तिर्महायोग इत्युच्यते इति। यथेति। नानात्वविभ्रमं नानात्वेन पारे ५०
ज्ञानमिदं जगद्यथा मतं येन प्रकारेण निष्पन्नं तं प्रकारं बुद्ध्वा ब्रह्मण एव स्वरूपत्वाविरात्मके निश्चितम् असंदेहं निर्विकल्पं
ब्रह्मभावेन स्थिते। नवमे। सुषुप्तं मौनमेवाकस्थितं सौषुप्तं मौनं संगममिति पाठः। तत्र मौनसंगतं मौनं मनःसंस्थानमानस्य
प्रकारमित्यर्थः॥

अनेकेति। इदं जगदेकं नानाऽनेकसंविद्रूपात्मा अनेकसंविद्रूपा आत्मानः स्वभावा यस्य तादृशमाततं व्याप्तं अन्वितं चैव नियतं हन्तं नि
त्यधिकमाध्यिमं ब्रह्मनिष्ठानं सौषुप्तं मौनमुच्यते। आकाशमिति। सर्वं जगत् आकाशमिव सर्वविधान्तम्। आकाशं नैव न मूर्तिमिदम्
तथा अमलिक्वच्चिद्धानसत्त्रायाः सद्रूपेणप्रतीतेः नास्ति वकास्मिन्नद्वान्। इति जगतो ब्रह्मण्यतिरेकेण नास्तित्वं निश्चित्य सम

अनेकसंविद्रूपात्मशिवमेवेदमाततं। इत्यास्थितमनंतं समसौषुप्तं मौनमुच्यते॥ १२॥ आकाशं नैववाकाशं सर्वमस्ति न नास्ति
चरन्निष्ठितं समं शांतं परब्रह्मौ नं सुषुप्तवत्॥ १३॥ सुषुप्तमौनं योगी द्विविधः प्राप्यते खलु सांख्ययोगिन एकेऽपरे यो
गयोगिनः॥ १४॥ सम्यग्ज्ञानावबोधेन सिद्धपकसमाधिना। सांख्याये वाव बुद्ध्यायेसे सांख्ययोगिनः स्मृता॥ १५॥

मेकाकारं शांतं निर्विकारं च यत्स्थितं। यानिष्ठानं सुषुप्तवन्मौनं सुषुप्तं तु मौनमित्यर्थः। सुषुप्तेति। सांख्ययोगिनो योग
योगिनश्च द्वयं तत्सम्यगिति। सम्यग्ज्ञानावबोधेन तत्वज्ञानोदयेन सिद्धाय पक समाधिः एकस्मिन्नद्वितीये ब्रह्मणि चित्तविश्रां
तिलक्षणोपलक्षितो ये योगिनः ते सांख्या येव सम्यग्ज्ञाने नैवावबुध्य इति क्लेशात्सांख्ययोगिनः स्मृता॥

प्राणरोधनेति। येन तु युक्त्या अष्टांगयोगे एव प्राणरोधो नामानिलानां संरोधो तौ सत्वा अनामयमनाद्यंतं तत्पदमागतास्ते योगिनः स्मृताः। उ
पादेयमिति। शांतमक्षतिमयं परमेव स्वमेषां योगिनामुपादेयं च मेहिनोः सारं ध्येयं योगिनिर्दिष्टस्थानं प्राप्य तेनैव योगेश्वरदिनत्र प
रंस्थानं प्राप्नोति। किं तत्स्वरूपमित्यत्राह। यत्रेति। यत्र यस्मिन्पदे वासना वा गुरुशक्तौ नावासनैव बालुशावबंधकत्वात्। तथा चा

प्राणस्पंदनिरोधेन युक्त्या येयं पदमागताः॥ अनामयमनाद्यंतं तत्तेनैव स्थितो योगिना॥१७॥ उपादेयं तु सर्वेषां शांतं परमक्षति
मं। यत्र सा खेः प्राप्य तस्थानं परं योगेस्वरैर्ववहिः। यत्र प्राणमनोवृत्तिः रन्ध्रं तं तं नोपजायते। वासना वा गुरुशक्तौ तद्विद्धि पर
मं पदं। मनो मुधैवास्फुरितमसदेवानवेक्षणात्। स्वप्नेष्वमरणाकारं प्रेक्ष्यमाणं न विद्यते॥

क्षेत्राभ्यासात्मनसेदीति यपिरः स्वमं नं समष्टोध्व जन्य तेन देवात्मस्वरूपं परमं पदं विद्धि परब्रह्मस्वरूपं विद्धि मनस्ति
। मनस्वावस्कतो असदेव अनवेक्षणात् अविचारात् सुधैव स्वप्नेष्वमरणप्रत्ययवदुत्थितं। असमातं विचार्यमाणमपि सन्नवि ५१
द्यते। अविचारसिद्धस्य विचारणेन स्थित्यर्थयुक्तं चेतनित्यादि॥

एकेति। एकतत्त्वघनाभ्यासः एकस्मिन्वस्तुनि मनसस्य निरंतरमनुसंधानं तथा प्राणानां विलयः प्रमनो निग्रहश्चेति। त्रितयमेव मो
क्षशास्त्रस्य संग्रहः। अत्र एतदेव मोक्षसाधनमित्यर्थः। एकेति। एकतत्त्वाभ्यासादीनां त्रयाणां मध्ये एकस्मिन्नपि सिद्धे इतरे अपि सि
ध्यंतीत्यर्थः। अविनाभाविनाए तावदेशति श्लोकद्वयं। वा भां जन्तूनां प्राणचेतसां कं तं एवं अविनाभावित्वात्रिजत्वे अत्र कुसु

एकतत्त्वघनाभ्यासः प्राणानां विलयस्तथा। मनोविनिग्रहश्चेति मोक्षशास्त्रार्थसंग्रहः॥१९॥ एकार्थस्मिन्सन प्राणरोधाविक्ष
पस्कृत्ये तया। एकस्मिन्नेव संसिद्धे संसिध्यंति परस्परं॥२०॥ अविनाभाविनीनित्यं जंतूनां प्राणचेतसां। कुसुमामोदवन्मिश्रे ति
लतैलवदवस्थिते॥२१॥ आधाराधेयवच्चैव एकाभावे विनश्यतः। कुरुतस्तु स्वनाशेन कार्यं मोक्षाख्यमुत्तमम्। एकस्मिन्नस्तु
दृढे तस्तेतावसद्भावं विनाश्यतत्। नाशे नावत्मायाति स्वभ्यासो यावदाननम्॥

मामोदवदाधाराधेयवच्च निश्चेयपरस्परसंगते एवावस्थिते अतो एकस्याभावे द्वे अपि विनश्यतः। स्वनाशेन कारणेन मो
क्षाख्यमुत्तमं कार्यं कुरुतस्तच एकस्मिन्नितिं सुदृढे भामाणिके एकस्मिन्नसत आतेतावस्रावं चित्त वृत्तिर्विनाययेत्॥ प्रव
र्मयेत्। यावत्स्वतः मासङ्गीरातं तमत तत्मावर्त्तताभ्यमान त्वमायाति॥

यदि नितेनविन्नं पदेकनानपास्मिन्वृक्षनिएकाग्रं भवति विरान्यासमस्नातवनः॥ चिरकालानुसंधानवशान्मन्त्रं नाम्नो पविशेषो बंधं
निबन्नति विधिविजने हेमचरणेन देववृक्षं भवति। अस्तीति मंडलं रेरजिनं मया नद्यां गेहया॥ सरति। वडुवृक्षपहारेण मा

यदेकतानं भवति चेतस्तद्भवति क्षणेन। मंत्रं नाम्नो पविशेषो बंधं चिरान्यासं स्वनावनाः॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ ॥ संस्मृतिस्व प्रवि
ष्टाज्ञो वेतालो हाहहनानिमानः प्रस्तानाकल्पयिष्युनाप्रसंगात्तस्मान्निमागतान्॥ अस्ति विंध्यमहाटव्यां वेलोदिपुलीकृ
तिः सकेविन्ध्यं तेन गर्वितो जगामजियांसया॥ सवेतालो वमन्नूर्वे किंस्मिन्नुन्मजनास्पदे वरुवृक्षपहारेण निर्वन्तु
मतया सुखी निर्निमिन्नं निरागस्कं पुरो प्यस्यागते नस्तः क्षुधितोपि न रहन्निस त्रो हिन्यो परत्रकाः॥ सहारेकाठवीगे
हे जगाम नगरान्तरं। न्यायप्रवृत्ता नरा नमोरुं क्षुधासमपि नेनोदितः॥

मारिकास्थितवृक्षविध्वलिसमर्प्य लेनानिर्निमित्ति। सवेतालः क्षुधितोपि निरागस्कं निरपराधं नरं पुरो मागतमपि नि ५२
र्निमित्तं न हंति॥ हि यस्मात्कारणेन संतो विद्वांसः न्यायदर्शकाः न्यायस्य प्रवर्त्तकाः वेतालो अलर्चितुयात्मन्यायेन
न हंतीत्यर्थः॥

नवेति॥ गच्छन्निवर्याविनिर्यं नंराजो नो हि राज्यस्थितिर्विचारयितुमेकाकिनः प्रछन्नमेवेषणं ना चावयंति। तथा रात्रिचर्यया विनि

र्गतं आयसमनू पालं गच्छे चर्याविनिर्गतं। नमाहवनघोरेणाकृष्टेनोग्रनिशाचरः॥ ॥वेतालउवाच॥ ॥ राजन् रजन्यां सिनीमेन
वेतालेन मयाधुना॥ कगच्छसि विनष्टोसि मवतो जनमधुना मे॥ ॥राजोवाच॥ नो शक्तिश्चरनि न्यायिमांचेद्र्क्ष्मि वजारिहान
न्नेसहस्रधा मन्मूर्ध्ना स्फुटिष्यति निनसंशयः। वेतालउवाच॥ नवाम्यग्रहमन्या योग्यं हि मयोच्यते॥ राजासि सकलाश्रा
न्तदूरणीयाः स्वया थिंनामा मस्नेनाम र्थिनां राजन् संनवार्थं प्रष्टव्यप्रश्नानि मान्मयोक्तास्तेन सम्यग्गारख्यातुमर्ह
हसि। कस्य स्वर्पस्य रश्मीनाभ्रस्तादानिहन्त्रा एव कस्मिन्स्फुरतिपवने महागगणेरणवः स्वप्रान्त्ये प्रानं रंगच्छतु
शतञ्जायस्य महास्नत्राः न्यजन्नमर्जनिस्वछकस्य रूपं प्रनास्वरः। रं प्रास्ते नो यथाय त्रमान्न मेवपुनःपुनःश्चेत्तरन्नत्याः
नस्वनेत्याकोणः स एव हि अलांराकाशे नूतो य स्मूर्यमंडलमेरकः। अपरित्यजतोएकत्वकस्याणोः परमाणोः। कु
स्माण्वपूर्वस्य चपरमाणमहागिरेः॥ शिलान्ततनिविडेकान्त्ररूपमद्वात्व्र्यिया। वसिष्ठउवाच॥ इत्युक्त्वतिवेतालेव
कुप्रश्नाविहस्य सः॥ उवाच वचनं राजा ददंतांशुधवलां वरं॥ ॥

गतिं मम नेतिः सनवार्थं सिनवदर्थश्चिथश्लोकपंचकेन वेतालप्रश्नाः कस्येति। नेत्रवचरदृष्पक्षत्ररावसरेस्पष्टीभविष्यंति॥

वा० नि० नन्वत्र सांप्रतिकस्य सूर्यस्य रश्मीनां क्रमानवः स्वस्माले स्वाः इति प्रश्नस्योत्तरं श्लोकद्वयेनाह। एष इति। कस्य सूर्यस्येति प्रश्ने
५३ एष सूर्यः चित्सूर्य एवेति। तं प्रति रेणुत्वयोक्तः यतो सौ चित्सूर्य एव तत्तत्सर्वं जगत् तपति। प्रकाशयति। तस्य भासा सर्वमिदं वि
भातीति श्रुतेः। एष चित्सूर्य उदित इति। कथितम् आदौ तत्र उदित त्वयोक्त इत्यस्यैवमेवार्थः। तस्य प्रसिद्धसूर्यवैलक्षण्यमाह

एष चित्सूर्य उदितिनः सर्वमितुत्रपत्यसौ॥ विज्ञानात्मैष परमो भास्करो भास्करैर्विनाशयः॥
उभे येत्तु वनानोगास्तस्यैव त्रसरेणवः॥ विज्ञानपरमार्कस्य भासा भातीति भवंति च॥

एष विज्ञानात्मा भाविनाशयः॥ जीवरूपेण सर्वनिःकरमो भास्करादीनामपि तत्तेजो जेतृत्वात्। यदुक्तं गीतासु
। यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलं। यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकमिति। इमे तु वनानोगास्तस्यै ५३
व विज्ञानपरमार्कस्य त्रसरेणुतुल्याः अंशाः तस्यैव भासा भान्ति भवन्ति च उत्पद्यन्ते प्रतीयन्ते च॥

कस्मिन्पवने महागगनात्थयो रेणवः स्फुरंतीति द्वितीयप्रश्नं श्लोकद्वयेन विवृणोति। काल इति। कालसत्ताकालरूपा यः शोके
स्फूर्तिः इत्थं ननः स्फूर्तिर्निनिःस्पन्दासं स्पन्दसत्तास्पंदरस्वभावस्य वायोः सत्ता स्वरूपचिन्मयी शुद्धचेतनसत्ता च केवलचेतन
सृष्टिप्रस्थादिचेतनाचेतनात्मकं पावनं विविधविन्यपंचि चजस्रं कुसुमानां कुसुमावयवे घ्राणमोहइव परमात्ममये वायो
नमरत्नरूपकं तद्रूपमनद्रूपमनद्रूपं च स्वतः स्फुरति। तत्र द्रूपत्वमरूपत्वात्। भासमानत्वात् केनचिदाकारेण प्रतीतिहेतु
त्वाच्च तद्रूपत्वं विकारित्वाः स्वमयतीति इति निर्दिष्टव्यां स्वभास्वप्नांतरं शानमहत्स्वतो गठत्। सर्वस्मात्स्वजत्वपि

कालसत्ताकलास्पन्दनः संततापि चिन्मयी॥ शुद्धचेतनसत्ता च सर्वमित्यादि पावनं॥ परमात्ममये वायोरन्तः स्फुरति चचि
त्वं कुसुमांग इवामोदस्तद्रूपकं स्वतः॥ जगदाख्यमहास्वप्नस्वप्नांतरं व्रजन्। रूजन्। रूपं त्यजति नो शांतब्रह्मण्ये
शान्तमूर्तं हिताराभासं तोयथा पत्रमात्र मे वोत्तरोत्तर। अंतरं तस्त्यैव द्वंविविवत्यपि॥ ॥

स्वच्छं स्वतास्वरं वस्वरूपं न त्यजतीति तृतीयप्रश्नश्लोके न विवृणोति। जगदेव महास्वप्नः मायामयत्वात्। तत्र जन्मादिद्वन्द्व
स्वप्नाः तानहन्ता स्वप्नानुभवलब्धात्मानत्वंहि तत्र ब्रह्मणि निर्विकारस्वरूपे कल्पितं शांतरूपं न त्यजति। संसरत्रपि जी
वेश्वरत्वं न त्यजति संसारस्य कल्पितत्वादिति भावः। रत्नास्तनः करजीस्तनुः स्वयथान्तरं तरं त विविच्यद्दृश्यमानः पुन
पुनः पात्रमात्रमेव तथा विवर्त्यपि विचित्रतया भिन्नमपि विश्वमिदमत विचार्यमानं ब्रह्मैव॥

ब्रह्मांडादयो महांतोपि नावाप्नुवंत्येकत्वमयपरिस्पंदं न एवकस्य णोः परमाणव इति पंचमं प्रश्नं सार्द्धेन विवृणोति। सूक्ष्मत्वादिति
।परमात्मा सूक्ष्मत्वादिंद्रियाग्राह्य इति महाकाशवदजन्यत्वात् असमकालत्वाच्च परो एक परमाणुः। असावेव परमात्मा
अनंतत्वाद्देशकालादिपरिच्छिन्नत्वात् मेर्वादि मूलतांपरिच्छिन्नस्य मेर्वादेर्नजितामुपादानत्वं प्राप्तः न ह्य मेर्वादिवस्तुन
स्यपरमात्मानः पुरतः परमाणवः पुरतः परमाणव इवाभाति। परमात्म महत्तापेक्षया मेर्वादीनामतिसूक्ष्मत्वात्। अनव

सूक्ष्मत्वादथजन्यत्वात्परमात्मा परो णुकः॥ अनंतत्वादसावेव प्राप्तो मेर्वादि मूलताम्॥ परमाणव इवाभाति मेर्वादि
पुरतोस्य तु परो णुरेषोजन्यत्वात्सरकत्वान्महागिरिः॥ सर्वावयवरूपोपि निरस्तावयवः पुमान्॥

स एवकस्य परमाणुरूपस्य महागिरेरियं जगत्त्रयं त्रीण्यंगानि। निविडैकांतरूपाकणिनेकस्वभावाभ ऊर्ध्वसारस्ततो ग्राह्यइति
षष्ठं प्रश्नं सार्द्धेन श्लोकद्वयेन विवृणोति। परइति। एष पुमानजन्यत्वात्परमाणुत्वा द्दिवां व्योपि नाद्दृष्टदृष्टाकरतत्वान् व्यापक
त्वान्महागिरिरपि सर्वावयवरूपोपि स्थूलप्रपंचाकारमया दृश्यमानोपि वस्तुतो निरस्तावयवः सर्वप्रपंचाधिष्ठा ५४
नरूपिणोस्य॥

सर्वप्रपंचाधिष्ठानरूपिणोस्य विज्ञप्तिमात्रसारत्वात् विज्ञानमात्रमेव साराशं इति कृत्वा विज्ञप्तिमात्रस्यास्य पुंसा जगत्त्रयं म
ज्जामात्रं घनीभूततः साराशं न वहिर्यस्मात्कारणात् जगत्त्रयं विज्ञानमात्रस्य मध्ये एवं वर्त्तिन्यत्नो मध्यवर्त्तित्वात् मज्जारूपत्वमुक्तम
इति भावः॥॥ इति श्रीवासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे वेतालोपाख्यानं नाम पंचत्रिंशः सर्गः॥ ३५ ॥ एवं मा सु समेनसंपाद

विज्ञप्तिमात्रसारत्वात्सर्वाधिष्ठानरूपिणः॥ अस्य विज्ञप्तिमात्रस्य मज्जामात्रं जगत्त्रयम्॥ विज्ञानमात्रमध्यं हि विद्धि सा
धो जगत्त्रयम् इति राजमुखात् श्रुत्वा वेतालः शांतिमाययौ। भाविनात्म नयातत्र विचारोच्छितया धिया॥ उपशांतवपुर्लीं
गत्वैकांतमनिर्वृतो वनस्थो विरजध्यानादिस्मृत्वा विरजो ध्रुवम्॥ ५३॥॥ इति निर्वाणप्रकरणे वेतालोपाख्यानं नाम पंच
त्रिंशः सर्गः॥॥ संहृत्य सर्वतश्चित्तं स्तिमितेनात्र रात्मना। प्रवाहपतितं कुर्वन्निरिच्छस्तिष्ठ शांतधीः॥

कर्विवेकप्रदर्शनाय वेतालप्रश्नानिरूपिता॥ इदानीं तु दुर्जनापि विचित्रविश्रांतिः स्वप्रयत्नेनैव लभ्यत इति दर्शयितुं भगीरथ
कथ्यते। संहृत्येति। सर्वतो वाह्यविषयात् चित्तं संहृत्य प्रत्याहृत्य स्तिमितेन स्वरूपनिष्ठेन अंतरात्मना अंतःकरणेनोपल
क्षितः प्रवाहपतितमाचारक्रमप्राप्तं कर्म्म कुर्वन्निरिच्छः शांतधीस्तिष्ठ॥॥

आकाशेति। पनसैव विचारतत्परेण स्वचित्तेनैव युध्येति। चित्रचमत्कृत्या आश्चर्यकारिण्या चित्रवृत्तिः चित्तचमत्कृतिस्तया। यौवनद
तिश्लोकद्वयं वा सा सुविरागचमत्कारा ज्ञेन नो विरागचमत्कारो वैराग्यनिश्चयो यस्याः सा विचारकणिका मत्तेमो विचारः एकांतद
ति। असमंजनसंकुचंत्रसमंजसमन्यायनिभसंकुचांबाकुजां पुनरिति। त्वणमाराविंकर्म्मसांसारिकं व्यापारं सुखं विर

आकाशाविशदं हृत्तामनसैवामनो मुनिः। निष्टैकवामशांतात्मा सर्वत्र समदर्शनिः। स्थिरबुद्धेरमूढस्य यथाप्राप्तानुवर्तिनिः
। राज्ञो भगीरथस्येव दुःसाध्यमपि सिध्यति। रामउवाच॥ यथा चित्रचमत्कृत्या राज्ञो गंगावतारणं भगीरथसंपन्नं
तन्मे कथय मे प्रतो॥ वसिष्ठउवाच॥ आसीद्भगीरथो नाम राजा परमधार्मिकः। भुवः समुद्रयुक्ताया मंडलातिलकोप
मः। मंकल्यानंतरं प्रापुर्यस्मान्नित्यमर्थिनः। चंद्रप्रसन्नवदनात्प्रस्य चिंतामणेरिव। गंगासोपानपद्वत्या येन पातालवासिनः। ये
जिता ब्रह्मलोके चांधवा लोकवंधना। यौवनेवर्तमानस्य तस्य नृमिपतेरपि। प्रविचारस्यतो लोकयात्रा पर्यकुजामि
मां। सुविरागचमत्कार विचारकणिका हृता। वयस्यपि बनारुणपेहेवाढक्षीमराविव। एकांते चित्रयामास महीपतिरसाव
पि। जायात्र सिमांनित्यं समसमंजसमसकुजाम्। पुनर्दिनं पुनः त्वपामाहानादानपुनःपुनः। तदेवसुखं विरसं नसन्तेकर्म्म ५५
कुर्वते॥

संविपत्तातरसंवादानादानव्रतजंस्यते। त्यागभोगव्रतं प्राप्यते॥

येनेति। येन वस्तुना प्राप्तेन सत्राप्यं प्राप्तं वांछितं किंचिदपि नावशिष्यते तोन्तरे वकृतं सुकृतं मम त्रो षमन्यकर्म्मविषवि स्वचि
कैव पुनः पुनः प्रवृत्तिहेतुता त्वावंधनिष्टत्तिहेतुरेवसक्कर्म्मन्यथः। यहाहमकारा नकर्म्मण्य त्वंधायमाविधायाविमुक्तये। आया
साय परं कर्म्मविधाना। त्रिज्यते पुनमिनि। चिरेति श्लोकद्वयवाक्यं। विरसाम्यात्मना चिरं सामस्वरूपेण मवनुगताकारेणयउष्ठि

येन प्राप्तेन लोकेस्मिन्नाप्राप्तमवशिष्यते। तत्कृतं सुकृतं मन्ये शेषं कर्म्म विडंबिका। पुनः पर्युषितं कर्म्मकुर्वन्निल
ज्जतो मत्त्वबुद्धिरमूढस्तु किं कुर्यात्किन्नबालवत्। अथैकहोद्विग्नमना धारा हृत्तचित्तिं तु जं गुरुं। एकांते संसतेनतिः समष्ट
ब्धगीरथः जरामरणमोहादिरूपाणां भयकारिणां। नगवान्सर्वदुःखानां कथमंतः प्रजायते। त्रितुलउ०॥ विरसाप्या
त्मनोछेन निर्विज्ञागविद्यासिना। राजन्ज्ञेयाववोधेन दृष्टेनेन नरितात्मना। क्षीयंते सर्वदुःखानि त्रुट्यंति ग्रंथयोमितः संं
शया विजयंत्या निसर्वकर्म्माणि वानघ॥ नःयडुरितः तेन निर्विभागविज्ञा। निर्विज्ञोषं स्फुरता सर्वेणेनित्यरवंडेन नरिता
त्मना व्याप्तेन ज्ञेयाववोधेन ज्ञेयस्य परतत्वस्य साक्षात्कारेण सर्वदुःखानि क्षीयंते ग्रंथयो वधहेतवः अहंकारादयस्त
थं निछिद्यते त्रासयाः कैवल्यस्य परमानंदरूपो नवतिनवेत्येवमादयः समायांति सर्वकर्म्माणि पुण्यपुण्यरूपा
णि सर्वाणि पपिकमाणि सममायांति। निद्यतेद्वृदयग्रंथिरित्यादिश्रुतेः॥

वा०नि० किंतज्ज्ञेयमित्यत्राह ज्ञेयमिति। ज्ञानस्वरूपोनिमसर्वगतश्चविशुद्धश्चात्मैवज्ञेयपदस्यार्थः चिन्मात्रमिति। श्लोकद्वयंवाक्यत्रांतादि
५६ नमरणंचिन्मात्ररूपंनिर्गुणंब्रह्मैवास्तिइतरदात्मव्यतिरिक्तंदेहादिरूपंवस्तुकिंचिदपिवस्तुतोनास्तीतिवेद्मि किंतुअयंयस्मिन्न
र्थेप्रतिपत्तिःज्ञानंस्थिरप्रतिष्ठानेति। अतःएतावन्मात्रसंवित्तिचिन्मात्रानुसंधानमयीकथंकेनप्रकारेणस्यांतंप्रकारंनिरूपये

ज्ञेयंतुविदुरात्मानंसम्यक्शुद्धंप्रतिरूपिणं। सर्वगंसर्वगतोनित्यंनात्मेतिनवोरमं॥ भगीरथउवाच॥ चिन्मात्रंसर्वगंज्ञात्मम
स्तिनिर्मलमचेतनं। देहादिनेतरत्किंचिदितिवेद्मिमुनीश्वर। किंत्वत्रप्रतिपत्तिर्मेस्फुटानास्तिमेप्रत्तो॥ एतावन्मात्रसंवित्ति
ःस्यामहंसर्वदाकथं॥ वसिष्ठउवाच॥ ज्ञानेनज्ञेयनिष्ठत्वमेतिचेतोहृदंबरेनतःसर्वविपुर्नत्तानयोजीवोनजायते॥

स्यार्थः। ज्ञानेनेति। ज्ञानेनवस्तुसमाधानलक्षणेनज्ञानर्थानेनवेतोयदाहृदंबरेस्वद्याकाशेज्ञेयनिष्ठत्वंस्वरूपनिष्ठत्वमे
ति। ततस्तदाजीवःसर्वविपुर्नत्तासर्वात्मिकोभूत्वान्योनजायतेअन्तर्मुखतायास्वरूपनिष्ठत्वेस्वयमेवसर्वात्मिकंब्रह्म ५६
भूत्वापुनर्जन्मभावंनेतीत्यर्थः॥

किंतज्ज्ञानमित्यत्राह। असक्तिरिति। श्लोकत्रयंवाक्यं। असक्तिर्विषयेषुनाम्नासक्तिःपुत्रदारगृहादिषु। अनभिष्वंगममतारहितत्वंद्वं
द्वेष्टानिष्टोपपत्तिषुनित्यंसमचित्तत्वंहर्षविषादराहित्यं। अनन्ययोगेनअभेदतावनयात्मनःस्वस्वरूपस्यअनारतंमयिदृढनिरंत
भावनंभक्तलमावनांब्रह्मैवाहमित्यनुसंधानंविविक्तदेशसेवित्वंविविक्तःद्वतोनिर्जनस्थयोदेशःतत्सेवनंप्राज्ञत्वंजनसंसदिपा
मरजनसमूहायां। अरतिरनवस्थानं। अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वंआत्मविषयंज्ञानंतत्परत्वंतत्त्वज्ञानार्थदर्शनंतत्त्वज्ञानप्रयो

॥ असक्तिरनभिष्वंगःपुत्रदारगृहादिषु। नित्यंचसमचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु। आत्मनोनन्ययोगेनभावनमनारतं।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि। अध्यात्मज्ञाननिष्ठत्वंतत्त्वज्ञानार्थदर्शनं। एतज्ज्ञानमितिप्रोक्तमज्ञानंयदतोन्य
था। रागद्वेषक्षयकरंसंसारव्याधिभेषजं। अहंकारोपशांतौतुराजन्ज्ञानमवाप्यते॥ भगीरथउवाच॥ शरीरेस्मिन्स्थिरा
रूढोगिरौतरुरिवस्थके। अहंभावोमहानागवरमेसज्यतेकथं॥

तस्मात्संतिकादुःखोपरमस्यानुसंधानंएतत्सर्वंकिंज्ञानत्वात्ज्ञानमितिप्रोक्तं। इतोन्यथाउक्तसाधनविपरीतंविषयात्रासा
दिकमज्ञानंसंसारहेतुस्यादित्यर्थः। रागेति। देहाद्यहंभावत्वस्यात्मज्ञानप्रतिबंधकत्वात्तदुपशांतावेवात्मनःस्वरूप
मवगम्यतइत्यर्थः॥ शरीरइति। संसारस्यानादित्वाज्जन्मजन्मतस्याहंकारस्यरूढमूलत्वात्त्यागोदुष्करइतिभावः।

वा०नि० पौरुषेणेति।पौरुषेणप्रपन्नेनवासनाक्षयहेतुःसम्यग्ज्ञानसमाधित्यागादिरूपःपौरुषःप्रपन्नःतेननीतोगोव्रतावानं।विषयवासनां
५७ त्वविकसितांपरिहरन्संसारागतान्श्राश्रितस्त्वंत्रहंकारजयंत्र्यजेनसाधयेरित्यर्थः।।यंत्रणेति।जङ्घादिस्त्रुदुचितेकर्माणि
वेतसःसेकोचोनह्याश्चादिन्नाग्रहजातिकुलानिमसादियहणे।नेदकं।घ्रणेत्रांकास्यहासजाजुगुप्सावेतिपंचमी।।कुंजरोवं

त्रितुलउवाच।।पौरुषेणप्रपन्नेनत्वत्कालेगोगेबनान्नां।।गत्वाविकसितांसत्तामहंकारजयंश्रजेनायंत्रणादंजरंमावु
हमंबन्नारिनासिलं।अकिंचनत्वशेषेणस्फुरतावदहंकृतिः।सर्वमेतद्वियात्पत्कायदितिष्ठतिनिश्चलः।तदहंकारवि
लयेत्वमेवपरमंपदं।।

तथाजातिरश्लेषपाश्रयःप्रकीर्त्तितः।इति।नदशांजङ्घादिरूपंयंत्रणपंजरं।अकिंचनत्वशेषेणस्व
रूपातिरिक्तंकिंचिदपियस्यनास्तिसोकिंचनः।नसावमात्रशेषेणयावदवस्थितंजनंतावदहंकृतिःस्फुरतिन ५७
वर्ततेइत्यर्थः।।सर्वमिति।।एतत्सर्वंलिङ्गादिमानादिकंसर्वमित्यर्थः।।

शांतेति।शांतात्मशेषविशेषणानिश्वासनेणेहंगुहस्थोहमित्यादिनियम्याभिमानोनीःनयिहेतुःयस्मात्।संत्यक्तासर्वैषणेनेत्यु
क्त्वानिरुद्धयेनासत्ताद्रूपःसन्नश्रिपुसम्यक्श्रियंत्यक्त्वाअकिंचनत्वमेवगतः।आश्रितःशांतोहंकृतेर्निरस्तदेहकलन
स्तेयेववारिषुनिर्गतमल्लामपरित्याज्यंगुरुमपिश्रेयंसम्यग्ज्ञानावाप्त्यर्थंनिवसितत्रहितिचेरफलेरसि।उक्तार्थेऽफल्न

शांतात्मेशेषविशेषणेविगतश्रीःसंत्यक्तसर्वैषणेगतानूनमकिंचनूतमृरिपुत्यक्तासमग्रश्रियंशांताहंकृतिरस्तदेह
कलनस्तेयेववनिरुग्रमल्लामपक्रिनवानलंपदिमिषस्फचेत्ससिद्धेरसि।।।वसिष्ठउवाच।।अथतस्यगुरोर्वक्त्राद्दिमा
कर्ण्यनिर्गीरथः।मनस्याहितकर्तव्यःस्वव्यापारपरोऽभवत्।ततःकतिपयेष्वेववासरेषुगतेषुसः।अश्विष्टोमसमस्तंच
क्रेसर्वत्यागैकसिद्धयेगोभूम्यश्वहिरण्यादिद्रव्योधनमक्षोभतः।द्विजदेवात्रवंधुभ्योगुणपविचारयन्।दिवसत्रयमा
त्रेणसर्वमेवपरित्यजन्।स्वदेहमात्रशेषावासीद्राजाजनगीरथः।।

तनोसि।सर्वोत्कृष्टंब्रह्मैवासीत्यर्थः।अथेति।मनस्याहितकस्याहितकर्तव्यःगुरुपदिष्टंकर्तव्यंचित्तेनिधायेत्यर्थः।स्वव्या
पारपरःराज्यचिंतोस्वव्यापारःतत्रंतात्पर्यवानिवाभवत्।ततइति।सर्वत्यागाग्निष्टोमसर्वसंपादनायेत्यर्थः।

अथेति। अथ भगीरथः सर्वार्थरिक्तः सर्वार्थरिक्तः सर्वार्थरिक्तं सर्वधिनस्त्यक्तं खिन्नप्रकृति पौरकं खिन्नाः हीनाः प्रकृतयो मात्या हयः
पौराः पुरजना यस्मिंस्तत् संस्थायं राज्यं तृणमिव समामानिने वैस्वराज्यस्वं नां नेव वृत्ते मानापत्र रयेद् इहैसा मंत्रिनइति पाठे समं
नाःसामंतसंमत्ता देशान्तद्वेसामापदेशाधिपत्य यरमर्थः॥ आक्रांतनइति द्विमता राज्ये राज्यनवैसपतिखगृहोमंडलेखा

अथसर्वार्थरिक्तं तन्न खिन्नप्रकृतिपौरकं॥ सीमंतिने तृणमिव राज्यं स्वमरयेद् हैौ॥ आक्रान्ते द्विषता राज्ये मुनिः सपत्निमण्ड
लेश्व धीवासो वन्ने शो मौ निर्जिगीम स्वमण्डलान्॥ यत्र न ज्ञायते मा भाय यत्र न ज्ञायते मुखात्॥ तत्र ग्रामे पुरे पुवासधैर्यवान्
॥ इत्यस्वैनेव कालेन प्रशंगांतसकलैव पूर्णपरमो णसमेनासो प्राप विश्रांतिमात्मनि॥ समनही पानि नृपी वे कद्रा विकालमा
गतः॥ अवशः शत्रुणाक्रांतं स्वमेव भापतनुरं॥ नानानगरां श्चतत्र्या सो प्रकापतितान्श्वतान्॥ पौराणां मंत्रिणां त्यैव वज्रानेति
स्तमवादतः॥

इवेत्याक्रांते समतीति अ सो भगीरथः श्रेयो वासा वज्रोफ परिधानमात्रशेषो मुनिः मौनंनिष्ठः स्वमंडलानिर्जिगा
मत्तमतिति। अवशः अस्पष्टं तत्प्रदेशा नावात्पार्थिकानुसारान्शत्रुणाक्रांतं स्वमेवतत्पुरं कदाचित्प्राप॥ ५८

स्वमिति। स्वयमेव स्वाराज्यं कृत्वा गतारिसश्रा रंक्ते तेत्यर्थः॥ समतामिति। देहधारणं विषादेः दुःखहेतुं मथागं त्र्यवृत्तवहेतुं कल्प
यामास्तु॥ किमिति। सोकदर्य वा संज्ञानं हं ज्ञानं ध्यनेयेन तसुखः सुखहेतुर्नेनहतुना स्मनं दनाद् दुःखं दुःखहेतुमप्यमं त्र्यनुसतेवहेतुं

विविडस्तं तपपौरा मंत्रिणश्च भगीरथं॥ दृष्ट्वा यानासुरयनं मविषादं सपर्यया॥ प्रभो राज्यं गृहाणेति प्रार्थितेप्यरिणा मुनिना प्रहेना
इत्त्वशेपं तृणमप्यश्नाद्रदे॥ कतिचिद्दिवसांस्तत्र नीत्वान्यत्र जगाम सः॥ जारं घायं हा कष्टमिति लोकेन सेचितः॥ अथान्यत्र पतञ्जन्मा
पुरीविश्रांतधीः सुखी॥ आत्मारामः क्व हा चित्तसमापतिततुर्गुरुम्॥ स्वमेव स्वागतं कृत्वा तेन मार्द्धं भगीरथः॥ कं चिकालमुवासाथै व
नेयामेपु रेजने॥ समताम उपयातौ तौ नेगुणान्धिष्यो समौ स्थितौ॥ कल्य या मासतुः स्वस्थौ विषादं देहधारणं॥ किमयं धायते देहः किं वा
नेनोज्झितेन नः॥ यथाक्रमं यथाचारं तिथ त्वेषयथास्थितं॥ इति निश्चितातिष्ठ तौ तौ वनाद्वनगामिनौ॥ ननं नृदतुराज्ये देनसुखं
नचमध्यमं धनानि वा जिविन वाद्धे श्वर्यं वाश्व धोदितं॥ सिद्धेरप्यर्पितं तुष्टैर्मत्वाते जर्जरं तृणं॥ अथैकस्मात्पुरश्रेष्ठे क्वास्मिंश्चिन्मं
उलान्तरे॥ नृपत्येनपमन्युर हरत्पमिवामिपम्॥ तत्र प्रकृतयः खिन्नानष्टे राज्ञा कमार पचत्वेिष्यनिष्प समुत्करणात्म
प्रिमाजया॥ तं भगीरथमासाद्य स्थितं भिक्षावरं मुनिं परिज्ञाय समानाय सैन्ये चक्रुर्महीपतिं॥

धनानीति। धनानि प्रसिद्धानि वाजिवितवो श्वसंपत्तिः तहरि यशांसि मे श्वर्यतिहप्प्सु धर्मोदितं च णिमादिकं तत्त्वसिद्धिमद्भिः देव
यानितेदेस्कश्च भीते राष्ट्रि तेराष्ट्रितमपि जर्जरं जीर्णमिवानेत्यन यो॥ मध्ये येतिनावधियतिनावः॥

इतीतिनिश्चयं दृढं नक्तं मत्तासां प्रकृतीनां नवः अथ निशि निर्मस्या — गतैर्योऽद्यापासुनं स्वरथं स्वचरकाद्रुवशिलो यं भगीरथ इतिव
वाःश्ववारजाधिकाम गारस्य स्पर्शत्रिसिंचारमांगान दारहिरण्यं रत्नादि यस्मिन्कर्माणि तथ्यासवति। नबोतिमहातत्तनमस्त

भगीरथः क्षणेनैव प्राप्यपीनां च सुनासरः। चलितः सेनया पुण्यमिमारोहत माद्भुताः। जग्मुः प्रकृष्टवज्जनं गज्जं॥ भगीरथो जगन्ना
थो जयतु निजनारवैः। नीरंध्रतामुपाजग्मुर्गिरां द्राग्लोम हागुहाः। तत्र तत्याज यत्नं तं राज्यं राजा नमारतः। जग्मुः प्रकृष्ट
तपाप्राठरित्येनं तत्राधिपं। राजन्नस्माकमधिपो यस्त्वमपुराकृतः। मत्कृता विभ्नितीगोसीमत्मेनेवाभिषेमुद्रायत्नेपाहूंलपि
तुं राज्यं प्रसादं कर्तुमर्हसि। अप्रार्थितोऽपयाता नान्यायो यनौ चनेचिता। वसिष्ठ उवाच॥ इति संप्रार्थितो राजा तद्दंगीकृतमत
द्का सप्तसागर चिह्नायास्त्वव नव भुक्पतिः समः सात्त्वमना मौनी वीतरागो विमत्सरः। प्राप्तकार्यैकिकरणेरतिराहितवि
स्मयः। अथ वर्षसहस्राणि तपस्त्वामासुदारुणं। स्वपितामहो शीरणेनुविगंगामयोजयात्। भगीरथमहीयतोयत्रांःप्र
चख्याथिका। नदा त्रिमार्गगो तुसा महीतल वनवह॥ इति वासिष्ठे निर्वा० भगीरथोपाख्यानं नाम षड्त्रिंशः सर्गः॥ ५९

वियाविशेषणं इति वासिष्ठविवरणे भगीरथोपाख्यानं नाम षड्त्रिंशः सर्गः॥

इत्थं ब्रिजनापि चित्तविश्रान्तिः स्वप्रयत्नेनैव जम्पता। इति दर्शयितुं भगीरथ कथा कथिता। इदानीं तत्प्रतिबंधक पापसंचय युक्तावानो वृद्ध
लेनमपितत्वान्महाज्ञानमाचार्यस्य प्रपात्यानित्रायातमन्यत इति दर्शयितुमनेकोपाख्यानगतं शिखिध्वजोपाख्यानं च्चारस्यते।

वसिष्ठ उवाच॥ इदं दृष्टं परित्यज्य कोऽशीतल्यमनः स्वगं। शात्मान्मनि निष्ठं वं शिखिध्वज इवाचला॥ राम उवाच॥ कोऽसौ
शिखिध्वजो नाम कथं वा ज्ञानवान्परं। पतन्मे कथयं ब्रह्मन् तत्को बोधविवृद्धये॥ वसिष्ठ उवाच॥ द्वापरे पर्वनिनवद्रताते सममे
मन्वोऽमालवानां पुरा श्रीमान् शिखिध्वज इतीश्वरस्य वीर्यदायादयायुक्तो क्षमाहमनुजमाचितः। शूरेनरः सनससमाचारो मातीमु
प्रालणकरः सुराष्ट्राधिपतेः कन्या बुद्धाजानाम नाम तः। उपयेमे सती मात्म सदृशीं सा शिखिध्वजः। अथ वर्द्धितनयो प्रीतिरपो
ना प्यिन्तिचत सोऽ। नित्यमेवानियुक्त वा श्री प्रियवाच्चेष्टितस्य च॥६॥

तमिति। दृष्टं विमिदं विस्तृतं परित्यज्य भयं च दृष्टितदासमीनां च मन्मनकोडीकृत्य एकमिथं कृत्वा तृणतः सन्शिखिध्वज
वान्मचलस्तिष्ठ यहवधतेति चेष्टितस्य पालो कनसंतापनाविरूवस्य प्रियस्य हनिमनत्वाभत योप्रीतिरवधीतेत्पवयः।

मिथ्यद्रतिः कलाकजापस्मगीनवाद्दिन्नहूता दिहूपस्यांश्चथेति । श्लोकषट्कं वाक्यं । अथ वक्रुपुवर्षेपुयातेषु तनहूगजाद्रिः विध्नजोयु
ग्मं रमिवारुणपत्रामै गलितिः जरावनिपतनोन्मुखात्यादिनाप्रकारेण संसारसारतां निर्णीय संसारव्यापिने परमध्यात्म

मिथ्याकल्पाकल्पापस्यकोविदोनोवभवतु । स्वरूपमेकमेवैतोरहस्यतुमिति तांगतो । एवंवहूनिवर्षाणि मिथुनंनिर्नरस्थहारे
मेयोवनलीलानिरंनंतानिद्दिनिदिने । अथयातेषु वरुपुवर्षेष्टा द्रिविवग्निलिपुश्तैर्मर्छितिनारुणपुनिन्नकंमाद्दिवांनसिपान
:पक फलस्येव मरणं दुर्निवारेण । हिमाद्रानिरिवांभोजोजरानियतंनोन्मुखी । आयुर्गलत्यविरतंतलेकरतलादिवानारुपी
वलताफणेनतस्मैकादीनतांगतो । शोजनघास्यइव संपथात्येवयौवनं । सुखानिपश्चांयतेशाखवद्यतुश्च तान । रसांगमैरिवा
सातुसारव्याधिनेषनः । चिरंचिरंविचारयामास शास्त्रमध्यात्मसंमतं । रोग्यवहारो विरागदः । नादेहस्याव्सं मरितात्कुम
तिरशातकायुद्गसान्य पुनश्चेतोदशासुनविहृयते । इतिनिर्णियमम्मनन्त्र संमतं । आत्मज्ञानेकमंत्रेणसंसृत्याख्या
विषूचिका । संशामनीतिनिश्चित्यता वास्तोन स्मृतयणे ॥॥ ६०
शास्त्रं चिरंविचारयामासेत्यस्यार्थः । तत्रतुवीजतान्नजावू ॥

नद्विंतोविति । नदित्यात्मज्ञानंपरामतपते । नतुतमाणेचिन्नस्पृतन्वाविन्नमाणयोश्चाविनानावान् ॥ ननिष्ठोनतैवात्मज्ञानेनिष्ठा
नियमोपयोस्तोनद्विधाः आत्मज्ञाननिष्ठाः ते आश्रमा आश्रयणीयायायोस्तोनद्दत्तनिपरो आत्मविन्नजनपरेनद्दीहोनद्दवि
नवेष्टायुक्तो अथेति । श्लोकद्वयं वाक्यं । अष्टावक्रनामा मासीनाव्याष्टनावासमुनिंतंव्यापारं कुर्वाणो धियास्वमात्मानमिष्टं
नद्दिरौनतद्दतमाणेनविष्टोनद्दिधाश्रयोपनदानदर्चनपरोनदीहोनोविरेजतुः । तत्रैवातिद्वनाम्नासोवोधयंतं परस्परं । नत्वीतो
नत्समारंभोनिरारंभोवनवतुः । अथसावितेरेरामणोद्दपदक्रमान्न । कन्दाध्यात्मवदांवक्राद्दुः स्वाधस्तारणंजमीद्दतंकिदा
रयामासस्वमात्मानमहर्निशं । अष्टावक्रनाव्याष्टनावाधियाधवजयेद्वया ॥ वृद्धानुजवाच ॥ येद्देतावत्स्वमात्मानंकिम
हंस्यामिनिस्वयंकस्यापमागतोमोहः कथमम्फष्ठितः तवच । देहस्तावज्जडोसतोनाहमित्येवनिश्चयः । कर्मेंद्रियगणश्चास्मा
द्दश्विनोजडएवस । ॥ वुद्धींद्रियगणोः प्येवंजडएवेनिदृश्योऽयपतेमनसायस्माद्ध्येवनुविलोष्टक ॥

वक्ष्यमाणप्रकारेणविचारयामास ॥ देहस्तावज्जडः तनहेतुः मूढः विविक्तः अनीहमित्येवनिश्चयः कर्मेन्द्रियगणश्च अस्मा
द्देहाद्भिन्नद्दति । जडवावुद्धेन्द्रियगणोपिमस्माजोष्टकइवमनसायस्मोप्रेर्यते तस्माज्जडपवेतिनिश्चायते ॥

वा॰नि॰ मनइतिसंकल्पात्मकशक्तिमनश्चजडयतोःपाषाणइवबुद्धिकृतैर्निश्चयैःप्रेर्यतइतिजडमन्येकिंप्यंतेपनिरिति।अपणानिरवश्वहा
६१ बाहिमपायेत्रविशेषाःबुद्धिरिति।निश्चयरूपाबुद्धिश्चखातेनरवननजनितत्ववन्नेणमरिहिवत्रअहंकारेणचात्मनेप्रेर्यतइतिचे

मनस्त्वेवंजडंमन्येसंकल्पात्मकत्वात्किमानन्तिपणेरिवपाषाणःप्रेर्यतेबुद्धिनिश्चयैः।बुद्धिर्निश्चयरूपैजडामन्येवनिश्चयः
स्यात्तेनेवमरिहिन्नमहंकारेणचाल्पतोऽत्रअहंकारोपिनिःस्मारोजडउपवाधश्चात्मकःजीवेनजन्मतेजडोवाजेनेकल्पमात्मकः॥

जडैवेतिनिश्चयः॥अत्रंअहंकारइतिनिःसारश्चियपरीनज्ञानरूपत्वात्निःसत्वःचेष्टारहितवाच्छमात्मकोहंकारोपिवाजे
नऋमात्मकोपहृतइवजीवेनजन्मते।कल्पतइतिजडउपवत्स्यवत्त्रवणत्मकइतिपाठेपरवसरवनावइत्यर्थः॥॥ ॥ ६१

अवइतिहृदयेस्थितः॥अंतःकरणप्रतिफलितचेतन्यरूपत्वात्हृदयेवर्त्तमानःअतएवकजनाकारःकाम्निरस्वनाकः।वानात्माप्रा
णमयत्वात्अत्रसुकुमारःअग्रकअत्यंतंहंसुप्तत्वावात्मनिजीमानत्वात्।एवंविधोजीवश्चअंतरुच्छेनसस्याप्यनरंतमविष्टेनकेनाप्य
व्यापदेन्नपेनप्राणमहायिना।पुरुषेणडुमाणितःपरिजीवतिअत्रतोजीवोपिपारमार्थिकमात्मस्वरूपेनस्वतीन्यर्थः।नृडकेस्त
वति।यथाअयएुपाधावच्छिन्नोनवच्छिन्नस्याकाशेऽस्ति।तथावनाएुपाधेमतिविवनतस्याकाशोऽस्ति।तथासर्वप्राणिनाहृदि

जीवस्यककलनाकरोवानात्माहृदयेस्थितः॥सुकुमारोऽत्ररन्येनकेनापिपरिजीवति।आत्महोज्ञानमेननवेनोक्षेपकलंकि
ना।जीवोजीवनिजीर्णनिर्विहृपणात्मरूपिणा॥

जीवईश्वरस्याप्ति।तथाअयामसत्रांएुहांप्रविष्टावात्मानौहिनदर्शनादिति।नत्रचमायाविषेयोजीवःविधेयमायईश्व
रइतिनेहृन्त।डक्तंम्यागोडपादाचार्यकार्योपाधिरयंजीवःकारणोपाधिरीश्वरः।कार्यकारणताहिबाह्यएकबोधोवधीय
तेइति।आहोइति।आदनिस्मनियोतकमव्ययं।अहोइत्याश्चर्येअहोमयाज्ञातमेतन्निकिंतदित्याह।अयंजीवश्वेनोक्षेप
केनकलिनावस्योऽबलोहृदयसंवृधनेनकलंकिनाप्रतिविवंरूपाकलंकवताज्ञात्येनित्यनादिना।आत्मरूपिणसर्वेषामात्मत्व
नेनापनेनद्विपेणचिस्वरूपेणवजीवतिप्राणांधारयति॥॥

पतेरेवमहंह्यंनमाहवेनेतिचेत्यत्वमवनाचेनेधुप्रनिफजनानेस्ताहात्मानिमानवनात्र्प्रसत्नेनिविहृपुःचित्त्वरूपंत्र्प्रसत्पजउवेतांज्ञव
पनानान्त्र्प्रसत्पाजउाम्भ्र्ययेवेतांश्राःनेषांवमनाउयक्यादेनोजरिस्त्यमहजजत्मनोघ्रिरिवस्वंरूपंविन्स्वमावमुक्तनिश्चपाकरोनिात्व
मितिापतन्विद्रूपंपवंक्ष्वोकिकमेणवेनोत्सुखतयास्वयंवयावपमेवउतजाउामुकंभ्र्यूनेममनत्र्प्रसंकल्पंवनेत्राप्तिपुनःश्चेतनेन
मवोक्ष्पनोनत्स्वाहेवाउमाविन्नाहिनिष्कनेःइदानीमितिश्र्प्रर्थमिकवाक्यं।एणाविकेनहेतुनाप्रवेत्सनोमनोतुष्याहिरूपेण

चेत्यत्वमवनाजीवत्विद्रूपोणेवजीवनि।त्र्प्रामोदःपवनेनेवखानेनेवखानेनेवसरिद्रयः।त्र्प्रसत्पजउवेत्पांश्रावयनाहिद्पुउस्वमंमं॥म
हानलपतेत्युग्रिखिरूपस्तमुद्धनि।एवंविद्रूपमप्येतच्चेतोत्सुखतयास्वयं।जउंश्रून्यमसंकल्पंचेतन्येनप्राबाधातोइदानीमहमी
हेहंकेनेषाविश्र्प्रवेमतेत्र्प्रहोनुचिरकालेनज्ञानंज्ञेयमयं।पनेहिचिद्विलासाज्ञामवोवुद्दीद्रियादयः।त्र्प्रमन्नेःसर्वपवाहेत्र्प्रव
धानंविनोत्रिताः॥
प्रविवृत्तिनिश्पेनदिदानीमहमीहेविचारयात्र्प्रहोइतित्र्प्रर्थमिकंवाक्यं।ज्ञेयंजिज्ञासितंविद्धिवन्नीनिमितंज्ञात
व्यं।तत्त्वजानमित्यर्थः।किंनदिनमत्राहापूर्वेहोनिविद्विजासांनः।जडेषुवेतन्यप्रतिफलनविद्विलासःनदृतास्तत्पर्यंताःपनेमनो
वुद्दीद्रियादयः।सर्वपववस्कनोसनोपिन्त्र्प्रवधानंविनापकार्यंक्षमवप्रानतेनविनानदनावेनउदिताः।प्राउन्तात्र्प्रात्मन
ःस्फुरणनिष्ठवानावरूपेणप्रमादेनोदिताःत्र्प्रनावेधानमेवविनोनानारूपवाविवर्त्तहेतुरित्यर्थः॥ ६२

महाविदिति।स्तोकद्वयंवाक्यंमहासत्तापरपर्यायोतिःकंलकायामहाविदस्तिसैवब्रह्मपरमात्मादिनामभिर्गीयतइत्यर्थः।तत्स्पेति
विनुपाहीनयोरेकःसमज्ञाएःसर्वज्ञाएपर्यायः।समासर्वात्मकेत्यर्थः।त्र्प्रात्मत्स्वेवषम्पवावीसमेकरूपेनिनपोनरुक्त्याहिना

महाविदेकैवास्तीहमहासत्तेतियोच्यते।निष्कलंकासमासुद्धानिरहंकाररूपिणी।सकृद्विभाताविमलानित्योदयवती
समासैवब्रह्मपरमात्मादिनाभिःपरिगीयते॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ ॥दिनानुदिनमित्यपासात्माराममृतयानया।नित्यमंता
मुखवतयावन्तवप्रकृतस्थितिः।नीरागानिरुपासंगानिर्द्वन्द्वानिःसमीहिता।नजहातिनचादत्तेप्रकृतीवारचारिणी
।परमात्ममहालाभेपरिहृष्टेनरानरासर्वपिमानीनतयाजगामात्ययदेहपानः।स्वविवेकश्चनाम्नासावसारहृको
दयेनसा।सुभूतेनानतपरप्वत्तेयानिनवाकुता॥ ॥त्र्प्रथतामनवृत्ताद्दीकल्पावित्स्निरिखिध्वजः।त्र्प्रपृष्टवंश्चतामजो
कस्मुयमानमुवाचह।नयायौवनयुक्तवमाण्डितचपुनःपुनः।त्र्प्रधिकराजसनन्तिकान्त्याविमलयातनोः।श्रेयत्राम
नसारोचक्रचाजवापरवृत्त॥श्रीनंहामनहएवेविन्नाराजसेनितरांप्रिये।त्र्प्रनोगहरूपणांच्यप्रमजितस्माताग्तांगतीसं
ततन्विवेकःपत्रपामिनेप्रिये॥
तुदिनमित्रादिनंदेवमाविदिसंपश्चात्मविदिनंवानुदिनंवदिनानुदिनंसर्वेष्वपिदिनेष्वित्यर्थः।एमा
चडालानीरागेति।रागाद्वगाउपासगः।याचाकिंदृष्टमिष्टानिष्टवुद्धिःसमीहितमुद्योगः।नजहातिद्वेषानावान्नचादत्तेरागाभावा
त्॥

अथाहमिति स्तोके सूक्ष्माकारस्वानुभवं मे गोनिवेदयति। न किंचिदिति। न किंचिद्विलगलावनसंभवतीति नेह नानास्तीति श्रुतिबाधमानत्वात् तत्राप्य
सत्प्रतीयमानत्वात्। अतस्य सत्त्वयावाच्यवहर्तुमयोग्यश्च न एव किंचिदिहाकारमहामसत्रात्मना केन चिदाकारेणोपलक्षितं प
रंब्रह्म येन हेतुना आगता प्राप्ता किंचित् किंचिदिहाकारब्रह्मनामरूपा वमापन्नेति यावत् तेनास्मि अहं श्रीमती कांतिमती स्थिता। आत्मीमह
मर्थयियूं श्री पि हब्रह्मविद्यामभावसनन्तमतिलोकंच रिवंते जः एतदेवाह। इदमिति। इदंजगत्सर्वं परित्यज्य अन्यदिधलवि
जृम्भणं सर्वसर्वात्मकं सन्त्रवाध्य असत्त्वं च समन्तिकस्मिते जः एवदेवाह। इदमिति। इदं जगत्स्वगात्रमनुप्रविष्टं अनेन यस्मा

कृशलउवाच॥ न किंचित् किंचिदाकारमिदं तस्मादहमागता। न किंचित् किंचिदाकारं तेनास्मि श्रीमती स्थिता। इदं सर्वं परित्यज्य स
द्रूमसन्मया श्रिता यत्तत्सत्समसत्त्वं च तेनास्मि श्रीमती स्थिता। यत्किंचिदयत्र किंचिच्च तज्जानामि यथास्थितं यथोदयं यथाना
शं तेनास्मि श्रीमती स्थिता। नोगैरनुरक्तैस्तथामि मुक्तैर्विवसुदूरगैः। न द्वेष्मि न कुप्यामि तेनाहं श्रीमती स्थिता॥

हाश्रितं तेनाहं श्रीमती स्थिता। यदस्ति किंचिन्महासत्तारूपतात न किंचिद्विविधविलक्षणतात तदस्ति यथास्थितं यथोदयं यथा
नाशं च जानामि सृष्ट्यादिषु यथा यथा वर्तते। न तु सर्वज्ञा नामी न्यर्थः। नोगैरिति। अनुरक्तैरिव स्थितैः सुपतुक्तैरिव सुदूरगैर्विमुक्त ६३
ैरनुरक्तैरपि भोगैस्तथामि तुष्टा नाममनुरक्ता नापि विमुक्तत्वाद्विरोधान्। पद्मपत्रे हे त्वं नावादिनि भावा न द्वेष्मि न कुप्या
मि। रागद्वेषयोरभावात्॥

एकेति। आकाशसंकाशे आकाशवन्मरिद्रूणैकं केवले विशुद्धे हृदये हृदयवत्स्वं वंतिरे स्वात्मनि एकैवरामो राजनी लासु राज्ञाली ला
सु गीतवाद्यनृत्यादिषु न रमे जगनामिति। न किंचिन्मात्ररूपिणी यदि ब्रह्मन किंचित् किंचिदपि न वति सर्वविलक्षणत्वात् तन्मा
त्ररूपिणी अस्मि अहं जगतामप्रभु रेव सन्त्वाणि भूतानि यानि वे वयमयतीति समष्टिनियामकत्वाद् अन्येन प्रकारेणात्मत्वे न तुष्या
मि न बिभि। नतु विद्वेषरागादिना तुष्काणोविद्वेषरागौ यायुतानिः ज्ञा स्वदृष्टिषु प्रज्ञाभिः वीतरागा कथा निर्दिमर्थः। ता सि

एकैवाकाशसंकाशे केवले हृदये रमे न रमे राजलीलासु ते पाहं श्रीमती स्थिता। जगतां प्रभुरेवास्मि न किंचिन्मात्ररूपिणी
। रत्नान्नन्येन तुष्यामि तेनाहं श्रीमती स्थिता। नतु विद्वेषरागादिषु दृष्टानि रज्ञास्व दृष्टिषु रमे महव यस्यात्तिस्त्वनाहं श्रीमती
स्थिता। पश्यामि यद्दृशास्मिन्नि दिये वा चिन्नेन वेह हितद्वेत किंचिदेवाप श्यामि न दिरहितं तु न किंचिदत्र पश्यामि सप्पीति
नाव्यचिरोद्यास्मि॥ वसिष्ठ उवाच॥ एवमात्मनिर्विश्रान्तां वदन्तीं तां वरानना। अबुधान्नृपिरामयं पिहसोवाचभूपतिः॥

निर्यापत्नीः सखीभिः सह रमे विनोदयामि। पश्यामीति। यदस्ति दूरस्थं तानयनरश्मिभिः पश्यामि यच संतिहितं वा लगाश
विषयेद्रियैः पश्यामि यच्चातीतमनागतं वा चित्रेन पश्यामि तत्सर्वं किंचिदपि न पश्यामि। नानुमदधामि तद्विरहितं दृश्यं चाति
रूतु न किंचिदपि विलक्षणं परं कस्मकसम्पन्नः पश्यामि इत्यनेन न हेतुना चिरोदयास्मितोदयास्मि॥ ॥

असंवद्धेतिरमस्वेरञ्जेरजरीलाभिः अहमेवनृपात्मजेयथाहंरमेएवंत्वमपिरमस्वोनरमइतिप्रवाणेत्वमसंवद्धप्रलापासीत्यन्वयः॥रा
जलीलाभिरमस्वविनिपात्मजेइतिपाठेयथेदानींरमसेएवमुत्तरकालमपिरमस्वनरमेइतितुमिथ्याप्रलापिनामाभूरित्यर्थः॥न
किंचिक्किंचिदाकारस्मिमिदंमन्येनियडकंतत्परिहसतिकिंचिदिति।यःप्रत्यक्षसंस्थितेकिंचित्तिष्ठिव्यादिरूपवस्तुन्यस्मानिकिं

त्रिविध्रुजउवाच॥॥असंवद्धप्रजापासिरमस्वरवर्णिनि।रमसेराजलीलाभिरहमेवंनृपात्मजेकिंविभ्रान्तानकिं
विद्योगतःप्रत्यक्षसंस्थितोत्तनक्रमप्रत्यक्षस्वरूपस्यकथंकिलशैत्यते।सोगैरसुकैस्कष्टोहमितिनोगान्जहानियःकेवास
न्नाध्याायेसकथंकिलश्रोमते॥

विदग्धपदेशपवस्तुगतःप्रासस्यकप्रत्यक्षसरूपः॥त्यक्तंप्रत्यक्षंवस्तुयेनसकथंशो
भूते।प्रामाणिकस्यपुरितागाद्प्रामाणिकस्यचस्वीकारादितिभावः॥योगैरस्तुकैरितियडुक्तंतत्परिहसति।योगैरिति
:योमृद्रस्त्रनुकैरेवनोगैस्कष्टइतिपाठेयथाहिकश्चित्कुपितःपरिविष्टेऽपनोऽसवस्तुषुसंनिहितायामपिस्वकान्ताम
उपारोपववात्तासनएवत्रास्यायांतिष्टन्तेगोपराङ्मुखःस्यात्तद्वदित्यर्थः॥

यन्नपश्यामीतियदुक्तंपश्यामि।तन्नुहारिति।विषयीकरोमि।तदूपंवस्तुनपश्यामिनानुसंदधामि।अन्यदेवतुद्दश्यवतिरिक्तं
अन्यदेववस्तुपश्यामीतियःप्रलापोनर्थकंवचःआत्मनकथंश्रोमते।प्रलापाऽस्यसत्यस्येतिपाठेइतिएवंरूपोसम्यक्शोन

यन्नपश्यामिनपश्यामितत्पश्याम्यन्यदेवतुप्रलापस्तासमन्यस्यसकथंकिलश्रोमते।नस्माराजाविमुग्धासिवपजासिवि
जासिनि।नानालापविलासेनक्रीडसेक्रीडसुन्दरि॥वसिष्ठउवाच॥॥प्रतिहस्याहंसेनत्रिविध्वजइतिप्रियाम्याम
धान्हेस्वीउमुडापनिङ्गामाऽनामहान्।कष्टनात्मनिविश्रांतोभवदंशिनुदुदान्।राजेतिविलान्हालास्वेना
पारपराभवत।तदातयागतन्नाथनारद्याश्चियोस्तयो।नाविष्यापिविलीलानिःकालोवऊनिथोययोएकदानितरस्ता
पानिरिष्ठायाअपिस्वयं।चूडालापावनत्वेवीलीलयास्वगमागमौस्वगमागमसिद्ध्यर्थमभ्यसार्पकन्यका।सद्भौगी
ननारऽन्यस्समागमतचनिक्षनि।एकैवेकान्तनिरतास्तमनावास्थिताऽिकामऊर्ध्वगमाणपतविरात्मासचकारह॥

कःप्रलापोपस्यसकथंश्रोततदस्यार्थस्तदेव।वदानस्मिन्वकालेतत्रहेयोतस्मिन्देहेशोतयातेनप्रकारेणवस्थितयोस्ताविः
पार्थिवलीलानिर्वृतौनिधुःकालोययोश्चंगोतिसंबोधनं।एकदेतिखगमागमेणकाशगमनागमनेः॥ ॥

कस्येति॥ स्पंदविलासस्य प्राणस्य निर्विघ्नो यस्य चिराभ्यासस्य चिरमभ्यस्तस्यान्ते तस्याः इति श्लोकचतुष्टयं वाक्यं॥ अत्र स्ताश्चित्तगताः
समाधेतरा वासनाः समाधव्यतिरिक्तवस्तुविषया वासना अखिला अपि त्यक्ता समभ्यस्यमाने द्वारसंकोचादिभिः साधने
स्वज्ञस्य पुंसः प्रसुप्तान्त्रियामकत्वात् देनोरविलासपिण्डप्राणादिवायवो यतनाः इत्यागाहान निरोधेषु रेचकपूरककुंभकेषु
विधेयतया तीतलवयः॥ तत्र गुदादिद्वारसंकोचे हेतुमाह॥ स्थानकादिक्रियाक्रमैरिति॥ स्थानकानि महामुद्रादयो स्थान

रामउवाच॥ ॥कस्य स्पन्दविलासस्य विरामाभ्यासमेव दा अ(?)नस्य गमनाद्ये तत्फलं यत्रैकन्तादिनः॥ वसिष्ठउवाच॥
श्रीमद्भिः खिधजकथाप्रसङ्गोपनितानिमान्। प्राणादिपवनाभ्यासक्रियासिद्धिफलांश्च ते॥ अत्रस्ता अखिलाभ्यस्ता
असमाधेतरवासना। गुदादिस्थानसंकोचात् स्थानकादिक्रियाक्रमैः॥६५॥

विशेषान् आदिरध्यायान्ते इहाणं स्थानकादयश्च ते क्रियाक्रमा उपायनेदवं तैस्तत्र मूलबंधे गुदसंकोचः खेचरीउडि
यानितत्र द्वारनिरोधः इति विवेकः॥ तत्र मूलबंधलक्षणं॥ पार्ष्णिभागेन संपीड्य योनिमाकुञ्चयेद्गुदं॥ अपानमूर्ध्वं बंधोयमिष्य ६५
ते इति॥ खेचरीलक्षणं तु वक्ष्यते॥ उत्तमुक्तं॥॥

योजनाज्ञानस्य ज्ञानयोजनस्य योजवस्तुनः शुद्धिर्हितमित्तमेधनाकः अभ्यासस्य शुद्धिरासनस्य निर्विकारता॥ साधकशास्त्रार्थभाव
नान्योगशास्त्रस्य सम्यगनुसंधानात् स्वाचारो योगाङ्गानुष्ठानस्व नं सुजनयोगाविदः॥ सर्वत्यागः स्वस्वकासुरवासनाराज्यादीनि
देहानिलविधेयत्वसाधाः प्राणायामे नेत्याणिमादयोपि सिध्यंतीत्यर्थः॥ परिमंडलितेति॥ श्लोकत्रयं वाक्यं॥ परितो मंडलितो

योजनासनस्य शुद्ध्या वसाधकशास्त्रार्थभावनात्। स्वाचारात् सुजनासङ्गात् सर्वत्यागात् सुखासनात्॥६६॥ प्राणायामघनाभ्या
सप्रमुक्तालेन केनचित्। कोपलोभादिसंत्यागाद् भोगत्यागाद् अनुत्तमात्॥६७॥ त्यागादानं निरोधेषु नत्वाप्राणविधेयतामा प्रा
णश्चासाक्षतया ज्ञस्य पुंसो नश्यत्यखिलाः॥६८॥ नारायणादिमात्रापर्यन्तामभ्यस्ता एवसंपदः देहानिलविधेयत्वसाध्यास्सर्वसं
पदः॥६९॥ परिमंडलिताकारा मर्मस्थानसमाश्रिता। अन्त्रवेष्टनिकानाम नाडीनां तामाश्रिता॥७०॥

मंडलीकृतस्वाकारो यस्याः सा मर्मस्थानः समाश्रिता तस्योर्ध्वकुंडलीस्थानं नासनेत्तियर्गवोध्वरिति॥ चत्वारस्तानि कुण्डलाकारा चक्रकुं
डलीकृते निश्चास्तत्त्वा नकं हृत्स्याद्नाभेनित्यर्यग्निवस्याकुंडलीस्थानं निरूपणं स्नानान् एव मर्मस्थानात् नातिस्थानमाश्रि
ताम मर्मस्थानं समाश्रिता॥ नवतिर्मे नाभिश्च हृदयगामिकि वस्तुपंतत्थैव वचेति॥ याज्ञवल्क्येन मर्मस्थानेषु परिगणनात्॥

वा०नि० वीणाग्रवक्त्रमिह हंसी वीणा हंडस्योपरिभागे यस्तंत्रीस्त्रवेष्टनरूपच्छावक्त्रं । तत्सदृशी सलिलजावर्त्तसंनिभा पतंत्री तां त्रीन
६६ यासु सुप्तस्य नागाद्दस्य भोगदेहवद्वद्धमंडला ॥ सद्यःप्राप्तिका नाडीत्वात्तेरा हूना च्छान्नवेष्टनिका मामच्छवेष्टनिके नित्रासि

वीणाग्रावर्त्तसदृशी सलिलजावर्त्तसंनिभा । कोटरे स्थिता अंते पुसर्द्देवप्राणिहृरितानाडीनां तंसुसनागांड्नागवान्द्धमं
डला ॥ आनारतं तस्या संस्पंदाः पवमानेन निष्टनितत्या सा मन्दतरेऽतस्मिन्नकदलीकोमलोपाद्वनी परमा शक्तिस्मद्वैशक्ति
जवप्रदा ॥ अनिशं निश्वसन्नैः द्रूपा कुपितेव भुजंगमी ॥ संस्थितोर्ध्वीकृतमुखी स्पंदनाहेतुनां गजा ॥

सा कचिच्च डीपवमानेन वायुना अनारतं संस्पंदाति स्ती त्यन्वयः । तस्या इति श्लोकद्वयं वाक्यं । तस्याः हृदयेकोशयाना जवप्राः
कदलीकोशवत्कोमले अस्मल्तरे कुपितामुजंगमावअनिशं निःस्वद्रूपा स्पंदनाहेतुत्वं च स्तनाहेतुत्वं गताऽर्ध्वीकृतमु ६६
खी सर्व्वसिंराक्षीनां जवप्रदा उल्लासहेतुगपावनएवनसंवेधिनी परमाशक्तिः संस्थिता ॥

अस्या मिति श्लोकत्रयं वाक्यं । अस्या मेव माणशक्तौ हृदयकोशगाः समस्ता नाड्यः संवद्धाः स्थिता । स्पृहस्य इर्म्मिविरूतलाक्रिया
हेतुः स्याशंनि भवहेतुश्च अमजा सैव पावनी शक्तिरभ्रकुंडलिनीत्यस्यनेमैवकलनेनवंधनेनहेतुना कलेन्फल्काचेतनेनज्ञा
नोन्मादनेन चिदित्यस्याजीवनाडव्याः सनिश्वास भवतेनानू जीवशक्तव्या व्याप्तलगनामननात्मस्मरणहेतुत्वान्मन इति स्थिता
संकल्पादिविधानमनोरथल्पनान्नं संकल्पश्चाद्वाचा वा शक्तिरपि बोधनान्निश्चयोत्पादनात् बुद्धिरिति स्मृता । सैव चाहमि

अस्यां समस्तास्संवद्धा नाड्यो हृदयकोशगाः । सात्र कुंडलिनी स्पृहस्य ऊर्म्मिविकृजा मलः । कलोक्ता कलनेनाशु कुपितावेतने
नविन्वा जीवनाज्जीवनाया नामननान्मनः स्थिता । संकल्पात्सैव संकल्पो बोधाद्बुद्धिरिति स्थिता ॥ अहंकारात्मतां याता सैषा
पुर्यष्टकाभिधा । स्थिता कुंडलिनी देहे जीवशक्तिरनुत्तमा । सा प्राणापानस्वरूपत्वादधऊर्ध्वं व्रजत्यसौ । समस्ते वाऽधो मायाति
समस्ताधोऽथ मात्रजेत्तन्त्वसुमान्मृतिमापानि सैव प्राणमयी स्मृता ॥ त्यभिमानान्नु अहंकारात्मतायाता सती पुर्यष्टकश
ब्दवाच्यात्मतया स्थितेति । देहे स्थिता कुंडलिनी शब्दवाच्या अनुत्तमा या जीवशक्तिरस्ति असावेव प्राणापानस्वरूपत्वात्त्वध
ऊर्ध्वं व्रजति । समस्तेति सा प्राणशक्तिः समस्तैव कदाचिदूर्ध्वमायाति । अथानंतरं समस्तैवाधो व्रजेत् । तत्र स्माचप्राणगते
रधः स्रवतात्सुमान्जीवो मृतिमरणमायाति । हि यस्मात् कारणात् प्राणमयी स्मृता ॥

वा॰नि॰ मर्थ इति। साम्राज्ञां निरोधाभ्यासवशात्तद्रूपाधिगमात्मनो मोक्षश्चिन्मात्रं मन्मनि हे हे सर्वथा सर्वेण प्रकारेण निःशेषं वृत्तिनिर्विघ्नं न
८३ रोधनः। मारुतस्य मनसो निरुद्धत्वात्तहेतोर्जनो व्याधिर्हि विनेत्युच्यते। आधिः स्थितिकपजनकं जरामरणादयो विहीयन्ते इत्यर्थः॥ किमि
ति। विनाशो मादृशां भ्रान्तमना नद्भूतदोषेणाको विनाशो येषां कुत्सितादयो येषामिति वक्तुं श्रीहीं॥ हे हे दुःखं शरीरदुःखहेतुर्व्याधिर्वि

मर्थ्यात्मनि तिष्ठेत् फको व्याधिरागमागमो। तज्ज्ञो हि पिने व्याधिरन्नमातुनरोधनः॥ श्रीराम उवाच॥ किं विनाशः किमु त्वा
दानशरीरेऽस्मिन् मुनीश्वर। आधयो व्याधयश्चैव यथा वत्कथयाशु मे॥ ८०॥ वसिष्ठ उवाच॥ देहदुःखं विदुर्व्याधिमाध्यात्मं वा
सनामयं। मौर्ख्यमूले हि ते विद्यात्तत्त्वज्ञानपरिक्षये॥ ८१॥ अतत्त्वज्ञानवशान्नस्वेन्द्रियाक्रमणं विनाहृदि तानवमुक्तलुरा
गद्वेषघनारतां। इदं प्राप्तमिदं नेति जीवा प्यत्यु घनमोहदाः॥ आधयस्संप्रवर्तन्ते वर्षासु मिहिका यथा॥

दुः। वासनामयं मानसं दुःखहेतुमाध्यात्मिकं विदुः नेत्र नेत्रं पिंड दुःखेन तत्त्वज्ञानपरिक्षयेन तत्त्वज्ञानाभावे सति मौर्ख्यमूले अ
ज्ञानपरिक्षयेन तत्त्वज्ञानाभावे सति मौर्ख्यमूले अज्ञानमूले विद्याम् अतत्त्वेति श्लोकद्वयं वाक्यं। अतत्त्वज्ञानं ज्ञानं तत्त्वज्ञा
नाभावस्वेन्द्रियाक्रमणं विनाइन्द्रियतया भावे सति तानवमल्यत्वं तुच्छहृदि रागद्वेषप्रदत्तेनोर्जयिता ज्ञानं इदं वस्तु प्राप्तमिद ८३
न्नेत्येवं रूपा घनमोहदा अथ यस्संप्रवर्तन्तेवर्षासु वर्षर्तौ मिहिकाः प्रालेया नीव॥

मत्रामिति। श्लोकचतुष्टयं वाक्यं। दृष्ठागुरुषु बेक्रोस्ता विरूपास्मन्त्रा स्फुरन्ती पुंसो रव्यं विपनतांगते दुरन्नम्पद्दोषोद्रेकहेतोर्दुष्टस्यान्ना
व्यवहारेण दुर्देशस्य स्मरणान् आरोग्य क्रमणेन दुष्काले मंथादेनो जनादिव्यवहारेण दुष्क्रियायाः शवव्यवहाररूपायाः स्फुरणे
न प्रवर्तनेन कुष्ठादिरुदूषितजनानामासंगदोषेण दुर्नविस्मक्रोधादे रुद्भावनेन च नाडीनो प्राणसंचारमार्गेणं क्षीणत्वा
न्नपूर्णत्वाद्धा॥ तदं धमनं तत्रोप्राणे विधुरतां वैषम्यं यातेकाये च विकलीकृते अपथ्ये कृते सतिह्रोष्ठितांकारणं दुःखहेतोर्दोषा

मंशास्फुरती षाठ्यगुसोर्ष्ये विध न तांगते दुरन्नान्नव्यवहारेण दुर्दे शाक्रमणेन चादुष्कालान्नव्यवहारेण दुष्क्रियास्फुरणेन चाशी
र्णत्वार्दि न पूर्णत्वात् नाडीनी रंध्रसन्ततो प्राणे विधुरतां याते कायेव विकलीकृते दोष्ठितस्य कारणात्प्रपाद्याधिर्देहाद्वर्तते॥ न
घाः आह द्विदा घाम्यामि वा कारवि पर्ययाः। प्राधक्रनी वै हिकी वापि मुख्या वा प्यनुजा गतिः॥ यैवाधिकासेव तथा तस्मिन्नाप्यति
क्रम॥
दाना हि रूपा देहे व्याधिर्जयिने प्राच्य प्लिदा धाम्यां द्विकृ य हेतुस्तां न घास्त्राकारविपर्ययो द्विहि यद्रूपस्मेवेत यः प्रा
गिति। प्राक्तना सर्व जन्म समवाए हिकी इह जन्मनि सम्भूता प्रज्ञा अनुभावा। प्रागनि वामि ना अधिकाप्रवर्त्ता सैवतस्मि
न सानुरूपेषु ने अनु ने वाक्रमव्यवहरन्त्र्याते नैव प्रकारेणयोजयति प्रवर्तयति। दुर्वासना वशात् व्याधिहेतुमपचारमाच
रतीति भावः॥

वा॰नि॰ आधयश्चेति। एवं स्वोक्तेन प्रकारेण द्विविधश्चेति। आधिर्द्विविधोऽस्ति सामान्यः सारश्चेति। तत्र यो व्यवहारमात्रहेतुराधिः स सा-
६८ मान्य उच्यते विविधविघ्नाधारणेनानेन। यस्तु जन्ममयो जन्महेतुराधिः स सारः स्मृतः। शुद्धत्वात्। शुद्धवासनानाम आधिःसा-
मान्यो मलिनवासनामयस्तु सार इति। नान्यथा प्राप्ते नेति व्यवहारिकाः व्यवहारमात्रप्रयोजना इत्यर्थः। यः प्राप्तेन सजा आतिम

आधयो व्याधयश्चैव द्वयं नाशयते नतः पंचकोशकथं शृणु विनश्यन्ति राघवानां कुलोद्वह॥८०॥ द्विविधो व्याधिरस्तीह सामान्यः सा-
रएव च। व्यवहारस्थः सामान्यः सारो जन्ममयः स्मृतः। प्राप्तेनाभिमतेनेन नश्यन्ति व्यावहारिकाः॥ आधिक्षये व्याधिभावः क्षी-
यते व्याधयोप्यजाः। आत्मज्ञानं विना सारो नाधिर्नश्यति राघव यथा रज्ज्वहिबोधेन विना सर्पो न नश्यति। अनधिजा
व्याधयस्तु द्रव्यमंत्रशुभक्रमैः। चिकित्सकारिशास्त्रोक्तैर्नश्यन्ति तव वेदितम्॥

तेनैव वस्तुना नश्यन्ति इष्टप्राप्तिरिष्टानिष्टनिवृत्तिस्तेन। आधिभवा व्याधयोपि आधिक्षये समं क्षीयन्ते आत्मेति। सारस्त्वा- ६८
धिः आत्मज्ञानं विना न शान्तिः। अविद्यामयत्वात्। आनाधीनि द्रव्याणि कल्ककषायादिरूपाणि मंत्रा आरोग्यहेतवः सो-
मरसशुभक्रमः देवब्राह्मणसंतर्पणम्॥

चित्तमिति। श्लोकपद्धकं वा। चित्ते विधुरिते विक्षिप्ते सति देहः संक्षोभमुपयातीति। चित्तापन्नं धातुवद्यं शरीरमिति। एतदुपपादयन्नाह न
याहीति। जंतुरग्रे पुरो मार्गमेव न पश्यति। किं पुनः अन्धस्मिन् निशोपन्यासपुरो मार्गमिति नवेत्ति अमार्गमकार्यमेवानुधावति। शरेण क्षि-
हरिणइवातत्। अथ देहस्य समस्तधातुपस्य संक्षोभात् प्राणवायवः साम्यमुत्सृज्य विषमं वहन्तीति प्राणे विषमं वहति सति नाड्यो विसंस्थि-

श्रीराम उवाच॥ आधिः कथं भवेद्व्याधिः कथं वा स विनश्यति। इति मे भगवन्ब्रूहि प्रसन्नपदया गिरा॥ १४॥ वसिष्ठ उवाच॥ चित्ते विधुरि-
ते देहः संक्षोभमुपयाति हि। तथा हि रुषितो जंतुरग्रस्थमेव न पश्यति। अनवेक्ष्य पुरो मार्गमकार्यमनुधावति। मार्गं मुक्त्वा कुमा-
र्गेण शरार्त्तो हरिणो यथा। संक्षोभात्साम्यमुत्सृज्य वहन्ति प्राणवायवः। असमं वहति प्राणे नाड्यो यान्ति विसंस्थितिम्। असम्यक्संस्थि-
ते नाड्यां यथावर्णाश्रमक्रमः कुजीर्णत्वमजीर्णत्वमतिजीर्णत्वमेव वा। दोषायैव प्रयात्यन्नं नाडीप्राणविपर्ययात्। यथान्नानि
निरोधेन तिष्ठन्त्यन्तःशरीरकोटरे तान्येव व्याधितां यान्ति परिणामस्वभावतः। एवमाधेर्भवेद्व्याधिस्तस्याभावाच्च नश्यति। यथा मंत्रैर्वि-
नश्यन्ति व्याधयस्तत्क्रमं शृणु॥ निर्यन्तीति। एवं नाडीनां प्राणानां च विपर्ययात् तावत् कस्मादेतोरन्नमुपयुक्तं दोषायैव देहपोषकं किं तु कुजी-
र्णत्वमजीर्णमिव वा प्रयातीति। एवं यानि अन्नादिद्वारी रविरोधेन कुजीर्णतादिरूपेण तिष्ठन्ति तान्येव चाऽनि परिणामस्वभावतः विपा-
कवशाद्व्याधिरूपतां यान्ति। एवमुक्तेन प्रकारेण आधेर्व्याधिर्भवेत् तस्य नाशाच्च नश्यतीति। यदा व्याधयो मंत्रैः यादृशहेतुभिर्विनश्य-
न्ति तत् क्रमं वक्ष्यामि शृणु इत्यन्वयः॥

यथेति। हरीतमः हरीतकीफलानि यथा समावादेव विरेकं मलमोचनं कुर्वन्ति। तथैव परलवादयो मंत्रवर्त्तानि वनावशानः। आरोग्यममु
वितथा तवशात् रोगनिग्रहस्त्रिरूपकार्यं कुर्वन्ति। तत्र केनकेनोपजननी त्वयिनावृतेवेति मायया रुग्णाधिनाशा तज्ज्ञानो व्याधिनिग्रहपती
स्कन्नं त कथमिन्याकांक्षायां तत्प्रकारमाह। शुद्धयेति। श्लोकत्रयं वाक्यं। शुद्धयातिहिंपि यापुण्यपाकिं यया। शिवाशिवादिरूपया। मा
धवसेवया महापुरुषशुश्रूषया च यापहत्य यस्ततिमनोनैर्मल्यं प्रयाति। निकषेणलोधर्षणेन कांचनमिव तनस्य चेतसः शुद्धस्तति

यथा विरेकं कुर्वन्ति हरीतमः स्वशावनावशानः कार्यं यथा परलवादयः। शुद्धया पुण्यया माधवक्रियया साधुसेवया मनः प्र
यातिनैर्मल्यं निकषेणेव कांचनं। आनंदो वर्द्धिते नसि राघवात्मलोर्वृद्धिनैसम्यक् नैर्मल्यं भुवानेयथा। सत्वशुद्धो वहन्त्येनेक्रमे
णप्राणवायकाजस्यन्निनया। ऽन्तानि व्याधिरस्तेनविनश्यन्ति। आधिव्याधयो रिति प्रोक्तौ नाशोऽन्यन्निक्रमो नयोः। कुण्डलिन्यां कथा
योगमथकनाप्रस्तत्तंस्मृतम्॥॥

हेहेन्ज्ञानं स्यु स्वं वर्द्धनेसम्पत्तिर्वृद्धिनेसत्तिशुवनेनैर्मल्यं प्रकाशाद्वातयासत्वशुद्धो विरेने
र्मल्ये सतिप्राणवायवः क्रमेणैव वहन्तितयासाम्येन वर्द्धतः सतोऽन्ततिरयतितेनात्मानाजरणेन व्याधिर्विनश्यति। आ
धीति। आधिर्व्याधयो नश्यन्ति अन्योक्रमो नाशक्रमउन्यक्रमश्चनिरुक्तोक्तप्रकारेण प्रोक्तौ। अथनाप्रस्ततकुंडलिन्यां ६९
उत्तिमा विषयं कथायोगं कथ्यमानं योगंस्मृतम्॥

पुरीति। चैनः कुण्डलिनी प्रोक्तां पुर्यष्टिकापरारव्यस्य पुर्यष्टकमित्यपराख्यातस्य जीवस्य प्राणनामिकां प्राणनं तां विद्धि।
आमोदस्य यजरी मिव यथा हि मजं यस्मिन्नामे वागोदः प्राणीति। तथा कुण्डलिनामस्यामेवजीव इति नाव्यनामिति। यदात्ह्रस्वको
प्यामानत्ह्रस्वकायस्य वृत्तान्तः। ना कुण्डलिनी मात्यूर्यस मं निर्विकारस्थीयते। न दा मेरवं महत्सं वंधिस्ये यस्थिरतकाय
स्यपीनता वेतिप्राप्नोतिनाद कूत्ह्रस्वकायस्य सेकायोमेरुरिवस्थिरः। स्यूलजम्पनवतीत्यर्थः। यदेति। श्लोकत्रयं वाक्यं। य

पुर्यष्टिकापराख्यस्य जीवस्य प्राणनामिकां। विद्धि कुण्डलिनीमन्तरामोदस्येव मंजरी। नीयदात्ह्रस्वकायस्य सदा हृ
यस्थीयते समं। तदैतिमेरवत्स्थैर्यं कायस्यपीनतां तथा॥७॥ यदाकरकरकस्तलत्रिरापतप्राणमारुतं।
नीयतेसंविदेवोर्द्ध्वं साधुधर्म्माश्रमक्रमं॥

दात्तुसाकुण्डलिनीत्ह्रस्वकरकस्तलेत्रिरायतप्राणमारुते त्ह्रस्वकाहस्तलेत्रिरायतोदीर्घप्राणमारुतोयस्मिंकर्म्मणि
तथ्यथा सम्वातितथा। संविदाकुंड्गातिनावनयोर्द्ध्वमुपरितनाकाशदेशं नीयते। धर्म्मपमक्रमं साधुमिवतथा
हि केनचिद्धर्म्मधाते नूक्रत्वविच्छायाया। अनाया नारता पश्यनारव्यं कुम्भकमस्यनात्ह्रस्वकस्तलेत्रिरायतप्राणेय
थाततथा कुण्डलिन्या उर्द्ध्वं नीयते। नदहितमर्थः॥

यदासौ कुण्डलिनी सर्पाचितुजंगमी चंद्रदण्डोपमां गता देहवल्याः सर्वा नाडीर्लता इव समादाय तरितैवोर्द्ध्वं याति। तदा वेदेदेहकं सम
स्तमेव उच्छ्रावयति उत्थापयति नीरंध्रपवनापूर्णा नीरंध्रं यथा तथा पवनेनापूर्णा सा स्वावष्टंभे विकासं युगता सती न
रं यथा उच्छ्रावयति तद्वदित्यर्थः। इत्थं नित्याभ्यासविलासेन दृढाभ्यासविशेषवतां योगिनो व्योमगामितां प्राप्नुवंति
। हीना दरिद्रा इन्द्रत्वं इन्द्रपदमिवेत्यन्वयः। ब्रह्मनाडीति। श्लोकद्वयं वाक्यं। यदा सा कुण्डलिनी रूपा प्राणशक्तिः ब्रह्मना

सर्पिव तरितैवोर्द्ध्वं याति दण्डोपमां गता। नाडीः सर्वाः समादाय देहवद्धा जनोपमा। तदा समस्तमेवेदमुच्छ्रावयति देह
कं। नीरंध्रपवनापूर्णास्त्रेवं युगतानरं। इत्थमभ्यासविलासेन योगेन व्योमगामितां। योगिनः प्राप्नुवंत्यब्धे हीना
इंद्रत्वमिव।।११।। ब्रह्मनाडीप्रवाहेण शक्तिः कुण्डलिनीयदा। बहिरूर्ध्वकवाटस्य द्वादशांगुलमूर्द्धनि। रेचकेण प्रयो
गेण नाड्यंतरनिरोधिना। मुहूर्त्तं स्थितिमाप्नोति तदा व्योमगदर्शनं।।१२।।

ब्रह्मनाडीप्रवाहेण सुषुम्नांतःप्रवाहेण ऊर्ध्वकवाटस्य ब्रह्मरंध्रस्य बहिर्निर्गता द्वादशांगुलमूर्द्धनि द्वादशांगुलपरिमितस्याकाशस्य रे
शान्योपरिभागे नाड्यंतरनिरोधिना सर्वनाडीनिरोधकेन प्राणरेचकाभ्यासरूपेण प्रकृष्टेन योगेन मुहूर्त्तमात्रं स्थिर ७०
मवस्थानं प्राप्नोति तदा तस्मिन्काले व्योमगदर्शनं सिद्धविद्याधरादीनां खेचराणां दर्शनं भवति।। ।।

दर्शनप्रकारमेवाह। विज्ञानेति। विज्ञानात्तरसंस्थेन विज्ञानं स्वरूपचैतन्यं तस्मात्तरसंस्थेन संनिकृष्टेनात्यनघेन नसंकोनाप्रकाश
केन बुद्धिनेत्रेण बहुधा व्योमगाः सिद्धाः स्वप्नवत्स्वप्नदृश्यायामिव दृश्यंते। न केवलं दर्शनमात्रं सार्थदा अपि वा पेक्षितमणिमा
दिसिद्धिप्रयच्छंतीत्यर्थः। परपुरप्रवेशप्रकारमाह। मुख्यादिति। मुखी इच्छाद्वहिः द्वादशांते द्वादशांगुलपरिमिताकाशदे

विज्ञानात्तरसंस्थेन बुद्धिनेत्रेण शंधवद्दृश्यंते व्योमगाः सिद्धाः स्वप्नवत्सार्थदा अपि। मुखाद्बहिर्द्वादशांते रेचकाभ्यास
युक्तिनः। प्राणे चिरं स्थितिं नीते प्रविशत्यपरां पुरीं। श्रीरामउवाच।। सूक्ष्मच्छिद्रादिगत्यर्थं त्वरणोर्थ्वस्वसंवा अण
तां स्थूलतां वापि कायोयं नीयते कथं। वसिष्ठउवाच।। एकं चिन्मात्रमस्तीह शुद्धं सौम्यमलेपकं। सूक्ष्मात्सूक्ष्म
तरं शांतं तेनोजगन्नाङ्गना।। ।।

पर्यंते रेचकाभ्यासयुक्तिनः रेचकाभ्यासरूपात् योगविशेषाद्धेतोः प्राणे प्राणवायौ चिरं स्थितिं नीते सति अपरां पु
रां देहांतरं प्रविशति। परकायप्रवेशसिद्धिर्भवतीत्यर्थः। सूक्ष्मेति। सूक्ष्मछिद्रादिगत्यर्थं गमनसिद्धये स्वल्पादपि
स्थूलाकाशस्य त्वणोरर्थप्राप्यर्थतोऽयं कायः अणुतां स्थूलतां वापि कथं नीयते कायस्य कल्पनापरिमाणे
देवनेद्धसंगाहिति भावः। एकमिति। चिन्मात्रमेकमेवास्ति जगद्धर्ता पदार्थसमष्टयोपि नो संति।। ।।

नदिति। नष्क्रिया— —स्य संकल्पोन्मुखतां गतस्य। यदा आत्मनैवात्मानं चिनोति उपचितं न करोति तदा अविलतां कलुषतां गतं जीव
इति पाठः। अस्मन्निति। मूढात्मा जीवः स्वसंकल्पात्मना गेहवालो यक्षमिव असन्तमेवेदं शरीरं पश्यति। एवमिति। एवं सति विदितात्मा
नोत्तिष्ठति आत्मतत्त्वात् पुरुषाः पक्षस्य यथैव भावयन्ति तथा दृढभावनया तद्वस्तु तथैव वस्तु पश्यन्ति। मूढाः आत्मज्ञानरहिता
अपि दृढभावनानुसंधाना अवशो भावनादृढभावनायाः सातत्याद् दुःखोदर्कं निषिद्धकर्माश्रमं तन्तो नयन्ति। अस्मन

न्निनो स्वात्मनात्मानं संकल्पोन्मुखतां गतं यदा तदा जीव इति प्रोक्तमाविलतां गतं ॥१८॥ असन्तमेव संकल्पयन्नैवं पश्यन्त्यत्र शरीर
कं जीवः पश्यति मूढात्मा बालो यक्षमिवोद्धतं ॥१९॥ एवं हि विदितात्मानो भावयन्ति यथैव यत्। तत्तथैवानुपश्यन्ति दृढभावनया
तया ॥२०॥ दृढभावानुसंधाना विमूढा अपि राघव। विषमप्यमृततामन्तं विषतामपि ॥२१॥ एवं यथा बहिर्देहनाम्नेदृढ
भावनात्। नयन्ते हि तदेवाशु तद्विधालोकितं मुखं ॥२२॥ समस्तावेन दृष्टोऽपं रे हा देहो न वस्तुजो। दृष्टः स्वसत्ताभावेन व्योम
तां याति देहकः। अणिमादिपदप्राप्तौ भावनाशुक्तिरीदृशी। सुजनेयं महाबुद्धे योगसंसिद्धिसंविदा ॥ वहर्कहितंविहि

तकर्मविषयेणो दुःखहेतुतां नयति। एवमिति। एवं यद्वस्तु यथा भाव्यते तेन तथैव भासते न हि तत्तद्रूपमुखं लोकितं। विचा
रितमित्यर्थः। अणिमादीनि योगसंसिद्धिसंविदा योगे पवनजयसंपिंडादृढपरिपाकविशेषात् अणिमादिपदप्राप्तावपि दृढ ७१
भावनाशुक्तिः सुजनात्मफलभावनायामणिमायाः तत्तद्भावनायां महिमेत्येवमणिमादिकापि युक्तिः सुखेन जयतइ
त्यर्थः॥

अणिमेति। सा चूडालापवंचनाम्या सवनीअणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता स्वत्वेनसूक्ष्मतलगामेति। मार्गमेव व्योमत्रये। परिवेष्टंदि
जहारेत्यर्थः। तत्रां बुधिकोटरप्रवेशेन पातालगमनमुख्यतेक्षणमिति। राजानं तु केवलस्यापि गन्तार्थज्ञानमपि प्रदाय नाहासत्तरिं
बोधयामीति बुध्यामन्तु पायं तबोधनाय मेवावेक्षते विचारयति। न पुनरालिंगनादिकमपेक्षते। विषयसुखे प्रलोभनाहरातिनि भावः। मनशमि

अणिमादिगुणैश्वर्ययुक्ता सा परमात्मिनी॥ एवं नवचूडालाख्या नाम्ना सा वनीसती ॥२५॥ जगाम कांता मार्गेण विवेशांबुधिकोटरं॥
पचार वसुवापीवंगंगे वा मलश्रीनला ॥२६॥ क्षणमप्यागतानन्तु विहस्य वैयंदिनदा। तत्रारिबोधयामीति तद्रूपायमवेक्षते यत्नेन
तं च तत्रारिमात्मज्ञानेन तं प्रतिनिवृत्ता बोधयामास पितनावाजमिवात्मजं। तत्र सा वापि तद्गुरौ राजाविश्रांतमात्मनि। मुक्ताफलं तु
संश्लिष्टमुक्ताफलेरवाम लोपताववनापि कालेन तामेव गुणशालिनी। वासनाविद्यानिवृत्तपश्चात्तज्ञानं विवेकसासाप्यनद्वात्म
विश्रांते स्वांतिति द्विपि यमात्मनः। स्वयात्मनो राज्ञा स्वबुस्तै बुमरवकि यं॥॥ श्रीरामउवाच॥ महात्मा सिद्धये योन्यास्तस्मा
अपि त्रिमित्तिध्वजः। यत्नेन पापि नायोगं बुध्यते तत्कथं प्रभो॥

मुक्ताफलममलेसुक्ताफलेषु संश्लिष्टमपि यथाविश्रांतिनाप्नोति। तथासौ राजा आत्मनि विश्रांतिनापनत्। असंश्लिष्टमि
तिपद्येमुक्ताफलं संश्लिष्टमन्। यथा विश्रांतिनाप नतितं दृढ्हितिभावः॥

उपदेशेनेति। उपदेशक्रमः गुरूपदेशः स एव उपायः। व्यवस्थामात्रपालनं व्यवस्था ज्ञानशास्त्रोक्तमर्यादा तन्मात्रस्यैव पालनं नतु तस्य साक्षा
त्कारस्य तु शुद्धा शिष्यप्रज्ञैव मुख्यं कारणमिति। एवं स्थिते सति जगत्स्थितौ लोकव्यवहारे गुरूपदेशास्त्रव्याः क्रमः आत्मज्ञानस्य कार
णमिति नेत्कथं केन प्रकारेण च इत्यस्य कारं वदेत्यर्थः। अत्र संतेति किराटो वैश्यः। किरति धनजातमर्थं अत्र इति पुनः प्राप्तेति चतद्गुण
त्रिगुणं हिरूपं तेनेति क्षतनेः। वैश्यपदे वने किराटः कटसंनिनशति वचनात्। किरातनशतिशुनपावः। धनधाम वत्स्यप्रवालेन दिवकु

वसिष्ठ उवाच॥ उपदेशक्रमो राम व्यवस्थामात्रपालनं। ज्ञप्तेस्तु कारणं शुद्धा शिष्यप्रज्ञैव केवलं॥ श्रीराम उवाच॥ एवं स्थिते वद
मुने कथं मे तज्जगस्थितौ। क्रमो गुरूपदेशाख्यस्त्वात्मज्ञानस्य कारणं॥ वसिष्ठ उवाच॥ अत्र नक्रपणः कश्चित्किराटो ध्यानधान्य
त्रालेविध्याटवीकच्छु कुटुंबी भ्रान्तिणा दिवनांतस्यैक दान्निपतिनागकांस्यो विंध्यजंगले। एकारामन्तणजान्तसमाहत्नेकाप्यणा
त्मप्रयत्नेन सर्वेन तृण वसादिका। कपर्दिकार्थमनिनारुधावदिवसत्रयं॥ ३६॥

इंवेत्तुम शिनत्रयमरण्ये कपर्दिका वेषणस्य चा किरातोप्रस नो विमानूानस्येति। विंध्यजंगले जंगल मरण्यप्रायो देशः। जांगलस्तिपा
ने स्याद्रकं स्वत्यतुस्थलवराटिका कपर्दिका प्यणपारिति। कृपणस्य मनावाका प्यणं योनामित्रायदत्तमर्षः तृणं वसादिकं चुसंक
टंगरस्क कपर्दिकार्थपतिनां वराटिका सद्वहुः॥

ततइति। कुजंगलात्। कुत्सितारण्यप्रदेशात्। आयपेति। प्रोक्तदृषंवाक्सं। यथाहि किराटेन कपर्दान्वेषिणा यत्र गत्मल्पं रत्न लब्धं तथा
गुरोः भक्तोपदेशेण शिष्येणस्वात्मज्ञानमवाप्यते हि यस्मात्कारणं नगुरुक्रमात्सगुरूपदिष्टायाइतोः अत्रनउपहितंवस्त्वा विष्य

ततः दिनत्रयस्यांते तेन तस्मात्कुजंगलात्। शरदिंदुविंवप्रतिमे। लब्धं चिंतामणिर्महान्॥ ३७॥ यथा तत्र किराटेन क
पर्दान्वेषिणा वनतावरत्नं लब्धं जगन्मूल्य सहोरात्रं सखेदिना॥ ३८॥ तथा भक्तोपदेशेन स्वात्मज्ञानमवाप्यते॥ अ
न्यद्विष्यते चान्यच्च स्यतेहि गुरुक्रमात्॥ ३९॥ तथ स्यामस्य महात्मस्य गुरूपकथनं गतं॥ अकारणं कारणतामगे
तो विवकपर्दिका॥ इति किराटोपाख्याने॥ ॥शुभम्॥

तेधा पनेच्यन्यत् उपहितं वस्तु चयन्यते। साक्षात्क्रियते। तदेवमाह्नोति। महाद्वैस्य वक्रः मूल्यस्य अस्य नवस्य तत्वज्ञानस्य मोगुरूपदे
शः अकारणं साक्षात्कारकारणमपि मतेः कपर्दिकैवापरं परयाकारणतां गतं॥

ननश्यति। नचाज्ञानपरं विना। नचाज्ञानतत्त्वस्य विश्रान्तिपदमन्यानादित्यपथिः। नमोंऽधवेधाननिमित्तमंधवं प्रजाः। जनाः। नेति को
वासिष्ठउवाच॥ ॥ततः श्रीखिधजोराजा नचज्ञानपरं विना॥ अज्ञानमापरंमोहं नमोंधत्वमिव प्रजाः॥४१॥ दुःखाग्निज्ञापितमम
नागपि विनष्टिम्हः। नाम्सि वजीशोपनीनासुनमेरेग्निज्ञिरवास्तिव॥४२॥ इहावतितरांराने नीर्थयात्रां चकार ह। नपक्षुद्रारिकं
चक्रे वव्यामयरिनोदिन्। शीवाया पिविशोकं वंममनागपि लब्धवान्। चिन्तापरवशे दीनो राज्यं प्रत्यपनिविषोपमं॥४४॥ अ
थैकदैकांनगनस्थराजामर्कःमास्थिना। इदंमरु रयावाचामसुवाच श्रीखिधजः॥४५॥ नुक्तंराज्यंचिरं कालं दृष्टावित
वन्नमयं। अधुनाभिविरागेण तुक्तोगच्छामि काननं। नसुखानि नदुःखानि नापदो नच संपदः। क्रोशुकुर्वन्ति नञ्च
ङ्गिमुनिं वननिवासिनं॥४६॥

आफुर्वन्तिरथधीनं कुर्वन्ति॥ ॥

नेतिवननिवासिनं। देशानंगशांम्मोहोनास्ति। नमंग्रामेजनरूपः। सुहानि मित्रः प्रालिम्नां मंरुमोयिनास्ति। अतश्च वननिवासिनं
नदेशनंगसंमोहो नसंग्रामे जनक्षयः। राज्यादप्यधिकं मन्ये सुखं वननिवासिनां॥४८॥ यथा विविक्तमेकांते मनो नवनिनिष्ठु
नं। नतथा ज्ञाशिविवेषु नच प्रसंदसप्रसु॥४९॥ अस्मिन्ममरणे नचन विघ्नं कर्तुमर्हसि। नतु दिविष्टपत्नीछानस्वप्ने पि कुलस्त्रि
यः॥ ॥चूडालोवाच॥ ॥प्राप्तकालकृतं कार्यं राजते नाथ नेतरा। वसंते पुष्पफलं शरदि राजते॥५१॥ जराजर्जरदेहानां युक्तो वन
समाश्रयः। नयुक्तानां दशामेवं त्वेतन्मम रोचते॥५२॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥ ॥अलमुत्पलपत्राक्षि विघ्नेनामितमन्मम मा वि
घ्निं मांगतमेवतो हरमे कांतकाननं॥५३॥ बालाद्वमनवच्छिन्नाङ्गं तवजयावनं तुसामपि हिमदं गिरिदुर्विगाह्योषनाश्रयः॥५
४॥ नवन्यापालयं त्वेह राज्ये स्थानमनुत्तमं। कुटुंबनारोहं हनंपत्तीजानेव रस्त्रियः॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ इत्युक्त्वा दयितां रा
जा तामिंडुवदनां वरी। उत्तस्थौ स्नातुमस्खलं दिनकार्यं चकार ह। अथाऽऽतिनप्रजाचारो रविरस्ताचलं ययौ। यामिनी यौवनं श
प्रराजमुकुलस्तनी॥५५॥ कृतसंध्यासमाचारः सहचूडालया रुपया। सुप्तः प्रशयने नृपो मैनाकश्वस[illegible]रे। अथार्धरात्रसमये
देशो निःशब्दतां गते चिरनिद्राद्यालोके शनिलीने सकले जने। तत्याज दयितां सुप्तां साम — राजा यन्निर्यये॥

सुख॥ ॥ ॥

वा॰नि॰
१४ वीरेति। वीरकुमार्थ्यवीरवृर्यार्थिनि तशनि। श्लोकद्वयं वाक्यं। अनेनेन वृस्यया जननाजनमहापुराणि च यस्मात्स्वंर्तिश्चं नेतिप्रणालेन
मासिलानि कुल्याजलाणियासां नानिर्वापीनिःश्रीर्द्विकानिर्वालितः। पादपायस्मिन्वृत्तीर्लिः। शिखिध्वजः। वेश्यादिभिः। वेदिकापटिकाप

वीरकुमार्थ्यासीति तत्रैवाम्बरव्रजं। योजयित्वाजगामासौ पुरानिर्गमिष्ठलीयाः। तदेजच्छिन नमस्कम्भमितलक्ष्मायंउजाङ्गतः। विवे
शोथा मरत्पनामेकोन दृश्वार्लर्वाङ्पुत्कः भाक्पुनाराद्विकिल्पिवाहदूशा द्वार्वरीः। स चेन लचयामास मंउलानि गिरीन्नदीः। नतो मंदूर
शैलस्मतदस्यं जनदुगाथिप्रापकाननमन्यं तं दुरस्थजनतापुरं। रत्नप्रणालजमणिजवाप्यदीजितपादपं त्रालीवियादिविज्ञातक्र
नश्वद्धिनाश्रमांस्त्वप्राणिविनिर्मुक्तं सिद्धसेवननागहे तवैकस्मिश्च मेदोशेसरवकारोटजालयं। सर्वसंपादितं तद्धोग्यं
तापसकःपात्रि॥॥

टिकापलेञ्चिणजादिभिः। सर्वन्नताना द्विजानां आश्रममायाम्मिन् तत्रादस्त्रांमंदरशैलमन ७४
दस्यकननं भासेनचयः॥॥ ॥राम॥

मसृणमिति। श्लोकद्वयं वाक्यं। मसृणं स्निग्धं। दृषीप्रतिमामासनं दृषीश्चासनरूपमृगाजिनमित्यर्थः। तस्मिन्दिनत्रयमिहासं
ध्यामितिश्लोकद्वयं वाक्यं। महरेयामेरवमिति। किंद्दल्लवनीकीदृशावरित्रयुक्ता। नदीतिश्लोकद्वयं वाक्यं। विधिना शास्त्रे

मसृणं वै एवं दंडं फलतोज नमाज नमाः आश्रपात्रं पुष्पमांडं मन्त्रमालाकमंडलुं। कल्याशीतापनोदायस्तुषीमयम
गानिनं। आनीयायोजयामासत्रमंविकामंदिरे नृपः। संध्यादर्शजियं प्रातमहरेसनहाकरोत्। पुष्पोद्यमंदितीयेतुस्नानंरे
वार्चनंततः। पश्चाद्धनफलं किंचनकं दविसारिवान्स्वकाजप्यपरोनृतानिनाय कोनिद्रांवबी॥ हृणो। वसिष्ठ उवाच॥ एवं
शिखिध्वजः पत्नीमंविकायां वनेस्थितः। इहानीश्च एक चूडालासाकिं हत्राव नीगृहे॥७०॥ तत्राद्धरात्रसमये दूरं याते शिखि
ध्वजो हरिणीयामसुप्तेव चूडालावबुधे नयातां अपत्नप—तिनिर्हनिाश्राय नं शून्यतागतं॥७१॥ उत्तस्थौ किंचिदालानव
हनावेदृशालिनी। कुसिकेत महावल्ली निकृत्त—गपल्लवा॥७२॥ तत्क्षणेत्राथ्यो पविवेधवविन्नया मास विलक्षणः कृष्टं राजेप्र
मुत्स्कावनं यातोगृहादिति। तन्मयेः हाधकिंकार्यकायं तत्समीपं ब्रजाम्यहम्। तत्रैवगानि दृष्टविधिनाप्रक्तनास्ति काइति
संचिंतनतत्ररिमनुगंतुसमुन्निता। चूडालावातरंध्रेणनिर्गत्यांवरमाययौ॥ यानत्रैव प्रकृतान्याप्यांगतिमद्दिशा वातरंध्रेणगवाक्षेण॥

चकारेति। पुत्रेण सुखेन सिद्धसार्थस्य सिद्धसंयमस्य मेंदुर्विज्ञमंत्रमोचयितुं रितिस्मानि। तादृशमितिः। नविष्यन्नाविनं तुं सर्वसुखं

चकारसिद्धसार्थस्य मुखेनान्येंदुर्विज्ञमंदृष्ट्वाचिंचयथा यात्रां राज्ञो रखदुष्करं चकार। तादृशं पतिमालोक्य स्थिता गगनकोटरे। अचिंतयं चिं
तयामास सर्वं न तु रक्षितं। अत्र वरुं न चितव्यं च हल्लात तु रूपस्थितं। न देवसोपाद्यपि तु गगनात्समवर्त्तत। आत्मा मम माया गमनं
काले नातिचिरेण हि। मयास्या पापकर्मणां नष्टं नियतेरेव निश्चयः। इति संचिंत्य चूडाला प्रविश्य पांतःपुरं पुनः सुषाप शयने कांतान
नसौ वैरवी कला। केनचित्कारणेनासौ गतः संप्रतिमत्पतिः। इति पौराजनेन सर्वमाश्वास्यानिष्ठ स्वस्थं न। राजेरंरक्षन्नंतन्नीतिक्रमेण स
मदर्शिनी। जगामाष्टदिनेपक्षो मासः संवत्सरस्तथा। वाऽनात्रकिमुक्ते नवपालिपदृष्टाद्यन्नांगणा। चूडाला नाम सदनेवनगतेशिखि
ध्वजःनतुं समीपगम नेम मकालोयमिमयमाविन्यमिदं मात्रगं तु बुद्धिवकारस्या। बचाजान्तःपुराशौ ततारन नसेष्टयं। जगाम
वा तस्कंधेनप्राप मंदरकंदरां। अदर्शा वनमस्थैव प्रविवेश वनातरं। नृपयोगेन बुबुधे देहांतरमिवस्थितो। हारकेयूरकुंडलकुंड
लाशिखिनिर्जितः कृत्वा गंगकुंभवर्णेन च पार्श्वे तेजकरितागतां तमाललोका नवयागी चूडाला पीवरस्तनी। किंचित्राणे विवारे वसु ७५
वाचात्मनिचेतसा। अहो नु विषमं मौर्ख्यं सर्वशास्त्रार्थदर्शिनि। एवं विधाः समायो नितिदृश्य संसारेतः॥

अइतम त्रोष चिंतयामास॥ ॥राम॥

नेत्रेति। कषायपाकेन कषायरागाद्याः तेषां पाचकोनिषिद्धवर्जने विहितेप्रवृत्तिः तेन। स्तीनिद्विजद्वारकः द्विजपुत्रकः देवध्या

नहाविवपमिहाग्रेवनाथं विदिते वेद्य तां॥ तयास्येतं तं समंदेहो मोगमोरुध्वियं तथा। इदं रूपं परित्यज्य रूपेणान्येन केन चित्।
सकाशमस्य गच्छामि बोधं दातुमनुत्तमं॥ वाल्येयं मम कांतेति मदुक्तं न करिष्यति। तस्मात्तापसवेषेण बोधयामि पतिं कृ
णं तावत्कषायपाकेन परिपक्वमतिः स्थितः। वेतस्य स्यावि मजे स्वतत्त्वं प्रति विंवति। इति संचिंत्य चूडाला वनदेवद्विज
दारकः। इषध्यानात्तात्त्वं तं तु रयपपात ह। रहस्य द्विजपुत्रं तं पुरोयान्ते शिखिध्वजः। देवकनकगौरांगमुक्ताहारविभू
षणं। मुक्तयज्ञोपवीतांगं शुक्लांवरयुगावृतं। तमालोक्य द्विजसुतं मम मन्त्रस्यो शिखिध्वजः। देवपुत्रागमधियासपरित्यक्तपा
दुकः। देवपुत्रनमस्कारइदमासनमास्यतां। इत्यस्य दर्शयामास पाणिना पत्रविष्टरं। हेराजर्षेनमस्तुभ्यमित्युक्त्वासउपा
विशत्। तदर्पितां पुष्पवृष्टिं गतु पविवेश ह॥ शिखिध्वज उवाच॥ देवपुत्र महाभाग कुतस्त्वागमनं कृतं। दिवसं सफ
लं मन्येयत्वामद्याहमिह दृष्टवान्। इमं कृत्वापाद्यमर्घ्यं तां माल्यपुष्पाणि वानघ। शिखिध्वज सन्दिष्टायै देदतायै दरोक
मान॥ चूडालोवाच॥ पेशलेनानुरूपेण प्रश्रयेणानुगमतः। मन्ये हं नूनमन्यं तं चिरंजीवीन विष्यति॥ ॥

नातत्त्वात्देवध्यानात्तत्त्वमवनूपांतरदृदृश्येति। श्लोकद्वयं वाक्याकिं कुमाचो परित्यैन मन्तुमिमुक्ता हस्तमात्रउपविष्टेनेमा
ने॥

बा॰नि॰ चूडालोवाच। ज्ञानेनेति। ब्रह्मराहेव उत्सुकः कथ्यनं यथा ज्ञानेन मनसा निर्वाणार्थं उदारमहत्तपः सम्मतः वा न सिकं चित्। असिधारेति। असि
७६
ज्ञानेन मनसो हारमाराद्व्युत्सुकः कथ्यनम् निर्वाणार्थं तपः साधो कचित्त्वतमस्य वा नसि। असिधारासमं सोम्य ज्ञात्वा व्रतमिदं न वासि नं
यमश्च मुन्य्यम्महावननिषेवणं॥ वसिष्ठ उवाच॥ जानासि भगवन् सर्वं देवस्त्वं को न विस्मयः। श्रियं वसवो ऽम या नायसे वि
क्रमेन तेन॥ २॥ नत्कस्त्वं कस्य पुत्रस्त्वं किमायातो ऽस्यनुग्रहात्। एवं मे संशयं छिंधि विमलेंदुसमाननः॥ चूडालोवाच॥ राजन्मह
त्ये वक्ष्यामि यथा दृष्टम खेदितः। को नाम परिपृष्टं तं विनीतं वंचयेत्सुमान्॥ अस्मिन्जगतः कोशे मुद्गात्मा नारदो मुनिः। पुण्य
लक्ष्मीमुखे कोनेको नेक दरितिलको लमः। स कदाचिन्मुनिर्हैवो गुहायां ध्यानमास्थितः। तत्र हेमतटा गावहस्सुरतरंगिणीम्। ए
कदा नारदमुनिर्यानानुसरितस्तटे ध्वनत्कलयसस्यैषी श्रीलोकलकलारवं। किमेतदित्यसौ किंचित्कौतूहलमवाप्तवान्। ह्रेल
या लोकयल्लयाम परस्परं जितागनारं नातिलोभमा प्रायं निर्ज्ञातजनलीलया। क्रीडते न ज्ञ वमनं द्रशेपुरुषवर्जिता सर्व
त्र दृष्टसर्वांगि विपद्रूपमिवस्थितं। प्रतिविंबितसर्वाणि गंमन्या न्याद दर्शतां गतं। स्त्रोणमालोकात तत्र कामजमदसेव मनो मुने
॥ असं भिन्नविवेकं तद्भवानदित्य स्फुरात्। ज्ञानेद्रवलितेन चित्तेन कुर्वति प्राणानिले स्थिते। पतत्पवानस्य मदनसवलितस्खलद्रा॥ ७६

धारेति। असिधारासमं। असिधारा व्रतं तत् पत्नाअरुणंतुयुवा युवत्यासार्द्धं यत्र मुग्ध मनवविहारव रेत्। अन्ननिर्हृतसंगस्ताहृशो ऽपिव
ऊक्तोपि जीवन्मुक्तो ऽप्यसा॥

पुनश्चूडालोवाचा स्वरूपइति निमीलने सत्येवा त्मस्वरूपे निमेषमात्रमपि विस्मृते सति। दृश्यं जगदुत्पन्नं संप्राडुर्विशेषोति। अनार
तेति चिन्निविन्मात्र स्वनावो नारतानुसंधानाद्वेनोः कृन्मेषमात्रमप्यविस्मृतेसत्येव दृश्यरूपः पिशाचकः एवं बोलसतिनस्फु
रति। सुखेति जीवस्य सुखदुःखकलाम्यदृ सुखदुःखलेशास्फुरणमेव बंधः नदनावः सुखदुःखकलात्यदानाव एव मोक्षः स्या

चूडालोवाच॥ स्वरूपनिमीलने सत्येनिमेषमपि विस्मृते। दृश्यमुद्वासमायाति शाद्वृष्टीव पयोधरो। अनारतानुसंधानादस्फु
न्मेषमविस्मृते। स्वरूपे नोभ्य समत्येष विनिद्दृश्य पिशाचकः। सुखदुःखकलास्पंदो बंधो ज्ञानवस्यनेतरः। तदभावो वि
मोक्षस्यादिति द्वैधा व्यवस्थितिः। शुद्धेन वोधवोधेन स्वात्मज्ञानमयात्मना। सुखदुःखादिनास्तीति ज्ञाते ज्ञेपान्तिसोम्य
ता॥

स्यादित्येवं द्वेधा द्वयोर्बंधमोक्षप्रकारयोः व्यवस्थितिर्निः कर्षः। हेबेतिषष्ठी द्विवचनां तं शुद्धेनेति। स्वात्मज्ञानमया
त्मना स्वरूपज्ञानादनिंद्रेन शुद्धेन बाधेन बोधस्य परतत्वस्य बोधेन स्वस्वरूपाखिलपरब्रह्मानुभवेन सु— दिकं ना
स्तीति ज्ञाने सति दृशः ज्ञानात्सोम्यनां जीवन्मुक्ततां याति॥

सर्वमिति। सर्वमेव जगत्त्विहाकाशरूपत्वेनैवेति स्वननिश्चये मितिया नेसत्ति जीवोजीवनावः। शमं याति। आत्मेति। इह त्वं नगहा त्वस्व
रूपज्ञानं तथा सनया। स्थितिमत्त्वेन धर्म्मधर्म्मविज्ञो कर्म्मपरां तं श्रेष्ठितं। वासनामिति। स्वं तःकरण हासनां तत्र ममानीयधर्म्मधि

सर्वमिवविहाकाशं स्वलेनिश्चननिश्चयो स्थितिं या तेस मं याति जीवो निस्तेह हा पवनु। आत्मत्वना वचसा तोज्ञानं ज्ञाहिरम
हनं स्थितिवासनया स्वेन धर्म्मधिम्मविज्ञो स्थितं। वासनासममानीयधर्म्माधर्म्मनेगलं ते। ततो न जायते जंतुरिति तो द
र्शनं मुने॥ श्रीविश्वजउवाच॥ अस्फहारं महाप्राम्यं विक्ति तं वदतां वर। अनुअन्नितिय पारूढं रूढं च परमार्थवित्। त्वहास्वि
नवेनाथ्रमनेनानेनसुंदरापीतनेवामतवं नाम नर्या तोत्मिश्री ततो। तत्समासेन तां ता वहात्मोत्पन्निं वहाण्म। तत्रश्रो
प्यामियते नज्ञा। नगतोऽगि रं तव नेनपमजपु वेणमुनिनानारदेन ततः। कुरुतं वीर्यमामेव कथयाद्ययथास्थितं॥

स्वाधिर्म्मनिगहाते। नवधातेनाकर्मविधिना वाजंतुर्नजायते। इति एवं विधं तो स्माकं दर्शनं सिद्धं नः चूडाजावाक्यं॥ ३३

ततः इति श्रीहत्म्यश्लोकद्वयं वाक्यं विवेकविपुलाज्ञानेज्ञाला नंगजवंध नस्तेनः। शुद्धिबुद्धिवरत्र यावस्त्रा चममिपीरञ्जः। सा थो इति
श्लोकद्वयं श्लोकद्वयं वाक्यं। चन्द्रायेवेहः ममसुहृदः इत्मनेनवेहा यनिवज्ञानं स्तत्त्वयनि प्रायती ममामा नथसामानासरस्वती पोषयि

त्वस्योवाच॥॥ ततो निवध्रतानेन मनो मन्त्रमनंगजं। विवेकविपुरीज्ञालाने शुद्धिबुद्धिवरत्रया। मुनिना पारवीगीकं नेस्फाटिकेवीर्य
मर्थिनिं। संकल्पितेन हारेण सकुं मस्नेन सूरिना॥ अर्द्धनततो मामाद्रिहिराङ्गर्भे श्वेतु रास्व। परिहस्त्रमिमल्लाङ्गः कुस्लाङ्गः
मेविनिर्यो। सर्वसंस्कारसंपन्ने सनत्मिन्नारदे मुनि। नांद स्राण्डेमिवाशेषं विधाधरमयोजयत। अथैनं पुत्रसादायजग
मश्रम एणात्मिक पौत्रनेनागवानवृधास्व कारज्ञानपारगं। मासोधोसोयमहं नामकुंजनो नामा स्मिकुंजनः। चतारसुहृद्वेहा
ममश्रीज्ञाविज्ञामिनः। मा नद्यसामेगायत्रीमातामसरस्वती। यया काममज्ञोषेण जगतिविहरास्महे॥

इति कृत्वा तस्यात्मसान गिनी गायत्रीत्म नेन स्वस्य सरस्वती प्रसादलब्धं सार्वज्ञमत्त्वयाति। कुनवाक्यं॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा०नि०
७८ ज्ञानामिति। ज्ञानं ज्ञानसाधनाकाजानिवाहनाय कालहरणरूपाय विनोदाय च क्रिया न फलस्ता आयदिरूपा उदिता अज्ञश्चेति

शिखिध्वज उवाच॥ अथ निशम्य हे साधो धन्यानां फलरिधन्यतिः। अमतमयं हि व समाय तयास्मिन मार्गतैः। न केचलनया गावा
स्वेन्यूनीतजर्यन्तिमे। राज्यजाता दृष्योऽप्येनेय यथा साधकसमागमः॥ चूडालोवाच॥ आत्मने या कथाना वस्सर्वनेक थितंमया
।त्वमेक थय हे साधो कस्त्वमङ्गोक रोषिकिं॥ शिखिध्वज उवाच॥ हे व पुत्रो सिजोना सिपृथं श्वेत दत्त्म हे त्वया संसारन
यमीतस्याविवमामिव नोतरे। शिखिध्वजो हं नृपा जस्त्यक्ता राज्यमिहस्थितः। तत्त्रात्रीज्ञोस्मि तस्य ज्ञसंसतो जन्मतः पुनः
।इमामस्वंडितां सम्यक् क्रियां संपादयन्नपि दुःखात् दुःखामिङः स्वो ब्रमन्तं मे विपत्स्थितां। चूडालोवाच॥ ज्ञानं हि परमं श्रेयः
कैवल्येतेनतैन्मजो। काजानिवाहनायेव विनोदाय क्रियारिता। अत्र तज्ज्ञानदर्शिनो ह्या नृपपरायणाः। वासनामात्रसारत्वा
दज्ञस्य सफला क्रियाः। सर्वाणि र्वफला ज्ञस्य वासनामात्रसत्यात्॥
।अनि अज्ञज्ञानदर्शिनो अनात्मविदां क्रियैव परायः ७८
णं परागतिः यतो वासनामात्रसारत्वात् तत्र हृद्वासनाश्रयत्वाद्ज्ञानेपि तिरज्ञस्यैव क्रिया। सफलानवमिवस्यज्ञस्य तथैः॥

अत्र हृतंतरशति। इत्येवं प्राकृतं आवामनोनत्वं कुसुमकजा। हिकं वस्कन्त्वं तरेषु ख्यातिं नरापरामेनान्यस्मिन तौ यथा विलर्ययातितथै
व वासनानीज्ञो सति क्रियाफलमपिनाश्नामेति। वासनाश्नामेति। वासनाहेतुत्वा क्रियाफलस्य। एतदेवोपपादयन्नाह। नेति। शरलता

अनंतरेय यायाति विजयं श्रवं मार्तवं। तथैव वासनानाज्ञो नाश्नामेति क्रियाफलं। नस्वनावेन फलति यथा शरलताफलं। क्रि
यानिर्वासनामुत्र फलं फलति नासथा। यस्यमोस्त्वह्यियं यातिसर्वं ब्रह्मलेति नावना॥ नो दतिवासना तस्य प्राज्ञस्ये कवु
धास्तु यौ। वासनामात्रसंत्यागाज्जरामरणवर्जितं। पदं भवति जीवोत्र तयो जन्मविवर्जितं। सवासन स नोज्ञानं ज्ञेयं
निर्वासनेम नःज्ञानेन ज्ञेयतामेत्य पुनर्जीवो न जायते। ज्ञानमेव परं श्रेय इति ब्रह्मादयो विदुः। संसारणं ज्ञानेन त्वं किम
ज्ञानमास्थितः। कोहं कथमिदं जातं कथं शाम्यति चेति भो राजन्नन्वेक्ष्य से कस्मात् किम ज्ञ इव तिष्ठसि॥

शरारयातेणस्वत्वाय था स्वभावे नैवं फलं नवति। कुसुममात्रपर्यवसिततत्वान्। तथा निर्वासनापि क्रिया अज्ञत्व
ज्ञानरेफनैलं नो फलति। तस्मात्त्वमपि ताहृशास्त्रनावद्जानन्॥

बो० नि०
१९ कथमिति। पारावारविदां संसारसम्परावारं च अत्रैव नदिहे पारकारश्च दृष्टा मां अनादीजस्येते। पुनः कुंनववाक्ये अनुपादे

कथं वंधकथं मोक्षः इति प्रश्नानुग्रहं हरन्। पारावारविदां पादाः कस्मात् राजन्नमे वदः। साधूनां समदृष्टीनां परिप्रश्नेन सेवया। संगमेन च सायुक्तिर्लभ्यते मुच्यते यया॥ वाशिष्ठ उवाच॥ कोनया देवरूपिण्या तथैवं प्रतिबोधितः॥ अश्रु कृ(?)लेःमुखं बा
लं शिखिध्वजमुवाच ह॥ शिखिध्वज उवाच॥ अहो नु बोधितोस्म्यद्य चिरात्सुरसुतत्वया। मोघाहार्यस्मात्संगमुत्सृज्य हमव
संवने अहो मेरूपं यातमन्ये पापमशेषतः॥ मत्वमेवं समागत्य संप्रबोधयसी महात्मा। नगुरुस्त्वं मे पिता त्वं मे मित्रं त्वं मे वरा
नन्नशिष्यो नमस्करोम्यथ पादौ तव कृपां कुरु। यदुदाशतमं वेत्सि नृज्ञानेनशोच्यते। न वामि निवृत्तो येन तद्भ्रान्तोपदिशा
सु मे॥ कुंभोवाच॥ यत्कृपा हृदय वाक्योतं राजपतिदहामि ते। अन्यथा नैकथाश्रोकमपि स्यात् दिफलवचः। येअनुपादेय
वाक्यस्य वक्तुः इष्टस्य जीजया। व्रजन्त्यफलतां वाचस्तमसी वार्कसंविदः॥
येति। जीजयाज्ञनादरेणइष्टस्यअनुपादे १९
यवाक्यस्य अनासम्यवुक्तुर्वचिंस्तमसिअश्राद्धसंविदः॥ चक्षुरिंद्रियरत्नयदंवत्रफलतां व्रजं॥

शिखिध्वजः। पृष्टिनि। त्वं यदिश्चिन्हपेन नस्फुतेश्चिधिरिववैदिकं कार्यमिव अविचारितमेव मयाप्यनुष्ठेयं। एतन्मयासत्यमेवो

शिखिध्वज उवाच॥ यद्विनिरतनुष्ठेयं मया विधिरिवस्फुतेः॥ अविचारितमेवाशु सत्यमेतन्नयो दितं। कुंभोवाच॥ यथा वा
लं पितुर्वाक्यमुक्तहेतूपपादनं आत्महितद्येवं गृहाण एव च नमम। प्रथमं शृणु तावद्राजन्वृत्तान्तकं विदुषां तम
पश्चाद्भवतेयिष्यामि मक्तं तदर्थं वा स्वयिमितिं। अस्ति कश्चित् सुमान् त्या नं सर्वगुणाश्रियं। सर्वज्ञाः सार्थंतत्पौहिताका
लेनाध्यवसायिनः। कार्यम्य मुने। मनुजानामनंपदं। अनन्तयत्नसंसाध्यं सचिंतामणि साधनं। प्रवृत्तो वाउवो
वृक्षिरविमत्तोषणं यथा। तस्य न्यस्ते नमः। निर्वृणा लिनः। सिद्धचिन्तामणिः किं वा नसिध्यत्कृपयातस्य नामणि
मन्त्रेस्थितं प्राप्तं हस्तमाप्यदृष्ट्वा सि। मे गोरुदयमं गत्यो मुनिरिंदुमिवोदितं। धनंवसमणिराजेंद्र नतुनिश्चययवा
नसौ। राज्ञि जागितिसंप्राप्तेसुहृनवतपामराः। एवं संचिंतयामास मनसा स्मयपृच्छमाजिना॥ राम॥

इतं पुनः कुंभः। पृष्टेति। बालो यथा पितुर्वाक्यमुक्तहेतूपपादनं अत्यक्तयुक्तिसमर्थनमेवादरतेः। स्वीकरोति। तस्यैवत्वमपि
ममवचोगहाण॥

वा०नि० ८० अथमिति। मणिर्निर्मलो लोके वर्ष्मिं। अयं तु पुरो वर्त्तमिणि वर्त्तियं हरूपमानो मणिर्न भवति। वा मणिश्च नु मणिर्न भवति चेत्तर्हि मित्रि
त्रामणिर्न भवेद्येनाऽनन्तःसंदेहस्तत्र यां पत्रपांस्येव नस्यन्नामिस्यन्ति। कदाचिदृत्ते हषि मणौ दर्शितो मणिरेतावतैव काले

संग्रामे चैव यादीर्घदुःखसुखेषु संभ्रमो। अयं मणिर्मणिर्न यमि मणिश्चेन्न इवेत्तमः। पत्रपामिनस्या त्राम्येनंक
दाचित्सन्नति। प्रजेतानेतावनैवकाले न मणिः किन्न सिध्यति। यन्नेन जीवितान्नेन सिध्यतीत्यागमक्रमः। कृपणे —
ः कृणितेतान्नृणं नेजातलनोपमं रत्नालोकं प्रपत्रपामिद्धि चंदत्वमिवन्नमानत्॥

न नसिध्यति किं तर्हि जीवितं तेन प्राणसंपादिते न महता यत्नेन सिध्यतीत्यागमान्नो मणिसाधनकल्पानोक्ष
सःअहं तु कृपणः सकृणितेन संकुचितेनाज्ञानोला नजयोनोपमं आलानमूल्यकं तच्छारवासदांश्रं रत्नालो ८६
कं दिचंदत्वमिवन्नमाहेव पत्रपामि॥

एनावतासपनानन्यप्रिष्टानाप्य संमन्त्रमकुतत्रागतन्यस्यसाप्यसंपदेहोनोरमुनैवसर्वसिद्धिं मणिद्रुमाप्तोमियेषा
मन्ये नैव काले न श्रियो मिमुखवाम्नवंति। नंके चिद्देवमहान्तो महानाप्पा भवंति। अहं पुनरत्यनपः। साध्वराकः साधूनां शोभ

कुतपनावतास्फानाऽप्पसंपमाप्पनाः। अमुनैव पदा प्रोमिमणौ द्रुसर्वसिद्धिं। केचिदेवमहान्तस्तेमहानाप्पा भवन्ति हियेषा
मन्येन कालेन भवं सन्निमुखाः श्रियः। अहमस्मत पासाध्वराको मानुषः किंजसिद्धयथमायांति मामनाप्पेक्नाजनाप
वे विकल्प्य संकल्पैः चिरमुत्रान्। समणिग्रहणेयत्नमकरान्मौर्ष्यमोहितः। इति। तस्मिं स्थिते या नोमणिहर्षियासद्वयः।
तन्निश्चयवमत्वार्तसरागुणमिकोमितः। पुमान्नमस्यक्रियायलंबके रत्नेंद्रसाधने। नोद्विजन्ते स्वकार्येषु जनाश्च थव
सायिनः॥

मानुष एव अनोमामनाप्पेक्नाजनं सिद्धयः कथमायांति। एवं विकल्प्य संकल्प्यैः विकल्पैः संकल्पैश्च वि
रं परामृशन्मौर्ष्यमोहितो ज्ञानपत्रेण मणिग्रहणे यत्नं नाकरोत्॥

बा नि० रहर्षीनि। अपरमन्निर्विवेकैः सिद्धैरलङ्कृते रैवतुरः कृतेकं चूडं पंचरत्नं एतेनकावरवंडं दृहर्षी। अपमिति। समूढः नसिकाव
९१ रवंडेश्ययचिन्तामणिर्वत्नबुधो। अज्ञो हि मोहितः सन्मम दंमनिकाविशेषहेमवन्मन्यते। अम्येति। महायूथपयथयूथपो महायूथ

हस्त्यधिकंरदूपंकावरवण्डमरंदुतं। हमन्निर्विवेकैः सिद्धैः पुरस्कृ नमलङ्कृतैः। अयं चिन्तामणिरिति मूढः तस्मिन्नवस्कतांधु
बुधे मोहितो यज्ञो मन्दिहेमवपन्नपति। नतस्मणिमादाय प्राकृतीमश्चियं जहौ। सर्वं चिन्तामणेरस्मात्प्तेकिंधनैरिति देशो
यमसुखोरुत्सोज नैष्पापिनिराहृत। रुरंगवायमाकामसुखं विद्यामिसंपहृ। इत्यादाय मणिं मूढः अनुसका न नमायो
। नत्रकावमणेनासोमहतीमापद्गत॥। इति चिन्तामणिपाख्यानं॥। बुद्धाजोवाच॥। अथेममपरं रम्यं वृत्तान्तं श्रृणुमू
मिपाप रंप्रबोधनं बुद्धेः साधो सहस्रमात्मनः। अस्ति विंध्यावने हस्ती महायूथपयूथपः। श्वेवज्ञस्यविषमो दीर्घविषास्त
सितसम॥
पानां। सावियूथथायः श्रेष्ठः वज्रास्थिविषमो वज्रादप्यस्थोपिकवितो वज्रामिविषमो इतिपीडे वज्रायुध ९१
कोटिरिवविषमाविषमाविद्यते॥

सरति। सहतीहस्तियेनकत्रजीहन्यालेनमृंखलयामाधनेनअजितो बद्धेस्मान्यं निवद्धस्वकूरमुखलायात्रहितः सनयत्नाणे

सबद्धो गोहजालेनहस्तिपेनकिलाभितः निवृद्धो यंत्रणामापन्नरस्पृं खलयार्दितः। खेहाजिगडनिर्भेदूंवकारसमनंगजः। हन्मामो
यत्नतस्मात्मामुक्तिमदितयेनतु। नत्स्यनन्निगडछेदं हृहवासदेटनिश्चयः। पपानाथगजेंद्रस्य मूर्द्धितालनरोरिपुः। सोः पतनु
र्मनिर्मितावमापकरिणाश्चीरः। तं पुरष्यानितं हस्वाभहेनः करुणापयो। केपिस्कारगुणाः सतः सन्ति निजं गतं नाथपिप
तितेहत्यामीतिकिं नाममपो। रुपावारणपीतिकलयन्नाजद्यानसतं रिपुः। केवलं तं पविसमप्रदेशं सययोगजः। गते
गजेसमत्रस्यो हस्तिपः स्वस्तिहहयौः। सोद्विपगजं यत्नातुल्म कान्नरिनेवनोविरेणलनतेचद्रेकस्मिंश्चिकाननुस्थि
ते॥

णरतंममायेति। वाक्यनेहास्विवद्धइतिपीनरुक्षां। तनस्येति। तद्धं वनिश्चयः। नस्यहस्तिनो वंधे निश्चयोयस्यमरिपु
हस्तिस्तिपकः। ताल्नराः सकाशान्गजेंद्रस्यमूर्द्धिपातन॥।

वा०नि० सहन्तिवानवलयं इव बन्धव नयमस्य गयमप्र पूत्पेन। सोपस्थां दृति। नरोमौ ध्रुहिस्थाना देतो। आगामिनं कालं वर्त्मानेः पवेशिता
८२ ऊँक्रमेउपायने देरक्षोधयन्ननिरपापमकुर्वन् दुःखयातिविंध्यगजो यथैनबद्धः। इदं नाम्ना विधजं कथाद्वयस्तात्पर्यं

सखानुवलयं चक्रे हस्तिपकानने निनः। उपर्यस्मिन् गयजुरीर्णजनतो ध्वनस्तं तेशवः दिनैः कतिपयैः खवारणो विहरन् वने। तस्मि
न्निपतितः स्वातेशुकायाविवयर्वनः। इति न्यूयोहर वद्धस्ते नहस्तिपकेन सः॥ निष्ठन्न घापिड़ःखेन ससप्रानियथावाजि
ः। आह निष्प्रसृ रेवासोय इयपतितं रिपुं। तत्कालसमतं तद्दुःखं गजः स्वानानिवध नांमो रव्यादागामिनं कालं वर्त्मानं कि
याकमेः। अज्ञो वयश्चि राद्दुःखं यातिविंध्यगजो यथा॥ ॥इति गजेन्द्रोपाख्यानं॥॥ श्लोकविधन उवाच॥ मणिसाधक
विध्येनवंधनाथ परा रात्मजमसृष्टि तं यक कथाजालं पुनर्म्मेकथयीकुरु। ८२

६ छुति। मणी तो मणाति। मणिसाधकविध्येनबंधनान्मणिसाधकाद्विध्येनबंधनाद्वेत्यर्थः॥

योसौ विनिश्चयं त्रियं वाक्यं। यः पुनान् ज्ञानात्स्वार्थकिन्नाजान् स्वार्थज्ञाने पवीणः। न च ज्ञाने बुधं दितः। अप्रगल्भः सपुमान्रत्न
मं साधकः प्रोक्तः। सात्मोक्तविधिना रत्नसाधनाज्ञ ब्रवीति। रत्ने तज्ञानिश्चया ना वा सच रत्नं संसाधकः। पुमांस्तमेवयतस्त्वं गुणस्ते
पुनर्ज्ञो न वति। तेद दिविभ्रांति सत्त्वं निश्चयव नास्ति। कस्त हिंविंतां मणिरिम त्राह। विद्वीति। श्लोकद्वयवाक्यं। यतो मेव नाराउसंमं
दत्तोलोवाच॥॥ योसौ स्वार्थकिञ्चाजस्तनु ज्ञाने बुधप्रचोदितः। रत्नं संसाधकः प्रोक्तस्तमेव महीयते। तत्रो मेव सिद्धास्त्वेषु
न बुज्ञाने बुधिक्षितः॥ विद्धि चिंतामणिं साधो सर्वत्यागमरुं ज्ञिमं। त्मं तं सर्वदुःखानां त्वं साधयितुमुद्यतः। संत्यक्तेन व
नारात्यं सहारं धन वांधवं स्वदेशम्पा नि हरस्य मागतोसी ममाश्रमं। केवलं सर्वत्यागेऽज्ञोषितोऽहं श्रमति स्वयां। न तः स
वपरित्यागो यावन्नाप्नोति हूर्णतां॥ तावन्न त्यागविश्रस्त्वं स्वमं बुद्ध स्वार्पणेन॥
कं युनस्त्वा निहर मिममागते। सिद्धतमत्वं सर्वदुःखविनाशकं सर्वत्यागं नाम चिंतामणिं साधयितुमुद्यतः इत्न वयः कथं
न हिंसा चिंतामणिं सम्पादनं भवईत्याब्राह। के वन्न सममिति। अथ त्रयवाक्यं। यन्न तत्त्वं यास्वर्वसंत्यागो मतिः केन शोषित अभिमा
नोन सकृ इत्यर्थः। तत्तस्मादेते। सर्वसंत्यागमाहा सिद्धान्तसिद्धि पदोपविकाम्यत्ता मार्पणेन दवं खमाकान्तामं बुद्दस्वा॥

वा॰नि॰ नायाममितिश्लोकद्वयंवाक्यं॥अयमिदानींसिद्धःसर्वत्यागःपरमानंदःपरमस्थानंदोयस्मिन्महाउदयः॥उदोध्येयस्मिंस्त्यागःस
८३ र्वत्यागोनभवति।यतोसौपरमानंदहेतुःसर्वत्यागश्चिरसाध्योमहाननवकौ।दिदन्तेवंविंतयाविकल्पेचेनिमित्तादिंगतेसतितेन

नोर्थसंपरमानंदःसर्वत्यागोमहोदयः॥कोप्यहो वैरनपवासोचिरसाध्योमहानिति।विश्वयेति।गतोहृदिविकल्पेनववेतसि।वान्तये
ववनस्पंदेमागमोऽदीय्य तेगतः॥सर्वत्यागेनगमहारवेगतेकमललोचनतपकाचमणिदृष्टस्त्वयासंकल्पवर्जषा।अमितानं
हमुल्लस्यमुसाध्यंयःप्रवर्तनेमित्रेवस्कनिदुःसाध्येस्यान्महासबाधम्यः॥चिन्तामणिमयाप्राप्तास्त्वंबुद्धवानसि।नमबवा
नेनवान्साध्योस्फटिकस्यापिवणिक॥॥इतिचिंतामणिविवरणं॥॥

त्यागःप्रोद्दीयतः॥तात्पर्यीवानमहनेवनस्पंदेकर्पैनहृदिंगतेपदी।यथाप्रोडुीपगच्छतितद्वत्।अमितेनेति।अमितानं ८३
हःसुसाधस्यसर्वत्यागोमितेनपरिमितानंदेहंडुःसाध्यंकंचवस्कनपात्रितेति।पतकःकाचमणिंलब्धवान्प्रियस्तकिंचि
दपिनजबवानित्यर्थः॥॥

इदानींविध्यंहस्तिकथांविवृणोति।योमाविलाहिनान्नपवदोपयथाबलिरिस्मन्नेनाविंध्यहस्तीनवान्नस्तनादेराग्यविवेकोवज्रदी
योनस्परदशनौशृंखलादिवंधनजनकनान।हस्तिपएकस्त्वदज्ञानंवंधवानदुःखहेतुनाशाजोहरज्जुजालमाशापाशजालयेव

कृताजोवाच॥योसौविंध्यवनेहस्तीसोस्मिन्नुन्मितलेनवान्।योवैराग्यविवेकोनेनोनस्यदर्शनोसितो॥यस्यासौवारणं।
कास्तिनस्पशेहस्तिपःस्पन्तः।वृद्धज्ञानंवदाक्रान्तितस्परंनेतिदुःखदा।अनित्राक्रोप्यशाकेनदुःखादुःखंनयाम्यं।हस्तीहस्ति
पकेनवराजन्मोरवणेनीयसे।यद्वाहरज्जुजालेनवारणःपरिवेष्टितः।नुदाशापाशजालेनवारणपद्माहतः॥आशा
हिंजोहरज्जुमोविषमाविपुलादृढा।कालेनहीवयनेजोहतस्मात्तुपरिवर्द्धते।यदनजगजःशत्रोशृंखलाजालवंध
ने।तत्रनाजमवान्नभोगान्नमिराजमकंटकं।यमुनानोलतरोन्नष्टान्मोहस्तिपकोपतत्।वियिसजनितनज्ञानमज्ञा
नेपंतितंकृते।यदाविरक्तःपुरुषोभोगाशामुक्तमिच्छति।तदाप्रकृपतेज्ञानंछेधेदेहेपिशाचवत्॥तृणोवेनस्मु
नुकेपतन्मज्ञानसंस्थितिः॥यदाविवेकीपुरुषोभोगाक्रमसमतिष्ठति॥तदापवार्यतेज्ञानंछिन्नदेहेपिशाचवत्॥

नानेपस्करासनोगस्तोमोहस्तिपंकस्यतावतरोचंसोनामा घयाराज्येनसमानेवदज्ञानस्यचेत्रः।पतितंहस्तिपंक
मुपेसहस्तिनोवनगमनन्योमनव॥

वा०नि० सर्वत्यागमहासिना निःशेषमज्ञानसाछेदनेनारण्यमाश्रयणं। हस्तिपकेन नृपो हस्तिबंधनाय वनेखातकल्पं नं अज्ञानेनतपो
८४ नियमनियोजनं खातनवलयस्थवाजत्रणं नानाविरवसुंबनं वतयोःदुःखमसजनहतिशिरीषदावरणमितितात्पर्यं निष्क

यदावनंप्रयातं तदा ज्ञानेनतं वयात्यनिनं सन्निहितेन सर्वत्यागमहासिना। नेन नृपः समुत्थाय स्मृतापरित्यक्तं तक्षःश्रपं
चसानेप्सितनाहंने वनियोजितं कृतं रेवखातनयितस्तं यद्ज्ञानेनत्यागमयः। राज्यत्यागविधौ तवं नाहं निष्प्रत्यूहं यतं येपात
वनपक्षेने वृद्धिरेण हस्तिनं कृतः। तत्रपोदुःखमनुजमज्ञानेन न वापितं ध्यानस्य परिवारश्रीगजारेनपसमम्। सावस्ता
नवितपते स्थितनर्तिविसारिणी। यत्रालवलनतामिरवगुप्तिक्रतः। अनंतं तत्रपोदुःखमीपत्सज्ञनरक्षिकिः इत्यापितपःस्था
नेदुःखहस्तिन्य दारुणे। स्थितोसि पाता ज्ञनजेन पत्रक्षामहाबुद्धिः॥ इति गजाख्यानविवरणं॥ चूडालोवाच यद्रुक्तं त
वज्ञालिप्तानया विदितं वेद्यपान्नदा चूडालया ज्ञानेनत्कस्मात्ति त्रोत्वराकृतं। साहि तत्रविरहं मुख्यायद्य दृक्किं करोतिव।
तन्सर्वं सततमेवाक तरनुष्टेयमादरात्॥ अथवेदवनेनस्मात्सयानानुष्ठितं नृप। तत्सर्वपरित्यागः कस्मान्न निपुणीकृ
त॥ शिखिध्वज उवाच॥ राज्यं त्यक्तं गृहं त्यक्तं देशास्त्यक्तस्तथाविधः। दारास्त्यक्तास्सुतास्त्यक्ताः सर्वत्यागो न किं कृतः॥ ८४

धं। यदुक्तमिति। शालिना। श्रयाथ। श्रत्रोति। नमा स्नूडालायाध वनेनानुष्ठितं चेतान्नहि सन्यक्तिरूपमाराः सर्वपरित्या
गोपि वा कस्माद्देतोनै निपुणीकृतः संसल्लीन कृत॥

कुंभःधनमिति। छत्रं राजावकानां अन्येषामुपजज्ञणं। इति सर्वएतत्सर्वं तेन दीयं न भवति। अतः सर्वत्यागो न भवतीत
ध्यः। तर्हि मदीयः कइस्तत्र। न वेति। सर्वस्माद्दृस्कं अपरित्यक्तः अनपगत उत्तमो रागः। इच्छाविषयस्तवास्ति नरागं

कुंभ उवाच॥ धनं दाराः गृहं राज्यं भूमिः छत्रं च बांधवाः। इति सर्वं न ते राजन् सर्वत्यागो हि कस्तव। तवास्त्येवापरित्यक्त
सर्वस्माद्भाग उत्तमः। तं परित्यज्य निःशेषं परमार्थस्य शोकतां॥ शिखिध्वज उवाच॥ राज्यं चेन्मम नो सर्वं तत्सर्वं व न
मेहमे शैलद्रुमादिगुल्माद्यं तदप्येतत्त्यजाम्यहं॥ वसिष्ठ उवाच॥ इति राम वदत्येवं कुंभवाक्येन नोदितः। निमेषमात्र
मात्रेणैव शीधी शिखिध्वजः॥ प्रसमार्जितवानास्थां सो हृहासहृदृनिश्चयः॥ सा हृष्टो वस्तटगतोरन्तोरेखामिवात्मना॥
शिखिध्वज उवाच॥ सह्यादिवनस्थ्यादिपिना हृपिवासना। परित्यक्ता मया नूनं सर्वत्यागः स्थितो मम॥

निःशेषं परित्यज्य परमामशोकतां यामि। शिखिध्वजः। राज्यमिति। सर्वं राज्यं मम दीयतावत् तत्र हि शैलद्रुमादिगुल्माद्यं वनमेव
सर्वमिमदीयं यदस्ति न देहं दृपित्सनामीसन्वयः। इतीति श्लोकद्वयं वा वां। आत्मनास्थांवनामिमानं प्रसमार्जितवानित्यन्वयः॥

वा०नि० कुंभः॥ अद्रिरिति॥ यदेतत्त्रयं वाक्यं सर्वविद्याख्येयं॥ शिखिध्वजवाक्ये। किं नामेति। संकल्पितकर्मबुद्धिपरिकल्पितोपयोगं नीडो
८५ पस्करस्यानसदनाद्यवलंबनं नीडे नाम सनं उपस्करं गृहोपकरणं स्थानं निवासनं सदनं गृहं इत्यादिनो अवलंबनं परि

कुंभउवाच॥ अद्रिस्तटं वनं श्वभ्रं सलिलं या दृषाः स्थले। इत्यादि त्वया नो सर्वं सर्वत्यागः कथं त्वया। त्वया मे वा परित्यक्तः सर्वस्मात्त्याग
उत्तमः॥॥ शिखिध्वज उवाच॥ एतच्चेन्न मम नो सर्वं तत्सर्वं नाजनादिमे॥ वापीस्थलोदरं तद्युतं तमे वा स्फ न जाम्यहं॥ ॥कुंभ
उवाच॥ ॥आश्रमो दिनं तेन तस्मिंस्तत्के त्यागो न सर्वगः। त्वया स्वेवापरित्यक्तः सर्वस्मात्त्याग उत्तमः॥ ॥शिखिध्वज उवाच॥ ए
तच्चेन्न मम नो। सर्वं तत्सर्वं नाजनादिमे। चर्मकुंभकुशतान्दि तत्रावत्ते तजाम्यहं॥ वसिष्ठ उवाच॥ ॥इत्युक्तोत्थाय त
त्सर्वमित्रं मालाजिनादिकं। एकत्रैव समानीय ददाह त्यागबुद्धितः। जाज्वल्यमानं दहनस्थो सहसुखं धनेन तत्क्षणे कवलीकृ
तिरस्ते हस्तेष्ठियामाह नृपतिः। वासनां तत्र संत्यज्य सर्वत्यागी स्थितोऽस्म्यहं॥ अहो सुचिरकालेन देवपुत्र प्रबोधितः॥
संपन्नः केवलः शुद्धः सुखेनाद्य वाहनम्। किं नाम किंचित् वस्ते तत्र वत्से कल्पितं कर्म। यन्मया उपस्करस्यान सदना ८५
वलंबनं यावद्यावत्स्मृही यत्र विविधाबंधहे नवः। तावत्त्राव त्स मायाति परमानिर्हितिमनः॥
यहशित्यन्। एतत्किं नाम व
स्तन्नकिंचिद्दस्तदुःखैकहेतुमात्। यदुक्तं वै सर्वत्यागवतः कुरुते जंतुः संवंधात्मन सः। प्रियाना नावे वो सनि स्वन ने हरि
येशोक कां कवयति॥

शाम्यामि परिनिर्वामि सुखितोऽस्मि जयाम्यहं। विवंधाश्च त्वयं यथा सर्वत्यागो मया कृतः॥ दिगंबरो दिक्सवनो दिक्समो यमहं स्थि
तः॥ देवपुत्र महात्यागी यदन्यद्दृशिष्यते॥ ॥कुंभउवाच॥॥ सर्वमेव न संत्यक्तं त्वया राजन् शिखिध्वज। नासर्वत्यागपरानंदे ममुथा
त्निनयं कुरु॥॥ वसिष्ठ उवाच॥ ॥इत्येवं बंधनातेन किंचित्संविन्मनुन्नता॥ इदमुक्तं महाबाहो रामा राजीवलोचन॥ ॥शिखिध्व
ज उवाच॥ ॥इंद्रियग्रामसंघातो रक्तमांसमयाकृतिः। शिष्यते सर्वसंत्यागे देहो मे देवतात्मज। नूनं उत्थाय पुनर्देहं नगपाता
द विघ्नन्नविनाशात्मकनांनी नासर्वत्यागी नचाम्यहं॥॥ वसिष्ठ उवाच॥ ॥इत्युक्त्वा देहमयत्स्थलं वेन कुमसोजवता करोति
यावदुत्थानं तावत्कुंभो नोत्फवानह॥॥ कुंभउवाच॥ राजन्किमिति देहं त्वं निरागस्कं महावटे। सजन्यज्ञो हि रूपतो रुपितो हत्रि
न एकं। त्यक्ते नाविचारीरेण किल तामरसेक्षण। सर्वत्यागो न ते यानि मिथ्ये निर्विषयो हि सः। येनायं चाल्यते देहो यदी
जं जन्मकर्मणां॥ तत्संत्यज सि चेत्रायं तन्महात्यागवान्भवान्॥ ॥शिखिध्वज उवाच॥ ॥केनायं चाल्यते देहः किं बीजं जन्मकर्म
णं॥ कास्मिंस्तत्के परित्यक्ते नर्वेनिवतिसुंदरम्॥

वा०नि० कुंभः॥साधोइतिश्लोकद्वयंवासं॥सर्वगताकारेसर्वजगताकारेणपरिणतेनजडंमंकांतैतन्मतयाप्रकाशकत्वान्नाजडंकांचि
८९ साधोसर्वगताकारंजीवप्राणादिनामकं॥नजडंनाजडंत्वान्तंचित्तंसर्वमितिस्थितं॥चित्तंविद्धिजगज्जालंवंमश्चित्तमुदीर्यते॥त
स्मिन्साधोपरित्यक्तेसर्वत्यागोभवेदिति॥जन्मनांकर्मणांवापिचित्तंबीजमुदाहृतं॥पादपःपवनेनेवदेहःचित्तेनचाल्य
ते॥चित्तत्यागंविदुःसर्वत्यागंत्यागविदोजनाः॥चित्तेत्यक्तेलयंयातिद्वैतमैक्यंचसर्वतः॥शिष्यतेपरमंशान्तमेकमच्छमना
मयं॥सर्वत्यागःपरानंदोदुःखमनन्तदुःफलं॥इत्थोमिस्सुरसीकृत्ययदिच्छसितदाचर॥कृत्वासर्वपरित्यागंशान्तस्वस्था
वियत्समःसोस्मान्वतिमद्रूपस्याद्रूपस्तद्रूपोभवभूपते॥शिखिध्वजउवाच॥चित्तस्याहोस्वरूपंमेयथावद्भग
वन्चहाननश्चित्तपरित्यागंवदमेवदतांवर॥कुंभउवाच॥वासनैवसदाराजन्स्वरूपंविद्धिचेतसः॥चित्तशब्द
स्तुपर्यायोवासनायाउदाहृतः॥अहमर्थोदयोयोयंसर्वानर्थैकभाजनं॥एतच्चित्तद्रुमस्यास्यविद्धिबीजंमहामते ८९

तस्मिन्नात्यन्तिरिक्तात्मा॥कुंभः॥अहमितिसर्वानर्थैकभाजनंसर्वस्यानर्थरूपस्यसंसारस्यपुनःकारणंयोयमह
मर्थोदयःअहंकारोरयोस्तिचित्तद्रुमस्यबीजंनिदानंविद्धि॥

एतस्मादिति॥प्रथमोद्भिन्नात्प्रथममुद्भूतात्एतस्मादहंकारांकुरात्नवाकृतिःअनुनवरूपोनिश्चयात्मकोनिराकारःबाह्यविषया
कारानुपरक्तोयोंकुरोजातःसैवबुद्धिरित्युदीर्यतेइति॥अस्येति॥बुद्ध्यभिमानस्यबुद्धिरूपस्यांकुरस्यसंकल्परूपिणीयाप्रपीनता
स्थूलतास्ति॥तस्याःसंकल्परूपिण्यास्थूलतायाएवचित्तंचेतःमनइतिवाभिधानाःसंज्ञाभवन्ति॥ईदृशस्येति॥ईदृशस्यउक्तप्रका
एतस्मात्प्रथमोद्भिन्नादंकुरात्तुनवाकृतिः॥निश्चयात्मानिराकारोबुद्धिरित्येवसोच्यते॥अस्यबुद्ध्यभिमानस्ययोंकुर
स्यप्रपीनता॥संकल्परूपिणीतस्याश्चित्तंचेतोमनोभिधा॥ईदृशस्यास्यचित्तस्यद्रुमस्यप्रतिहरणं॥शाखाविलवनंकु
र्वन्मूलकापेनरंकुरु॥मूलोद्धरणमेवाशुत्यागंत्यागविदोविदुः॥वासनाविविधाशाखाःफलंत्योविविधंफलं॥अनादि
तानवमंतन्वन्तीःसंविद्बलेनवै॥ रस्यास्यचित्तरूपस्यद्रुमस्यशाखाविलवनंकामसंकल्पचित्तरूपस्यद्रुमस्य
ण॥शाखाविलवनंकामसंकल्पचिकित्सादिरूपवासनानांशाखाविच्छेदंकुर्वन्चित्तस्यमूलकारवेआहात्मनोमूलस्योद्धरे
तरमास्थाभिशायंकुरुःतच्छाखाविलवनप्रकारमाह॥वासनाइति॥त्रिविधंनानाप्रकारंफलंसुखदुःखादिरूपंफलंप्रा
वितरंतोवासनारूपाविविधाःशाखाःसंविद्बलेनआत्मानुसंधानबलेनअंतःअभाविताउपहृताःसत्योनूनाःछिन्ना
भवन्ति॥

वा॰सि॰नि॰अ॰सं॰स्त॰के॰नि॥ यन्मुमानसं संक्रमनाः विषयेषु नाशकचित्रमो मौनीनिष्ठः तवारविचारणः शान्तानिष्टानापरेषां बहुसंकपा
१७ सुविचारणा॥ किं केन कथमित्यादिरूपाप स्मनाद नः सन्तुसंप्रासकारी आवत्पकारी नवति॥ पुरुषानन्दनिचिन्तलतः छिन्नचित्रन्यबे
मवेशगोएमिति॥ गोणमप्रधानं मुख्यं प्रधानं॥ मुख्यबेनेति चित्रकटकखंडस्य चित्रचित्रमेव कंटकसमूहान्वको हरूः तस्ममल

अमंसक्रमनामोनी शान्तवादविचारणः॥ संप्रासकारी यस्मो वर्तनचित्रलतोनवेत्॥ गोणं शाखाविजणं मुख्यमलविकन्तनं
॥चित्रहरूस्यतेनवंन्दनकाषपरो नव॥ मुख्यबेनमहाबुद्धेमलदाहमनंकुरु॥ चित्रकं पंडस्य नवत्येवमविन्ता॥॥ शिखि
ध्वजउवाच॥ अहं नावात्मनचित्रदुमवीजमहे मुने॥ कोवनोदहानारव्येस्मिकमपि पथकिरो नवेत्॥॥ कुंभउवाच॥ रा
जं षात्मविचारोयं कोहंस्यामितिरूपकः॥ चित्रद्रुमवीजस्यदहनेदहनस्मृतः॥

राहं अलसम्यक्कुरु॥ एवंसत्यचित्रतानवति॥ अहमिति॥ अहंनावात्मनो अहंकाररूपस्य चित्रद्रुमवीजस्यदहनेको १७
वा अनलोर्थकिरः अर्थक्रियाकारीनवेत्॥ राजन्निति॥ चित्रद्रुमस्यवीजस्य अहंकारस्य दहनेकोहमित्येवरूपस्त्रा
त्मविचारएवदहनःस्मृतः॥

स्तुनेश्वस्तिशोकद्धयं वा वा॥ नगाद्यादिरहंकारांतो वर्गजिह्वानानाहमितिस्वंपे वबुध्यावक्तुः प्रविचारितम्मित्यत्र यः॥ विदितिप
नेश्रीयमानानावः पदार्थयत्र यस्मिन्नुस्कनिवंहं तेयद्यस्मि तारो चंतेपेन चनिलीयंते॥ निश्चीयंते तद्ब्रह्मात्मनिर्मलंत्र्यज

शिखिध्वजउवाच॥ ॥मुनेमया स्वयाबुध्यावक्तुः प्रविचारितं॥ नाहंजगत्रयदिहो न मांसास्थ्यसृगादिमान्॥ कर्मेंद्रि
याण्यपि न चन बुद्धीन्द्रियाण्यपि॥ न मनो नापि चमति न हंकारश्चैवस्य जाड्यतः॥ कटकत्वं यथा हेम्नित्यथाहं वै विदात्मनि
कुंभः नावन्मात्रकं हं यदिन चंमहीयतेनि॥ अजडंत्र महाबुद्धे योमितंवदमेनव॥॥॥ शिखिध्वजउवाच॥ चिन्मात्रमजम
जमच्छात्मवेदनं विष्णांवरयत्र नावास्वदृश्येते निर्णयित्वे वयेनवा॥ एवं रूपस्य मेध्ययं रूनं मज मकारणं॥ वितउमसय
द्वीजमहं नावात्मकं यदि॥ न वत्पकुनखाको मिनकं पक्रमुपैति मां॥ मुनेयस्मात्रवाक्कोमितेनन प्येमुलरूपणं॥॥

दिन्मात्रं वेदनमेवाहं अहंशाब्दस्य मुख्योर्थः एवमिति॥ यच्चित्रदुमस्यवीजं न दहमनात्मकोमलंपवं रूपत्र्यंस्मदिशुद्
चिन्मात्रस्वरूपस्य हरिभ्रकारणं मेवलयंनत्वेति॥ नत्व अहं नावात्मकं मव नूयो नयं न्यक्रमामुपैति॥ अनसस्तुं नत्रा
को मितेन हेतुना सदाकारुणं नयानशानवमि॥

वा०नि० कारणादिति।कार्यविस्तुकारणादेवजायते।नतस्मात्कारणादहंभावात्मकस्यकार्यस्यकारणमद्विष्यात्मैनेवकथयामुनइति
८८ ।अहमितितोपस्यअहंकारस्यवेदनंविनष्टेऽन्नोन्मुखत्वमेवकारणंवेपि।नबुद्देहनंयथाउपशामंयान्ति।तन्मेवदापनदेव
विद्दिणोति।विनइति।विनइति।विनष्टेतन्नस्यवेन्नोन्मुखत्ववेदनपाउसंधानंतेनहेतुनाश्रयमहंकारोऽदुःखायास्थितःश्र

कुंभउवाच॥ ॥कारणाज्ञायतेकार्यमहंभावात्मकस्यतत्।मुनेकारणमद्विष्यकथयाशुममात्मना॥शिखिध्वजउ
वाच॥मुनेहमितिदोषस्यवेदनंवेधिकारणं।तद्यथोपशामंयान्तितन्मेवदमुनीश्वराविश्वचेतोन्मुखत्वेनदुःखायाय
महंस्थितः॥चेतोपशामनंब्रूहिमुनेदुःखोपशान्तये॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥कारणंकारणाज्ञोसिवेदनस्यवदाशुमानत
स्त्वांबोधयिष्यामिकारणंकारणक्रमं॥

नोदुःखोपशान्तयेचेत्यापशामनंदृश्यस्फुरणंब्रूहि।कारणमिति।त्वंकारणज्ञोसि।अतोवेदनस्यकारणंवदाश्र ८८
तोवेदनमितिभिन्ननिरूपणानंतरंत्वांकारणाकारणक्रममकारणंकारणाभावःकारणस्यकारणाभावस्यकमंप्र
कारंबोधयिष्यामिइदमस्यकारणमितिइदमस्यकारणंनभवतीतितद्बोधयिष्यामीत्यर्थः॥

देहेति।वेदनंकर्तृदेहादिरूपयाऽसत्ययामिथ्यान्नतस्फुरणयावस्तुसत्तयापदार्थस्वरूपसत्तयाउदेति।पवनलेखयासं
र्कंपस्वात्मसत्वमितितयाऽसत्तयाविनवीजंअहंववेदनंअहंकारस्तत्कारणंचवेदनंसमुपशाम्यतितोवस्तुसत्ता
यात्नसत्त्वःमिथ्यात्वंनावगच्छामि।विद्यरंनश्यति।देहादिवस्तुसत्तायदिविद्यतेनत्रहिंतेवेदनमस्ति।संभवति।युक्तनशनि

शिखिध्वजउवाच॥ ॥देहादिरूपयोदेतिवेदनंवस्तुसत्तया॥असत्यानाशयाप्यंदीययापवनलेखया॥असत्तांवस्तुसत्ता
यानावगच्छाम्यहंयया॥अहंववेदनंचिन्नवीजंसमुपशाम्यति॥कुंभउवाच॥ ॥विद्यतेयदिदेहादिवस्तुसत्तानदस्तितेश्वना
दादेहसत्तादेःकिंनिष्टंतववेदनं॥ ॥शिखिध्वजउवाच॥हस्तपादादिसंयुक्तक्रियाफलविनाशवान्॥सदानुभूयमानो
यंदेहोनास्तिकथंमुने॥कुंभउवाच॥कारणंयस्यकार्यस्यतन्मिपालनविद्यते।विद्यतेनेहतत्कार्यंतत्सविभ्रमकवित
मः॥

॥यावन्नाद्देहसत्तादेरनावस्तुतववेदनंकिंनिष्ठंनिरालंबनमित्यर्थः॥हस्तेवार्थक्रियाकारीसदानुभूयमानदेहःकथमपप
अपितुंडशानादस्यपर्थः॥कारणमितिकारणंविनाप्रतीयमानंकार्यंनास्त्येवातत्संविस्मिक्तविभ्रमोधांतिरित्यर्थः॥

बा॰ नि॰ अविद्यमानमिति। नमोऽस्तिनं नान्तिकश्चिन्न। सर्वं अविद्यमानमेव विद्धि। हि यस्मात् कारणात् दृश्यं अकारणं च त्रिकारणं विनैव प्र
९९ नीयते। न कार्यं विना समर्पयितुं शक्यते। अथ इतः इदं जगत्तिन्ना महानस्त्वमिति निर्ह्रवास पर्वविना गहेऽस्य कारणं कथं चास्ति तास

अविद्यमानमेव त्वं विद्धि यस्मात् विश्वमोऽस्ति। अकारणं हि यद्दृश्यं तन्मिथ्या रज्जुसर्पवत्। शिष्य उवाच॥ अथ तत्पि
नामहेयः स्यात्तेन सृष्टमिदं जगत्। स पर्वास्य कथं न स्यात् कारणं वद मे मुने॥ गुरुरुवाच॥ सर्वं दोषेकेवलं ब्रह्म
नं ब्रह्मैवास्ति महीपते। द्वितीयकल्पनामात्रं वाऽथ नास्ति न कारणं॥ शिष्य उवाच॥ वेद्यः स परमं ब्रह्म का
रणं किं जहेतुना। अकारणं कथं तासाध्येतन्न प्रत्ययं वेध सः॥

नन्वेवं नकारणं निर्विकारत्वात्। अन्यदपि कारणं तं वस्तु नास्ति द्वितीयकल्प ९९
नं हि केवलं अद्वितीयं ब्रह्मास्ति। तन्नु न कारणं निर्विकारत्वात्। अन्यद्दृश्यकारणं न तं वस्तु नास्ति॥ आत्मा वा इदमेकमग्र आसीन्नान्यत्किं
नानावान्॥ द्वितीयस्य ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य वस्तुनः प्रतीयमानत्वात्॥
वत्नमावदितिश्रुतेः अथ सत्कारणं नास्तीत्यन्वयः॥

अनेनमिति श्लोकत्रयस्यार्थं दर्शयति। अनेन वारिसरूपं यस्य दृश्यमुपलम्भनं ज्ञानस्वरूपं वस्तु तन्नान्यत् शिवं शान्तं अव्ययं चेति ह्वा
अनेन मिति श्लोकत्रयस्यार्थं दर्शयति। अनेनत्वात्कर्त्तृत्वं यद्दृश्यमुपलम्भनं तद्ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कार्यस्याभावात्। केनचिदुपकरणेन न केनचित् वस्तसाप्य
नरूप्यं केनचित्प्रकारेण कर्तुं न वेन नकथं चिकचाकर्तव्यं व्यतिरिक्तस्य कार्यस्याभावात्। इदं जगत् किंचिदपि नकृतं अतः तत्र न तु गच्छति यन्ता
भावात्पर्वकर्तव्याभावात्। मोक्षत्वमपि नास्तीत्यर्थः। अत एव नभावान्। इदं जगत् किंचिदपि नकृतं अतः सन्न गच्छति
वस्तुतो नास्ति च तन्नवे धाम्यवि न्यात्रकाल्पितं वा विदेव सर्वं चिन्मात्रं जनितः चिन्मात्ररूपिणि विधसौ वस्तु नितवान्द
वस्तुतो नास्ति च तस्य वेधा विन्यात् कल्पितं वा विद्धि सर्वं चिन्मात्रं जनितः चिन्मात्ररूपिणि विधसौ वस्तु निततांद

कुरुवाच॥ अनंतमजमव्यक्तं यदाद्यस्वरूपं। अत एव तमपि विज्ञेयं नच्छिवं शान्तमव्ययं। नकथंकस्यकेनवकर्तुं
न्ताकदाचेन। अनेनेदं न किंचित् ज्ञायते न निर्विघ्ने तच्चिन्मात्रकल्पितो वेधा विद्धि बोति विनिश्चितमतन्मात्रं जनितः सूर्यादि
हात्मकदेतिरिध्यति गन कत्वास्मिन्न मोक्षास्मि सर्वं शान्तमजं शिवादिदं इति निश्चयवानन्य रजाने नडुतान या अज्ञानं शिथिलीकृ
तमेवानष्टं विडबधाः न नाशो न विनाशो इति सर्वसंस्थान विचक्षति॥

यथा काविल्मात्रान्मक रज्ज्वेवास्थिते निश्चितः निर्मितं सर्वं इदं तया प्रतीयमानं सर्ववस्तु शान्तं च अजं शिवं अत एव नाकल्पितोऽपि वा
त्मकाचिन्मात्रान्मकरस्ये वास्थिते निश्चितः निर्मितं सर्वमिदं तया प्रतीयमानं सर्ववस्तु शान्तं च अजं शिवं अतो नाकल्पितोऽपि वा
स्मिन्न्येवं निश्चयवान् सन् तस्य अज्ञानं न तु तादृशं नया। अज्ञानमिति। पर्वं पूर्वकिनी त्याशिथिलीकृतमज्ञानं नष्ट
विदः यस्मात् नाशे जविनाशे सर्वसंस्थानाविद्युतः नो देति। असमवायिकारणनाशे कार्यद्रव्यनाशस्य व्याप्यत्वात् सर्वसंस्था
नविज्ञनेऽवसमवायिना नाशरूपश्चास्तीति भावः॥ ॥

वा०नि० नानमिति।सपदार्थःप्रशमस्तेजोद्रव्यविनाशोनिर्विकारतावा।तस्मादिति।तस्मा·देहेऽपिदेवदेवःपरमात्मास्वयंसर्वात्मनिविज्ञानात्मकतया
८० रम्यंनतत्पदविज्ञानःस्वसंकल्पवशादयंप्रतीयमानप्रपंचरूपःकचतिस्फुरति।तेनैवदेवदेवेनात्मास्वयंस्वस्वरूपमेवपश्यजड़
त्मात्मवैनेवशोकःइतिस्त्रोहेनोरिदंसमस्तंदेवस्याज्ञानंतत्स्वरूपः।तुद्धःप्रबुद्धोस्मिकतिश्चनावाक्यार्थंजगत्रास्तितेनजगद

नानवद्दिश्यनेयस्यतस्मादुर्कंक्रमतःस्वयंहर्षसंस्थानविगमात्प्रशमोऽप्युपपद्यते।तस्माद्विज्ञानात्मकतयात्मनिविचित्त
नोयंनित्यस्वयंकचतिभ्रमिपदेवदेवः।तेनैवपप्रजड़इतिस्वयमात्मनात्माप्रोक्तःस्वरूपमितिविज्ञानात्ममिदंसमस्तं॥॥शि
खिध्वजउवाच॥॥बुद्धोऽस्मिभगवन्युक्त्यायुक्तमुक्तंत्वयात्मनाकृतंज्ञातंतत्त्वम्।तेननास्तिपदार्थदृक्।एकस्मिन्विशुद्धो
स्मिविशुद्धोस्मिशिवोस्मिचानमोमह्यंपरंचन्नंनकिंचिदितिबोधितः॥

ऽचेनवपदार्थदृक्त्वास्तिइतित्वयायुक्तियुक्तंप्रबमिति।यतोऽहमतःपरंचेत्यंकिंचिदपिनास्तीतिबोधितः॥चिन्मात्ररूपो ८०
हमेवसर्वात्मास्फुरामीतिबोधवानास्मि।यतःकारणादेवचिन्मात्रंप्रपंचात्मनेविशुद्धोऽनिर्मलोस्मिविशुद्धस्वरूपावबोधवा
नस्मितेनचशिवःपरमात्मैवास्मि।तस्मान्मह्यमेवनमः।मंनव्यस्यहेयतीतरस्याज्ञानवान्॥

पदार्थेति।पदार्थचेहनात्वानेदेनपदार्थानुसंधानाद्धेतोः।अमरदेवेदंजगदिहशमनप्रकारेणवनासते।अतएतेनपदार्थविहा
नेनालंपर्यामि।अयेदानीमहंस्वकोशाकाशागतविष्ठंतमासोजगदिति।मदेशादिकालकलाक्रियोयादेशादिशादिसंविल्म

पदार्थविहनादिष्ठमसहेवावनासते।अहमद्याजसेनेनतात्रमासेस्वकोशावन्॥जगत्पदार्थप्रविनाशदृष्टिस्म
देशादिकालकलाक्रियोयाअहोनुकालेनचिरेणशांतान्प्रल्लेवचातस्थितमत्परयात्मा॥ ॥वसिष्ठउवा
च॥ ॥कुंभेनतवोधितस्त्वेवंभवावबोधवान्॥विनिर्गतोऽराजाथमहामोहसमुद्रकान्नाएवकुंभव
चोराजानावयस्तदकृत्रिमं॥स्वएवात्मपदेतस्मिन्नक्षणंपरिणतोभवत्तावन्नूर्वैमिलितमनोजो
वनशात्रवामुनिः।शिलातलादिवोत्कीर्णोनिष्पंदावयवाकृतिः।ततोमुहूर्तमात्रेणप्रबुद्धस्फु
रितेक्षणं।उवाचमुवाचमहाबाहोवडालाकुंभरूपिणं॥ ॥

हिताजगत्पदार्थप्रविनाशदृष्टिजनिविषयापदार्थनैर्देविषयाचसंचिरेणशांतानिहतान्यव्ययात्माशांत
व्रतैलवास्थितंअवस्थितावन्मवेतिआमीलितमनोलोचनामीलननामवृत्तिनिरोधः।शिलानलाउत्कीर्णच
दकादिनिशिलानलउत्कीर्णमिवस्व॥

वा.नि.
९१

कश्चिदिति॥ निर्विकल्पां नाम समाधिजां पुनस्त्वं विश्रांतिं स्थाने॥ भगवन्निति॥ महादिनवनस्थिना महाविनवाञ्छणिमाहयः॥ मह
ती परवी जीवन्मुक्तमार्गः॥ अनसीनिस्शोकव्ययं वा कं॥ स्वकर्मोगे षणोन्मत्त विषयान्निजाघाकषायपाघ्यपाकेऽत्यंतः
कुंभ उवाच॥ कश्चिद्दृश्यमिन्यद्देस्फारे शुद्धे मडनिनिर्मज्जोः पुनस्त्वं निर्विकल्पानां सुखं विश्रांतवानसि कच्चिदत्र प्रबुद्धोसि क
च्छिद्रान्निस्त्वयोदिता॥ कचित्तज्ज्ञेयं परिज्ञानं दृष्टं द्रष्टव्यमेव च॥ शिखिध्वज उवाच॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन महाविनवन्म
विता॥ महती परवी दृष्टा सर्वस्योर्ध्वस्थितानमया॥ समांविदिनवेद्यानां महोवतमहात्मनां॥ अद्य वैकामतमयासं
गः सारफलप्रदः॥ जन्मनापि मयाव्धं यत्र नाममहात्मनां तदद्य लब्धमासंगात्रे नेवासादितं स्वयं॥ अनत्रमाध
प मद्यं तैमेतत्कामजजीवनं॥ कथं नासादितमनन्तस्वर्वमानापदं मया॥ कुंभ उवाच॥ मनसा पवशांमयान्तेत्सक
श्रोगे पलत्स्थिते॥ कषायपाकेनिर्वृत्ते सर्वेन्द्रियगणस्य वा॥ यामि देनासि विश्रांतिं विमजादेशकालकयः॥ यथा
सितांशुके शुद्धे विंदवः कुसुमांभसः॥ देहाभ्यजानिमकाजेनक मलेन्द्रणसद्योदृष्टात्मकजनीवपाकेनविगलमवः ९२

करणगणके सर्वेन्द्रियगणस्य च पाके आनकल्पेनिशलकुसुमांभसः॥ कुसंनकुसुमादिरसस्पर्कोजेनयः पाकः ते
नष्टह्रास्फजानां वदेहात्सवणिमजानिदिगजंति॥

द्विनोनिर्द्विवेकत्वष्टवृत्तो द्विवेकत्वविपर्ययदृष्टौ तदेव चित्रं न देवचाज्ञानं॥ एनयोर्दृष्टोयेलियः न देवज्ञानं सेव परागतिः॥ के
वल्यं कुलं पुनरिति॥ सर्वज्ञा मल्लिनायासने दिचित्रमारुनतज्ञस्य नास्तीन्यर्थः॥ ययेनानज्ञस्य व्यवहारहेतुः शुद्धवासनामेव

द्विवेकत्वदृश्यौ चित्रं न देवाज्ञानमुच्यते॥ एनयोर्येलियोर्दृष्टोस्तज्ज्ञानं सा परागतिः॥ कुंभ उवाच॥ प्रबुद्धोसि विमुक्तोसि म
क्तं चित्रं त्वयात्यय॥ महोदयो मुनिर्मानी स्वरूपे निष्ठितिनिर्मलः॥ शिखिध्वज उवाच॥ प्रबुद्धस्य च तज्ज्ञस्य चित्रं नाम
किलप्रनोदी वन्मुक्तास्तदेनेहि विहरंति कथं वद॥ पुनर्जननजोप्पायवासनाघनवासना॥ साम्प्रोक्ता चित्रशब्दे
ननसानतज्ञस्य विद्यान्ता॥ अप्रबुद्धा हि चित्रस्यासत्स्यासुमहाधिया॥ स्वर्गमोमादिफलदृश्य किंचित्सर्वमवतनात्स
स्कासपसमानासोयास्पनाथेचवेनवः॥ पदार्थोघुमश्च्याएवानस्ति इष्टस्पंदि न चित्रं मः॥ अपरिस्पंदविज्ञस्य समत्
त्तिनेंहधावति॥ यानिपानानि हि दुःखानि धुम्फुरतिजां॥ अथ यो चे नष्टापत्तजान्येवतानि महीयते॥ अथ चेतसि
नबद्धस्य हृस्पंदोत्तमेकतां॥ नीतानिष्टयथाकाममे क्षमागत्यत्रास्त्वनं॥

मनिधीयते न चित्रमिति॥ नदेवाह॥ मूढमिति॥ मूढं मतिः॥ मूढं स लिनवासमानु विद्धं प्रबुद्धं वासनेत्र येति॥ सं

कथमित्थितया नरति। लतिष्ठिद्वचनं कुंभ॥ एकमित्थि सर्वजगत् चिन्मात्रम् एकं वृक्षं यथा बुधिः॥ सर्वे वा मन्त्रिणे न दृश्याय देव चिन्मा
त्रवस्तु कीर्तीनिःश्रुत्वा मरा वधानिवुद्धि हन्त्रिति स्पंदेनावलेति॥ अभेवमव्हाजगत्त्रयापद्वपंतीत्यर्थः॥ सर्ग इति किम्

शिखिध्वज उवाच॥ कथमेकं विनिर्जातः स्पंदास्पंदहाविभावनो। सर्वसंशयविच्छेदकारिणे न दृशा मे कुंभ उवाच॥ ए
कं वस्तु जगत्सर्वं चिन्मात्रं वारिवांबुधिः॥ नदेवस्पंदनेधीतिः श्रुत्वाराववीचितिः॥ अन्तश्चिन्मात्रममलं संमितिया
दि नामकं यजीनं नदिह मूलाप्यस्तं गजगत्रयां। सर्गास्थितम्दमात्रात्मा सम्यग्दृष्टो विलीयते॥ उदेत्य सम्यग्दृष्टा
तुरक्तो सर्पत्वमोपदया। सा स्व सर्जन सपक्षं संततं साम्यासयोगतः॥ कालेनामलतायातं चेतसा हा विवादिना॥ एनदे
व लमात्ता संसानुनतिमयं तं तउदेत्वं तनम्महाबुद्धस्त्वयमेवमहात्मना॥ इति ते कथितं सर्वं शिखिध्वज महीपते
यथा हृत्स्थितं सर्वं यथा च प्रविलीयते। एतत्कृत्वा च मत्वा च बुध्वा च मुनिनायकः स यथास्थितया तिष्ठ दृष्टसाष्ट पदे पदे॥

दमात्रमेव सर्गः स च सम्यग्दृष्टोऽधिष्ठानेन याथात्म्यज्ञानेन विलीयते। असम्यग्दृष्टात् रज्जौ सर्पत्वमिवोदेति ज्ञानेति ८२
श्लोकद्वयं वाक्यात्वानुनतिमयं स्वप्रकाशात् इतीति। श्लोकद्वयं वाक्यम्। एतत्कृत्वा वेत्ता तिष्ठ त्वयुक्ति निरुत्संधा प्रबुध्य त
बुं ... वागम्य दृष्टस्पष्टपदे दृष्टस्फुटस्वरूपपदे जीवन्मुक्तपदे यथास्थितया तिष्ठेत्यन्वयः॥ रामः

स्पंदमिति श्लोकत्रयं वाक्यं। अमरसंसदं सन्तानत्र देवसत्तापानोहृद्रूपैर्याः॥ विज्ञेपं न प्राप्नोत्याव यानकिंचिद्विवांछता
स्वंगिदृष्ठाप्यहं पर्वकाले मिनारदो मुनिः॥ अपलोकान्तमायातो जगत्समरसंसदं। न मां पश्यति वैराग्यं स कोपमुपगच्छति। नो
दे जनीयानवनगुरवो हि करा वनात्। त्यक्तसंकल्पलेखेन न किंचिदभिवांछता। यथा सदेव वस्तव्यं दृष्टिरेषा हि पावनी॥
॥वसिष्ठ उवाच॥ ॥इत्युक्त्वा भगवान्कुंभः क्षणादन्तर्हितो ययौ। गते कुंभे महीपालः परं विस्मयमाययौ॥ ॥शिखिध्व
ज उवाच॥ ॥अहो नु दीनतामिद्धा त्रातेयं पदवी निजा। रमायनो भवाकाराः संवृत्तांगतयतीव मे॥ ॥वसिष्ठ उवाच
॥ ॥एवं संचिन्तयन् राजा नूनं निर्वासिनाशयः। ओजारिव समुत्कीर्णो मौनमेवावतस्थिवान्। तस्मिन्नेव ततो मौ
ननिःसंकल्पनिराश्रये। प्रतिष्ठां निश्चलां प्राप्य मतस्थौ गिरिशृंगवत्॥ ॥वसिष्ठ उवाच॥ ॥निर्विकल्पसमाधानात्काष्ठ
कुड्योपमस्थितिः॥ एवं शिखिध्वजो राजा चूडाला सर्वंगं तपस्वा। शिखिध्वजं न ननरिं कुंभवेषेण तेन सा। प्रबोध्य धात्र्यधि
पा गमनं जरतर समानतः। विहंगम्य मुग्धमाकारं स्वैरं जयाह सुंदरं। स्वयं ततः मथा गता विवेशांतःपुरं क्षणात्। दश्य
वन्नवलोकस्य तत्कार्यं कारचा वत्सरं चिन्तयेना प्यपुनरम्बरमेत्य सा॥

स देव स्पष्टसंकल्पलेखेन स्यानन्यां जेरवा राजिः समहः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वा०नि० अहो इति। सत्त्वं रजस्तमोविमुक्तं चित्तं॥ चूडालोवाच॥॥ अहो इति श्लोकचतुष्टये वाक्यं। देहमालोकयामि जीवितशेषव
द्भवति न वेति विचारयामीत्यर्थः सत्त्वशेषो जीवितशेषः स्पन्दनिप्राणसंचारस्तत्वकेन शरीरगतसत्त्वमन्वेष्या
८३ निर्विकल्पसमाधिस्थं तत्रापश्यन्महीपति
वनस्वकुं तो योगेन त्रिविधजवनं ययौ। तस्मात्त्रैव तं नृपमपश्यदनन्तु मिगा॥ सिंहनादं चकार सा। भूयो भूयः प्रभेरस्येव वनेचरभ
राजानं तावदेतस्माद्बोधयामि परात्पदात्। इति संचिंत्य चूडाला सिंहनादं चकार सा। भूयो भूयः कृतेनापि तदा सा नैव चालयो यावद्घोरस्ये वने चरभयप्रदं
यप्रदं। न चचाल शिलेवाद्रौ यदा नादेन तेन सः॥ भूयो भूयः कृतेनापि तदा सामानेव्यवालयो ... कुंभरूपिणी। अहोपरिणतः साधु सपदङ्ग
। नैवं चालितः पातितो व्यथयदा न बुबुधे नृपः। तदा सविन्तयामास चूडाला कुंभरूपिणी। अहो परिणतः साधु सपदं हमुपिजीवामिप्रनोहं पिमि
वानयं। आलोकयामि चैतावद्देहं महीपतेः। यद्यस्य सत्त्वशेषो स्मिवाधवीजं हृदन्तरे तदाहमुपिजीवामि प्रनोदं पमि
दया। अन्यथा त्वङ्ग संदेहं हमिमृत्य न्यापरं पदं। त्रपुनर्जन्मनाये वयत्ना मीरहिकिमम॥ वसिष्ठउवाच॥॥ इति संचिंत्य
चूडालास्पर्शेन नयनेन च पतिमालोकयासा राघवसुवावच रवर्णिनी॥ अस्ति वसत्त्वशेषोस्य हृदि संबोधकारणं सवो
धहेतुर्हृदयने सत्त्वशेषं न्यबुध्यत। तन्त्रांस शान्तं विन्नस्य काष्ठलोष्ठसमस्थितं। सत्त्वशेषकथं वस्ति नत्वायतं ध्यान ८३
ज्ञानिनः॥
न सस्य ज्ञनि नयनेन च जीवितस्तवकेन गलितगोलकेन रञ्जरेषायुक्तेन नेत्रद्वयेन च सत्त्वशेषो बाबुध्यते सत्त्वयः॥

वसिष्ठः॥ प्रबोधेति। श्लोकत्रयी वाक्यं। यस्य समाधिस्थस्य दुर्लक्ष्या णं वपुः हृदि दृढं वसितृस्मरूपे हृदि स्थितं तः सत्त्वशेषो वीजेषु
व्यफलं च विध्यते चित्तस्पंदविमुक्तस्य त्रवजसमास्थिते स्तस्य कायः समसमानो गत्वानि न धाम्यति। नास्तमेति। न वोदेति
॥ किंतु साम्येन तिष्ठत्येवं कथितं सांप्रतं प्रकृतं श्रृणु इत्यन्वयः॥ इतीति श्लोकपद्ये वाक्यं। चूडाला। इति सत्त्वशेषस्य

वसिष्ठउवाच॥॥ प्रबोधकारणं यस्य दुर्लक्ष्यं वपुहृदि। विद्यते सत्त्वशेषोत्र वनितेपुष्पफलं यथा चित्तस्पंदविमुक्तस्य
तस्य त्वजसमास्थितं। कायः समसमानो गो न ग्लानिं पतिनदयन्ति॥ नास्तमेति न चोदेति सममेवावतिष्ठते। इत्यं तं
कथितं राम सांप्रतं प्रकृतं श्रृणु। इति निर्णीय चूडाला स्वदेहं तत्यथा स्थितं। सत्यज्य प्राप चित्तत्वे स्थितिमाद्यं त
वर्जितं। तत्र सा चेतसा स्पंदं कृत्वा सद्यः प्रमोद विवेशापुनर्देहि स्वनीड मिव यक्षिणी। कुंभाकृतिरथोत्थाय वि
वेष्टा निजमंदिरे सामगा तुं प्रवृत्तानां सामगरीष्टं हृतिस्वनं॥॥

सत्त्वं निर्णीय परकायप्रवेशप्रवीणतया स्वदेहं संत्यज्य चित्तत्वे स्थितिमायात तत्र च स्वपरसाधारणे चित्तत्वे स्थिता सती
प्रमोशिखिध्वजस्य चेतसः स्पंदं कृत्वा नीडं पक्षिणीव स्वदेहं पुनर्विवेश॥

नमितिन्नं तेष्वित्त्वचेतनावुधे

वा॰नि॰ तेमा मरस्तूनमाकल्पवित्स त्रगुणान्नालिनी। बुबुधे नृपतेर्देहे विसंनरवपश्चिनी॥ दृत्नांविकन्नायामास तांतलर्कइवाशिनी
७४ अपश्यत्कुंभमग्रस्थं स्वस्थचेताशिखिध्वजः। अहोवतवयधन्याः पुनःप्राप्तोमुनीश्वरं। इत्येवोदाहरन्राजाकुंभायकु
सुमंददौ दिश्याहृष्टोसिभगवन्नागतोसिपुनर्वतां। अस्मत्पवित्रीकरणं तवागमनकारणं॥ ॥कुंभउवाच॥ ॥य
तःप्रभृतियातोस्मित्वत्सकाशाद्दनिंदित ततःप्रभृति चेतोमेत्वय्येवेहसमंस्थितं। न मे रमेस्वर्गजीजासुनिवस्था
मिस्वयंत्वया। तादृशोत्वं धरात्यक्त्वा सुरम्यमिदंतथासखा॥ विस्तारधास्यावा पिशिष्यश्च मन्येजगति नास्ति मे॥ ॥शि
खिध्वजउवाच॥ ॥अहोनुफलितंपुण्यपादपेनेश्वराज्जितिः। यस्मात्त्वानसंदोपिवांछत्यस्मत्समागमं॥ नवधृती
लियायोगयुक्तविश्रांतवानहं॥ यथासाधोतथामन्येस्वर्गोविश्रमणं कुतः॥ तामेवस्वांस्थितिंस्वच्छामवलंव्यप्र
काशिनी। विहरेयंयथाकामंस्वर्गानिमितलेनया॥ कुंभउवाच॥ ॥परेपदेमहानंदेकच्चिद्विश्रांतवानसि। इद्दंनट
मयंदुःखंकच्चित्संत्यक्तवानसि। कच्चिदायातरम्यासुसकल्पेस्वारतिर्नृणाम्। निर्मूलितोगतोराजन्नोगनारस
मवते। हेपादेय दृशातीतंशांतं समसमस्थितिं। यथाप्राप्ते घनदुर्गं कच्चित्तव मनास्थितं॥ ॥शिखिध्वजउ ७४
वाच॥ त्वत्प्रसादेन भगवन्दृष्टा दृष्टा परामि सागतिः॥ प्राप्तः संप्राप्तः संसारसीमान्तोजलवाच दृष्टो निश्चयः॥ नोप
देष्टममस्माकं किंचिदप्राप्यमुत्तमं। सर्वत्रैवानिवृत्तास्म आस्थितास्मो विगताज्वराः॥

शिखिध्वजः। निःसंसनिरितासमसमाशयसर्वसौम्यः समशमेनश्नामप्रकारेण आशयेनापिनिप्रायेण सर्वत्रसौम्योहंविपाहर
हिनःसकलसंकलनाविमुक्तःसंकलनाःकलत्रपुत्रादिममतापाशाः समभावनोस्मिसमंसर्वगनिर्मलनन्यतोस्मीत्यर्थः। कूडजानि

निःसंसनिर्विण्णो मोहनयाविरागोनिर्मोहितःसमसमाशय सर्वसौम्यः सर्वात्मकः सकलसंकलनाविमुक्त आकाशकोश
विशदः समभागतोस्मि॥ वसिष्ठउवाच॥ इत्यथान्याविचित्रानिःकथानिस्तोवरस्यरां। आसनांवेत्राशयेचरंतोदिपिनेत
तः। वनान्यनेकरूपाणिनगजालानितानिचा॥ सराःसिगुल्मजलानिमृगादिगहनानिचा। समभेवसमप्रज्ञौसमेतोस्थि
तौवभौ। समसत्वौसमौत्साहौवरंतौतस्थतुस्महाआनर्चतुःपितृन्देवान्मनुजांतेचराघव। इदंग्राह्यमिदंनेतिविकल्पकल
नामववाःनाजहारतयोरामवात्येवविबुधावलोविचेरतुःसमौसुहृदौ कच्चिद्यज्ञविधौसयौ क्वचित्विहरन्दिग्धौ गोष्ठविभूत्या
नुरंजितौ॥ दिनैःकतिपयैरेवसमचिंतनयानया। सलीलांतरनतपाचैवराजाकुंभवदाबभौ। अथतंसुरगनिर्भकूडालासाधी
शिखिध्वजंरक्षात्मानमुपगतंचिंतयामासभामिनी॥ चूडालोवाच॥ ॥ निजःपतिरुदारात्मा निराधिश्चनवंवयःगहाणि
पुष्पजालानिसाहतायानकामिनी॥ इतिश्लोकचतुष्टयं वाक्यं निजःपतिस्वउदारात्माउदारचितोनि
राधिर्निश्चितउनयोर्नवंवयःपुष्पजालानिपुष्पलतासमूहाएवगहनानि एवंविधेसुखदुःखसाधनेदेहे
सत्यपिया कामिनी नोगे च्छावतीनभवतिसाहतान्यानिविद्धसुखत्यागातत्॥ ॥

वा०नि० ह्रमुहृत्तेनि।यथा मासमपि अनिंद्यं स्वान्मायं उदाराय मिहस्मृत्वा दुःखमुक्तानां जनानां वेधविहारे वेद्यं असप्रासवनाइने नकिंकृतं न
९५ वेन। किं वाम योजनं साधितं माधितं स्याद्। न किं विदितं त्वया।। मायासुखत्यागी व्यथितं वस्मारिति हर्वेक्षिणे वाथ्यो निश्चित
। तन्नस्माकारणेन प्रज्ञयास्वप्रज्ञाविशेषेण नवं प्रपंचं किंचिद् वयामि। कल्पयामि। येन कल्पितां प्रपंचेन हेतुना अवन

समुद्रनाय यथा प्रासमपि वेधविहारस्य।। अनित्यस्य सुदार्थे किं तज्जेन कृतं न वेत्ता तत्केचिदूचुयामस्मुप्रपंचं प्रक्त
प्रश्नयानवं येनायं नृपतिर्नित्यरमते मयि मानवः। इति निश्चित्य चेटा ज्ञाकुन वेषधरा वनि। प्राह कानन मध्यस्था
कोकिलं कोकिलापथा।। कुंजउवाच।। चैत्रमासस्य शुक्लोयं प्रतिपद्दिवसो महानाच्यो पोस्यानमहो कंदस गोभवति
देहरे। सन्निधानं मया नवकर्तव्यं पितुरग्रतः। यथास्थिता हि नियानि नसत्यागाज्याकदाचना प्रतिपालयितव्यं तत्त्व
येहरस्तावनोक्रीडताध्यान पुण्यामासमुद्देगमगच्छता।। आगच्छसि दिनान्ते यनिर्विकिल्पन नस्य जातः। स्वर्गा
दनिशमेव तत्संगो ममसुष्ठ्या दत्तमामंजरां कुमोहहो मित्रायुक्तो सुमी। प्रीतयेस्त्वमिव प्रीतिकांता नादनघइजां
भ्रागन्त्वं तयाश्री अप्रेमेवं वदति नृपतौ। पुष्करवंत रसामेमपत्रा रसुन्मुखपयोहवन्ता।। हमपि रमेता इति संचिंत्य

तालावति प्राहेन्य त्वयः। कुंजा वैत्रेति। श्लोकपंवकं वा वंध्यान पुण्यास्या समाधौधानेन अ समानाश पुष्पेण वकी ९५
उतपुष्पस्त्राह्जानितावी अनोद्विवनेश्वरन्मुखपया रवन्। यथाझारदो ययो हो मेघः। तरसामामन सुवने
मधुप्रावारान्दरिनर्वः

शिखिध्वजेति। स्त्रोनयनरञ्जमयानां नावर्त्रे चवारिश्री यथावारिसमृद्धिः आवर्त्तशांनो स्वरूपमादनोत दत्यायेति। मंजरिनाका
रंमंजर्या कृतामंजरिताः नादरागस्याकाराः प्रासादादिसंनिवेशा यस्मिन्नाम् तण्वकल्पवृक्षोयमंतत्रेति। तत्र शिखिधज

शिखिध्वज रत्नामनेयोग्निकुंजवपुर्जहौ। यान्नावर्त्रे चवारिश्रीमुग्धा स्वंरूपमाययौ। प्राथमंजरिताकारं कल्पवृक्षोपम
पुरस्थ्यन्तःपुरमदृष्पवविश्वे शालनाकुजं। राजकार्यविशेषाणि तत्र संपाद्य सत्वरं शिखिध्वजस्य पुरतः कुंजरूपध
राय तानत्वम्लानकांतिमुखं चकार खिन्नमानसा। इदंस नीहार निवरूपा माविस्त्विन्नमिवांबुजं। नद्दष्ठा तादृशाकारस
मुख्यो शिखिध्वजः। वखिन्नपूर्वेतामस्तमुवाचेदमादरात्। देवपुत्र नमस्तेस्तु कस्मविमना इव लक्ष्यसे कुंभ त्वं सत
मंरसंमिदमासनमास्थिता। संतो विदितवेद्यास्ते हि हर्षविषादजां न श्रयंति स्थितिं स्वस्थाः पद्मा इव जलादन। तो वासि
ष्ठउवाच।। तेन स्नामतिनत्काके कुंजत्राहास नेविशान्। गिराविषिन्नया श्रीमद्वसस्वनसमानया।।

स्मृणु शोभा गोवचूडाला अखिन्नमानसे कजनया स्वमुखं म्लानकं जितिवकाराद्यथामाराशिः सायपाइंदुसनीहारं करोति
वृंदं तं वा खिलमुकुलितं करोति। तद्वत्। सं तदिति पताजलरवाडनाय यथाहि पद्माः कमलानि जलवसंतोपि तद्गम्या
माश्रयंतीति तद्वत्।।

१ या॰न॰ कुंतः॥ यावदिति॥ अवस्थासु सुखदुःखदहत्वायां सुखे यावद्देहं संभवित्रतयैव निर्विकारचित्ततयैव कर्म्मेंद्रियैर्नतिष्ठंति॥ तेन ब्बवि
७६ हीनत्वंनि॥ किंतु रागादयः विवेकादेवायेहीनि॥ येहीनि॥ येपुनरतत्त्वविदो मूढास्तेतिनेवाजतयैवहेतुनात्मनावमेगर्हितात्मोय
स्थासु सुखदुःखदहत्वास्यः पजायंते अवस्थानिर्विकारनीयं तदस्मधीयावदिति॥ निजेषु सकलेषु तेजस्मिन्देहे यपि सर्वसुखदु
ःखदहत्वास्त्येव॥ अतो यो देहदहत्वं मेतिनवाप्नोति सः॥ असिना अंवरछेनति॥ अंवरछेदकवद्देहदहत्वारहितोपिनासीत्यर्थ

कुंतउवाच॥ यावद्देहमवस्थासु समचित्ततयैव यः कर्म्मेंद्रियैर्नतिष्ठंतिनतेतत्त्वविदः शवाः॥ येसततत्त्वविदोमूढाराजवा
न्तयैवतो अवस्थास्यः पत्नापत्नेषु हीनास्यस्तनावतः॥ पावन्निजं तथातेजयावद्देहं नयादहत्वा॥ यो नदेहदहत्वामेतिमष्ठि
त्वमसिगेगंवरं॥ एवदेहदहत्वा दुःखपरित्यागोस्तुनुत्तमः॥ मः साम्यं चते सोयोगात्मतु कर्म्मेंद्रियास्थितेः॥ पावद्देहं यथाचारं
दहत्वासंगविज्ञानता॥ कर्म्मेंद्रियैर्हि स्यात तत्वं नतु बुद्धींद्रियैः क्वचित्॥

॥ एवदति॥ योगात्मा माधेहे नित्यैं नसोयस्तात्साम्यनिर्विकारता एष एवानुत्तमो देहदहत्वा दुःखपरित्यागः कर्म्मेंद्रियस्थि
तेः मास्येतु देहदहत्वा दुःखपरित्याग इति नोच्यते ज्ञानिनामपि तदसंभवात्॥ यावदिति॥ तस्माद्विज्ञानता पुरुषेण यावद्देहं ७६
देहदहत्वासु यथाचारं वर्णाश्रमोचिताचारानुसारेण कर्म्मेंद्रियाणां त्वबुद्धिपूर्वमपि येरेव सहस्यात तत्वं नतु बुद्धींद्रियबुद्धीं
द्रियप्रवृत्तेर्बुद्धिपूर्वकितानतनिवृत्तौ निवृत्तेः कर्म्मेंद्रियाणां त्वबुद्धिपूर्वमपि प्रवृत्तेः बुद्धिनिवृत्तौ निवृत्त्यसंभवात्॥

परमेष्ठीति॥ परमेष्ठिनि॥ परमेष्ठिप्रजनतपो ब्रह्मास्यः॥ अज्ञेति॥ अज्ञतत्त्वज्ञनूतानि॥ अज्ञाः नतत्त्वज्ञाश्च प्राणिनः तस्य ज्ञतत्त्वज्ञतयो
कोविशेषप्रश्नाशंक्य श्लोकद्वयेन विशेषं दर्शयिष्यन्नाह॥ तत्त्वज्ञ इति॥ तत्त्वज्ञास्तावद्बुद्ध्यादिसाम्येन बुद्धिबुद्धींद्रियादिसाम्येन प्राण

परमेष्ठिप्रततपमवदौयोदित॥ शयाः देहावस्थासु निष्ठंति नियैते रेषनिभृयः॥ अज्ञततत्त्वज्ञनूतानि दह्मपतमिदंहि
यततन्सर्वमेच नियतिं थाव सस्कपयाम्बुधिं॥ तत्त्वज्ञा बुध्यादिसाम्येन पात्पादिचलनेन च॥ नियतिया पर्यनिज्ञा यावदे
हमखंडितं॥ अज्ञास्तु सर्वदानेन सुखदुःखदहत्वाहताः॥ नियतिया पर्यंतमङ्गदेहे जहेत्थे विखंडितां॥॥

रिवसनेनव कर्म्मेंद्रियाणामनायासेन च यावद्देहं तावद्देहपर्यंतमेव नियतिमखंडितां यापयंति॥ अज्ञास्तु सर्वेंद्रियद्वो
षेण सुखदुःखदहत्वाहताः संतो देहजहेत्थेरनेः देहे नियतिविखंडितां विविधं खंडितां यापयंतीति शेषः॥

वा०नि०
९७

शिखिध्वजउवाच॥एवंस्थितेमहाभागकथमुद्वेगमीदृशं।त्यक्तवानसिदेवोपिवदवेद्यविदांवर।कुथयामितवाशेषंस्वगोपितंत
मस्यमे।सुहृद्यावेदितंदुःखंपरमायातितानवं।अहंतावद्दिनोयातोतेनवनेपुष्पमंजरी।दत्वागगनमुत्तुंगंसंप्राप्तस्त्रिविष्टपं
।ततःपित्रासहंदृस्त्वसमनास्थानेयथाक्रमांस्थितोन्वायतदान्यान्कालेपित्रविसर्जितः।इहागंतुमहास्वर्गस्यकक्षांसंप्राप्तवा
नतःदिवाकरहयेस्माकंवहाप्यनिजवर्त्मनि।अथकत्रगतोभानुरेकेनास्मेनवर्त्मना॥आगच्छम्यहमाकाशसंमारा
मतिताक्रतिः।अथदिग्दिवारिहर्णनामधामामम्यवर्त्मना।अपश्यमुनिमायान्तंमहादुर्वाससंजवात्।कृत्वातस्मिन
मस्कारमकरवंवहनामयामुनेनिलाभ्रवस्त्रस्त्वमसिसारिकसाधने।इत्याकर्ण्यमुनीमात्रासौमयिमानदृशायकोस्मनकेन्न
वतीकाशाहावनावदिकारिणी।गतानेनदुरुक्तेनरात्रौपापाभविष्यसि।इतिश्रुत्वाशुनेवास्मुनिंतंजडीरिद्विजानावि
मज्ञामिमनाग्पावृद्न्हितोमुनिः।इक्ष्वद्दिवमनासाधोहंनोहंनतमस्मजानास्त्रनिवाधरहितानेसुरस्त्रीत्वमेवंमयाकथं
गुरुदेवद्विजातीनांलज्जापरवशात्मना।कथममेमयासम्प्राप्तव्यस्त्वंयामिनीस्त्रिया॥शिखिध्वजउवाच॥परिदेवानया
कार्यहिवपुत्रनविघ्नतायहायातिनहायातुरेहस्यात्मानज्ञिप्पनेप्यरिनमत्रविद्वानसत्त्ववेदाहोपिशिवसनदान्तेपमुपा
यस्माकृखागमनूपण॥वसिष्ठउ०॥नदेवमोरितिवाक्येरम्यामापवासनंस्वयाकृतास्थितोवनेस्मिधामुहृदाखरिनानि
यः॥वसाहेप्यस्पकुंभस्यस्त्रीममुत्पाद्यत्निवतगमास्तंजगदीपाहीपस्त्रहरुयारिवामुहृदानावउछायसंधामुधन्त्रिया
करांतवंदयित्वानयाकृत्वाजप्यंगुल्माप्ररेस्थितोःततःकुंभयानेस्वत्रस्त्वणपान्पाहरद्दुःशिखिध्वजंपुरसंस्थश्रोवबलहृदं

कुंभःप्रतीमीचेति।अह्ययेवनावनत्संध्यायष्टेभिःनतुतेरेरंगैः।पतामीवक्रमीविनिशेषतः।सुरामीवचजानीवद्दामीववनेवंधूनि हि
रहितेः।मध्येनजन्मादोस्त्रीत्वंभ्रजामि।अथगुरुमिमिनि।अवरागिवासासानित्यमंतरा।लिंवानेकानीतिवरूवनेःइमेनिवर्तंज

पतामीवसुरामीवद्वामीनांदृष्टिमिगच्छत्तयेवमेवनराजन्मध्येस्त्रीत्वंभ्रजाम्यहं।पत्रपमेपरिवर्द्धनेराजन्मममशिरोरुहाः।प
योधोममजायनेश्रोत्पुस्वारमिसन्नो।आगुल्फमवलंवानिसम्पद्यन्तेम्बराणि।मेममविद्वानुनवाम्पतेनितंवानधनेस्थिमे॥
वसिष्ठउवाच॥विपिनेकुम्भनहम्मानूस्मीमिदिनोवनूवहारानापिचतांमाजोवपुस्विन्नचित्रोम्फवोच॥शिखिध्वजउ०॥सा
धोविद्दितवंधस्त्वंजानासिनियनेर्गांतां।अवाचपमाविन्मथेस्मिन्मारिदिन्नहृदयानव।कुंभउवाच॥एवमस्तुनतिष्ठामिया
मियामिनिस्त्रीत्वमस्मीत्वमात्ममनगनखेदमनुगच्छामिनियतिद्धेनलेप्यतेइतिनिर्णीयतोस्दनदरीवानुतानिवृा।एकतमे
निवानूसमीनीनवनेविरागतो॥अथप्रभातेनस्तेम।वधुरुस्तप्यमयोवृनं।वन्दरस्कुकमानानंकुंचप्रोक्तिमर्तमान्।इ
निसाराजमहिषीचूडालावर्तिनी।कुंभरूपधराचान्यामिन्त्रमिनेणसयुता।ततःक्षनिपयेयवेगतेपुरिवसेपुसा।इ
तिरेमाकाचनर्त्विरेंजनरूपधरामनी॥राजन्यराजीचपत्रारूमममदंववनेष्टत्॥

यनेनितंवःस्त्रीकया।पश्चात्भगःनेउमेअपिसंवितहस्त्रौनरनुत्तवामिअत्रनितंवस्पाजघनस्पचमायाकल्पि[illegible]
देहांतरंनकत्वानावस्थापेमतंनास्तीन्येकवमावेतह्ननइस्तनुसंधेयं॥ ॥

वा०नि०

७८ कुंभः परिनिःस्रोकचतुष्टयं वासं। राका पूर्णेंदुयुक्ता ह्य सिमार्याः श्वस्मिन्नहनि जन्मावरस्य स्निग्धाः संबंधं वंधवस्तास्माय ते

निशायां मन्महं तावत्स्थित एवास्मि नमना। वरिष्ठास्म्यहमु नाथ मन्मनि पुणीकर्तुमीदृशं॥ नैव कस्मै चिदात्मानं विवाहेन ददाम्यहं न
श्वानेव मेनं त्वरिचंतेनुवनत्रये। हा णमां विवाहेण नायं त्वे निशि सर्वदा॥ शिखिध्वज उवाच॥ क्षतेनानेन कार्येण न
प्रयंजं नाथ मेमस खेप्पप्रमामि तन्महाबुद्धे यथेच्छसि तथा कुरु॥ कुंभ उवाच॥॥ यद्येवं तन्महीपाल जय मध्ये वन्य मन
म्। राके यं श्रावणस्यास्य हाः सर्वगणितं मथायाः॥ रात्रा युधोनितं वंद्रे परिपूर्णकिला मयेजन्यत्रौ नौ महावा होद्व
योरेव न विष्पति। उग्रिया त्मविवाहार्थकृद्धं कमलनलोचनं। नरस्व वंदनपुष्पादि समानारंरत्न संभृतं। इत्युक्त्वा कुं
भउत्थाय सह तेन महीभृता। कुसुमावचयं चक्रे तथा रत्नादि संचयं॥

मंगलया पालयति। वांछितार्थ प्रसाधने नेति। जन्मत्र ताह्न विवाहौ उभ्यमै नौ त्र्यवयो रेव विवाहो न विष्पति॥ ७८

तयेति जन्मत्र संभारं विवाहोपयुक्तरत्नकुसुमादिद्रव्यं संभारं महामित्रे श्रीतिप्रियमश्रोश्च जयमामस्तुरिति। यथाक्रियाफले
निष्ठेक्रियासक्रमणिः फलेप्यथा इच्छारहितो न तथा क्रिया। त्यागेम्यनिष्ठो तत्र वैरागया तु क्रियाफले निष्ठो लोकसंग्रहार्थं

तथा जन्यत्र संभारं कवाकचनकं द्रेय यतुस्तौ महामित्रेस्मातुं मंदाकिनीनदीं। मज्जयामासतुस्तौ तत्र देवपितृन्मुनीन्
यथाक्रियाफले निष्ठा क्रियात्यागेन च्छेवनो॥ कल्पद्रुमतडकूलानि परिधाय पतितो फलानि शुक्ताजन्यत्रस्थानमाययतुः कमा
त्। एतावता यथ कार्ल्येय यौ। उवाचेदं च हे नाथ त्वमान्तृपयतृ बालेः। कोमेण पुत्रिंबसं स्काप्यमत्वा। प्रियहदएकुरुत्वहं
मदनिकानाम मम भार्यनेपपजो चना॥ एवमुक्तो महीपालः तत्सर्वमिम वत्प्रयतः। एवं महेन्द्र दयनिश्चितौ कुंभ शिखिध्वजौ
॥ स्वयं विवाहितावित्थं संपन्नौ स्निग्धदंपती॥ विलेसतुः विचित्रासु प्रस्तहवनराजिषु प्रपक्वफलभरनम्रपुष्पप्रक्ष
विनीपुवारि नैस्त्रिनिस्त्रिमिगलिनिनिद्रया तौ शिखिध्वजौ। चूडालाराजकार्याणि कृत्वासान्याय यौ पुनः। ततोयवौ
पुनः। ततो यतेषुमासेषु तानै स्त्रिनिगलितानि दायानेंद्र शिखिध्वजौ। चूडाला राजकार्याणि कृत्वासान्याययौ पुनः। ततो यते
षुमासेषु मासेषु तानेकनिपयेषु सा॥ चूडालाचिंतयामास देवपुत्रकरूपिणी। कुंभः संप्रतनोगनारे परीक्षे हं शिखि
ध्वजं। माकदाचनचेतोस्य भोगेषु रतिः॥॥ वसिष्ठ उवाच॥ ॥इति संचिंत्य चूडाला मायया विपिनावने॥ ॥

क्रियात्यागे उवाचेति। मदनस्य मदनतुल्यस्य शिखिध्वजः आत्मन इति। अत्मनस्त्व द्वारा दमागमनक हर्षनि ध्वगदा

वा०नि० शिखिध्वज आत्मनः इति। आत्मनस्तव इहनादम्यागममनकदर्थना। द्वारादागमान प्रयासः॥

९९ शिखिध्वजं दर्शयामास समसुरासुरसंहरिं इन्द्रमभ्यागतं दृष्ट्वा परिवारसमन्वितं। यथावत्पूजयामास वने संस्थः शिखिध्वज
ः। शिखिध्वज उवाच॥ आत्मनः किं कृतं द्वारादभ्यागमकदर्थना। देवराज यथावन्मे प्रसादाद्वक्तुमर्हसि। इन्द्र उवाच॥ इ
मे वयमिहानीतास्त्वद्गुणानिश्चयेन च। हृदि लग्नेन सूत्रेण खगा वनगता इव। उत्तिष्ठ स्वर्गमागच्छ तत्र सर्वे ऽनुस्मान
त्वद्गुणश्रवणेश्वर्याः स्थिता देवाङ्गनागणाः। आकल्पं विविधैर्भोगैस्त्वया विबुधसद्मनि। जीवन्मुक्तेन लोकोऽयं व्याप्तस्तेन त्वमहमाग
तः॥ शिखिध्वज उवाच॥ सर्वं स्वर्गसमाचारं वेद्मि देवाधिनाथ किंचि देवात्र स्थितं स्वर्लोकमीदृशं शक्र गन्तुं न जानामि वहूशा
मकरोम्यहं वसिष्ठ उवाच॥ एवमुक्ते क्षितिमनसा सुरश्रेष्ठं दमथेषः॥ कल्याणं ते स्वर्गं कुरु ते त्रिवद्वन्दिमापयो वसिष्ठ उवा
च॥ कः। किं तु सर्वत्र सर्वत्र मे स्वर्गो नियतो न तु कुत्रचित्। सर्वत्र वर्त्तमानास्मि सर्वत्रैव रमे प्रभो। अथवा न नात्मनः सर्वत्र नां दृश्य
हे नं नियतं स्तं मायां नाममानीय चूडाला सममविन्यय मा। ~~दिस्मादप्यनुसन्धेयं नाकस्वालं नेस्वहते निविज्ज्ञु~~ नो
गे त्वया नयं क्रियते वस्तुधाधिप। श्रुत्वा ततः समसमा नेन एवं शक्रसमागमो। अस्रं संभ्रममहेडां चुक्तवान्व्यावहारिकं। नृप एव ९९
प्रयतो न विमन्नाम्ये वसार्द्रं रागगच्छ प्रयोधानेन केन विद्युहारिणा। इति संचिन्त्य सारात्रा विदाव नकर्दितेत्र नो सध्या जप्य वरे
न धात्री रसं स्थे शिखिध्वजे। संतान कज्जनागेहे नीरंध्रपुष्पगुच्छके। गुच्छात्रव ने देवी नां प्रविश्य मदानान्विता। तत्र संकल्पि
ते पुष्पकतया यने माल्यमालिता॥

कल्पसंकल्पितं कां नेन्द्रियक्रमाहाय संस्थिता। आगत्यातिथ्यकुंजात्र संध्याने स शिखिध्वजः॥

मित्युक्तं न दृष्टवाथ मिथ्याः प्रहसितानना। तदालोक्याविकारेण चेतसा वं तु तो पमः। अहो स्थितो गुरुवं त्रिशङ्कु विमाह चाशि।
शिखिध्वजः। तिष्ठ तो ऽहं यथा कामं सुखं स्वं स्थितो यथा सुखं। विघ्नं मा कुरुतं नीनाविस्मरकानि नगामसः। ततो मुकुलमात्रेण प्र
चमनुपेक्ष्यसा। निर्जयो दृश्यंती स्वं रतियुक्त कुलं वपुः। उपविष्टं ददर्शैनं नृपहेमत्रि जातलो समाधिसंस्थमेकान्ते मनाग्वि
कम्पितेक्षणं। नं प्रदेशाउपागम्य सज्जावनमितानना। तूष्णीमासीत्क्षणं खिन्ना नाम्ना मदनिकां ऽनां क्षणाच्छिखिध्वजो ध्या
नाद्विरतस्तामुवाच दाप्रसन्नमधुरं वाक्यमिदमङ्गुन्नपाधिया। तत्विकन्यापमेवत्वं विघ्नितानं दमागता। नृप समस्तोपय
ने गच्छकांतं पणय वृत्तिः। परस्परे स्मितस्नेहे ऽउलनो हि जगत्रयो मदनिका। एवमेव महाभाग स्त्रीस्वनो वो हि चं वलाः का
मोहस्त गुणस्त्रीणां नको पंक तुमर्हसि। अवला स्वीनया वालामूता हम पराधिनी। कं तु मर्हसि नाथ त्वं क्षमावंता हि या
धवः॥ शिखिध्वज उवाच॥ मन्त्कर्म्मितवाने हि विघ्न ते खरवदुमः। केवलं साधुनि धनाने बापिता महावधं॥
वसिष्ठ उवाच॥ एवं समतया तत्रास्थिते तस्मिञ्छिखिध्वजे। चूडाला चिंतयामास तत्साम्येनोदिताशया अहो बत
परं साम्यं भगवानयमागतः॥

वा०नि० नैनं हरंति भोगाग्र्यान महतो विसंपदः। आत्मरत्नं तमखिलं तदेनं स्मारयाम्यहं। तत्कामदनिकारूपं चूडालैव नवाम्यहं वै॥ ब
१०० मिह उवाच॥ इति संचिंत्य चूडाला वपुरादृदौ। नारदस्य निवर्यांगी पुरः प्रणयपेशलं। अथ तं दयितां दृष्ट्वा विस्मयोत्फुल्ललो
चनः। शिखिध्वज उवाच रमाश्चर्यकृपागिरा। कात्वमुत्पलपत्राक्षि कुतः प्राप्तासि सुंदरि। किमिहासि किंयत्कालं किमर्थ
मिह तिष्ठसि। अनयैव हारेणास्मि नेनानुनयेनवा। मम जीर्थविलासेन नतकल्पेवोपजस्य सम्सो। चूडालोवाच॥ एवमेवप्रभो
विद्धि चूडालास्मि न संशयः। अकृत्रिमेन देहेन लब्धोस्मि यथमयास्वयं कुमारदेहे ह निर्माणैस्त्वां बोधयितुमेवमे प्रपंचजाता
स्वात्मनिह यातो वनान्तरे। आत्मा स्वमशेषेण आनेना मननेमे कृतः। आत्मराज्यपरित्यागात् चूडाला दर्शनावधि। सकीलालो
कानूपालाबिरराम समाधितः। विसाप्य निरसा वाकृत्पुनकोर्ध्वं प्रतारातो॥ शिखिध्वजः चिरकाला समाधिविरतोरूपः
।ध्वनानंदरुणोद्भिल्लबाहू सम्प्रणयपेशलं। नामयासु समारोप्य प्रोवाचसः शिखिध्वजः। एवं कृच्छ्रत्वरादस्मात्समारकु
हरादहं उत्तारितो यथा युष्मा साहि केनेपमीयते। महोहादन्यादृग हनादनेन विषयादपि। पतितं व्यवसायिन्सारसं
तिकुला उत्तारिंशि निरिस्त्वायाः प्रयभार्याः पारसंसारवारिधेः। कथमस्योपकारस्य करिष्येहं प्रतिक्रियां। चूडालोवाच॥ १००
देवस्य घकृत्ययाजाजपरेत यथाकुलात्मनि नयोनूयोनशामहंतव दृष्टंदुःखिनानवंतिनतंद्र वबोधात्मास्वाच्छ्रएवोप
पादितः। मयातत्र कथं देव घरागतिमम गौरवं नास्फुठनस्माकज नास्त्वा संगमस्यकुकुल्यनाः। वमिनाथावलोकंते देवभो
लोपवीतः

शिखिध्वजः। निरीह इनित्रा। नाहमपर्यपः ज्ञात्र अहमथोकिं हंकारो यस्मि। अकिं विरिशि अकिं विरिशि अकिं चिन्मात्रचिन्मात्रनिष्ठः
अकिंचिन्मात्रं परिपूर्णयि चिन्मात्रं न लिष्टोस्मि। तेज इति। तेजो विंवाद्वंदमंडलादेः प्रयामेनानिगनिननित्रौ कुञ्जादावा अथात्र

शिखिध्वज उवाच॥ निरीहोस्मि रत्नोस्मि न तः स्वलोस्मि निस्पृहः। शान्तोहमथरूपोस्मि विरायकहमहं स्थितः। अकिंचिन्मात्र
चिन्मात्रनिष्ठोस्मि स्वच्छ आस्थितः। न तुष्टोस्मि न खिन्नोस्मि नायमस्मि न चेतरा। तेजोविंबामयानेन नित्रावप
नितेन च। यथा निरतिशायमुक्तेन प्रकाशोगास्म्यहं समः। यनदलितदेवास्ति वकुंशाक्नोमि नैव नात रंगतरलायानेगु
रुस्त्वमेन नमोस्तु ते। प्रसादेन विनूणला स्मा स्मीर्णोस्मि भवसागरात्। मत्रातीतः सर्वगश्च स्वस्मिवायमहं स्थितः॥ चूडा
लोवाच॥ एवं स्थिते महासत्व प्राणेशाह्रदयप्रिया। किमिदानीं प्रश्नो ब्रूहि राघवंते ते महामते॥ शिखिध्वज उवाच॥ प्रतिब
धनजानामि न जानाम्यभिवाञ्छितम्॥
रे अपतितेन रूपानिरतिशयमुक्तेन निर्मलेन निरतिशयेन वमकाशेन समोस्मि य
दिति। अस्मिन्पतत्व्ययमहमिमर्थनन्त्रमिदंयदस्वास्ति अहं नदेवास्मि न तु वस्तु वस्तुन शक्नोमि। नामसज्जामाद्य
भवान्॥

१०१ यदाचरसितन्निर्विकल्पंविद्धि निर्मलं तथा। यदेतत्किंचिज्जानासि तदेव कुरु सुंदरि तदेव धारयिष्यामि प्रतिबिंबं यथा मणिः। त्वत्तो
मिनवनिताभियथेच्छसितथाकुरु॥ चूडालोवाच॥ यद्येवं तन्महाबाहो समाकर्णय मद्वचः॥ आकर्णजीवन्मुक्तात्मंस्मदे
वाहर्तुमर्हसि। सर्वत्रैकावबोधेन मोष्यन्तियनुवाषिताः। निरिच्छास्तावदाकानुविरहासंस्थितावयं। तस्माद्यथात्रम
ध्येषुयेवयंपुरुषोत्तम। मोष्यमिकंपरित्सगगवानदूषनं। पुनःराज्येनप्रकृतेनेमंकालेनीताक्रमेणवै॥ विहरहतांयथा
स्थामःप्रभोकालेनकोनवित। स्वाएवनगरोराजा नवत्वंस्वासनेस्थितः॥ उत्तमाहन्तुकान्तानामहिषीनेनवास्महे। इहसुख
मिदंमेनतिमिंनिपुनेरुयमागतो। सममेवपदेशात्रनिष्टयंविगतैषणः॥ शिखिध्वजउवाच॥ युक्तमुक्तंविशा
लाक्षि वयेतत्समयाधिया। कोवार्थः किंजस्यराज्यस्यग्रहेस्यागोपिवानवेतत्। सुखदुःखदशाचित्तान्मक्ताविगत १०१
मत्सरः। यथासस्थानमेवैतिष्ठावस्वस्थतांगतौ॥ वसिष्ठउवाच॥ त्रयोस्थायनुचूडाजा रत्नकुंभंपुरःस्थि
तं। कान्तंसंकल्पयामास स्वर्णसप्राप्तिवारिभिः॥

तेनमंगलकुंभेन तंदृष्ट्वानिर्मुखांस्थितां याजानाप्यरिमेकान्तेस्वराज्ये त्वभिषेचयत्॥ अथासनेसमासाद्याथमहादेवीपदेत
या। अभिषिक्तांनपंचकृत्वाचूडालामहितांप्रियाम्॥ शिखिध्वजउवाच॥ प्रियेकमलपत्राक्षि स्वगणांस्तंकल्पसमुद्भ
वांसहाविनवमुद्गांसैन्यमाहर्तुमर्हसि॥ वसिष्ठउवाच॥ इतिकान्तवचःश्रुत्वा चूडालावरवर्णिनी। सैन्यंसंक
ल्पयामासनीरंध्रीकृतकाननं। तत्रगंधद्विपवरंस्थितपार्थिवमण्डनं॥ रक्तिंतंदृष्ट्वासामात्रैरारूढौनृपदंपती॥
ततःशिखिध्वजोराजा मदृष्टिषासमभिष्टय॥ पराननिरथसंबाधकर्षन्तिबलोवजम्॥९॥ तस्मान्महेन्द्रशैलस्य
स्थलितःसांपुरींप्रति। प्रापाल्पेनैवकालेन स्वांपुरींस्वर्गशोभनाम्॥१०॥ पुरीस्थास्तस्यसामन्तास्तदागमनमातृताः विवि
दुन्दुभिशब्देन निर्द्वारिमुस्थोद्दिताशयाः॥११॥ एकतांसंप्राप्यतेनवारस्त्रियाद्दिनासहस्रप्रकृतेनस्तुवैणसमामंत्र
ततेनवा वदयेनतेनासौ विवेशानगरंनृपः॥१२॥ दशवर्षसहस्राणि राज्यंकृत्वामहीतले॥

वा०नि० ततः परं वागत्योत्यानुमन्यास्व राज्योन्मुखो संकल्पसिद्धेन सर्वं नीर्थजिले नपरस्परमभिविज्ञो महानीसापाअवेनवेनस्व
१०२ पुरीप्रविश्य हृष्टाव र्षसहस्राणि साम्राज्यमुखमनुभूय तत्रो जन्माविमुक्तां विदेहमुक्तिजग्मतुरिति कथयन्नोपसंक्षेपः॥

सहचूडालया राम विरतो देहधारणात्॥१॥ देहमुक्त इव निर्वाणमेत्य स्नेह इव दीपकः॥ अपुनर्जन्मने राजा जगामेति म
हामतिः॥ भुक्त्वा भोगाननन्तान्तु विसकल महीपाल चूडामणिश्चेष्ठित्वा॥ सो दीर्घकालं परममन्तमनन्तं प्राप्तवान् चू
ला शोषः॥ एवं राम जगतीं तं प्रकृतमनुसरन् कार्यजातं विशोकः स्थितो तिष्ठ स्वयं वाप्य सत्त्वमनुसरन् भोग मोक्षाद्दिन
श्रीमद्वसिष्ठ रामायणे निर्वाणप्रकरणे किराट विश्रामणिगजोपाख्यानत्रयगंशिखिध्वजोपाख्यानंनाम
सप्तत्रिंशस्सर्गः॥ १०२

॥ ॥इति संसारतरणौ नाम्नि वासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे किराटचिंतामणिगजो
पाख्यानत्रयगतं शिखिध्वजोपाख्यानं नाम सप्तत्रिंशस्सर्गः॥

वा०नि० —द्वैतिक्षयमात्मासु दविन्मा॥ अणोः सत्त्मा हाकाशाद्व्यणोः सत्मो निस्वयत्वा मा॥ आत्मा स्वानुभव्यं शमात्र वास्त्रा उभवमा———
१०३ वान्॥ स्वचनत्त्वाकाशावन्नन्यानि नेति किंचिद्दपि वस्तु क्वचिद्दपि देशकद्दाचिद्दपि न जायते नाम्रियते च किन्तु हि अहं एव केवल गाद्वि
वरूपेण जगदाकारेण जं न स्नेव परिस्फुरति॥ सर्वमिति इदं सर्वं जगत् आदिमध्यान्त वर्जितं अनन्त एव भावाभावाभ्यां जन्म नाशाभ्यां
विनिर्मुक्तं शान्तमेकमद्वितीयं ब्रह्मेति॥ मच्चा सुखीभव सर्वेति॥ सर्वापि हां निलयं अधर्वं अखंतं नं॥ आमन्यथा तत्त्वस्वरं अवि वे

शुद्धचिन्मात्र आत्माय मा काशाद्ध्यणोरणुः॥ स्वानुभूत्यं शमात्र त्वा स्वयं स्व द्रामनन्तरणानि॥ न जायते न म्रियते क्वचित् किंचित् कदा
चनं जगद्विवर्त्तरूपेण केवलं ब्रह्मलनं न ते॥ सर्वमिकमिदं शान्तमादिमध्यान्त वर्ज्जितं॥ भावाभाव विनिर्मुक्तं॥ मेसंमत्वा सुखीभ
व सर्वापि हां निलयमधर्वस्मस्वतं त्रमामत्र पानमविवेकमामान मज्ञानं वधा दृहं हृतिपदं सकलं विमुच्य शेषे बुद्धपदत्त्वमतां प्र
याहि॥ ॥इति निर्वाणप्रकरणे मिथ्यापुरुषोपाख्यानं नाम एकोनचत्वारिंशस्सर्गः॥
कंवमानं वप्रामाणिकं अज्ञं जडं अहं १०३
कं क्रतियदं अहंकाररूपं वस्तु सकलमपि वोधाद्दात्मन तद्य— रूपाववोधानन्तहे जो विमुच्य शेषे— हंकृतिरहिते सुबुद्धपदे
ज्ञानिपदे स्थिवा उत्तमां जीवन्मुक्ततां प्रयाहि॥ ॥इति संसारतरणौ नाम्नि वासिष्ठविवरणे निर्वाणप्रकरणे मिथ्यापुरुषो
पाख्यानं॥

अनात्मेति। अनात्मावस्तुनः आत्मनो यः सोऽयमहंकारः आत्मैकरस्यार्थं चिदाकाशरूपस्यात्मनः पदस्तृणाय नानाविधा देहान्तनू
योविनाशोऽपि सति सज्जनि। रूपेति। असावहंकारः रूपादिकल्पनाद्देहतनूरूपवान् आकाशकल्पस्यात्मरश्मिन इति तद्योऽस्मि
न स्मिन्स्थिदाकाशे नावनोपानि। आकाशादिति। य आत्मा आकाशादपि विस्तीर्णः स कथं गृह्यते। केन वा गन्धनेत्रस्पर्शनेवा

अनात्मात्मैकरस्यार्थं देहान्ता विधानसौ। नूयोऽन्योविनाशोऽपि सृजत्याकुलतां गतः। रूपकं उच्चतुश्चालकं नाहा देहकानबो
।कृत्वारश्मिन आत्मेतियानि तद्योऽस्मि भावनां। यथैव मिथ्यापुरुषोरक्ष्योमात्मरूपया घटाकाशादिषु क्लिष्ट एवं मांसकन्यावा
नवाऽकाशादपि विस्तीर्णः एभिः शुद्धसूक्ष्मशिवं गुनः। य आत्मा स कथं केन गृह्यते नेन तु सज्जते यथा हृदयाकाशमात्रस्फुरा
रीरकृयसंकृये। व्यर्थं नता निशंकावंति नष्ट आत्मेनि शंकया। घटादिषु नष्टेषु यथाकाशाचमखंडितो तथा देहेषु नष्टेषु देही
नित्यमलेपकः॥ ॥

।नष्यतिरिक्तस्य वस्तुनएवानावादिति नावः। हृदयेति। हृदयाकाशमात्मस्पद्दृतं पुंडरीकावच्छि
न्नस्याकाशस्य शरीरकृयसंकृये शरीरक्षये ऽपि संकृयेऽमति नूतानि आत्मा न नष्ट इति शंकया व्यर्थमिव शोचंति घ
टादिष्विति। आकाशादिशाद्देनादिगाघमनंतरन्यसंग्रहः॥ ॥

वा०नि० एवमिति। एवं दुःखमपनयास्थितः। सकृमनिर्गुहायांस्थितं गगनं गृहे एकेनचिदावासस्थाने नगरूत्वगगने नजनितास्य आत्मबुद्धि
१०६ ःनयागगन विषयात्मसुखाच्छन्नत सद्दुःखान्मरानथनूदुःखजातमयाति। गतागति संगमूढः उपाधीनां गमनसंबंधे नमूढः स
नस्वयं चयाति। मायेति मायायंत्रमयोयः पुमान प्रोक्तः तमेनं मूर्त्या वरोष्ठितं। चिदाकाशेऽहमहंकारं विद्धि। यस्मिन्नि

एवंस्थितः सगगनं क्रमनिर्गुहायां गरुनगृहे न गगने नकिंजातमसुख्या दुःखात्मसहेद्दनदुःखजानमाध्यनियागतागतिसं
गमूढः॥ ॥मिथ्यानरप्रसंगेन किं मायापुरुषः प्रभो। कथितो यं त्वयाऽस्मे रुरस्तएं चक्रिमुच्यते॥ ॥वसिष्ठ उवाच॥ ॥माया
यंत्रमयः प्रोक्तोयः पुमानरघुनन्दन। एतं तं तमहंकारं विद्धि मूर्त्यां वरोस्थितं। यस्मिन्नाकाशकोशेऽस्मिन्नाधो जग
द्दृहं स्थितं। नरनं तमसद्बत्नं समगाहौ निष्ठति स्वयं। तस्माद्दुःखेन्हंकारः सर्वेस्मिं दृश्यातिजातः॥

नि। अनंतमपरिछिन्नं। अनंतं सर्वोपा १०६
धिरहितं अनघमूलं समरस्य व्यवहारस्य विषयः॥ असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायते तिश्रुतेः। इदं शांयद्दकसन्निहितो ति
ष्ठ ति। तस्माद्दृस्कतः यः। सर्गप्रथममेवाहंकार उदेति। असिन्नस्ति मिन्तचयोः सकारण त्स्पंदस्खलन मिवेति॥

हायहेगतादि। आदरेण गृहं नन्दात्रो कूपां न तः कुम्भं ननः कुण्डं गतो विशेषं स्थानं जीवानतो महाग्रालं विग्रालगरद्दष्य कुं चतुः शतं चतु
हाग हाकाशा न ष्टस्त्वं हाद्दश्या नमसि ग्रणान्॥ गृहे नग्नेगृहाकाशा मितिपथेनं श्रुश्रो त्रमः॥ इति श्रोकश्रा तं कृत्वा पुनस्तत्रैव दुर्मति
॥ कूपं चक्रे स्वरक्षार्थं कूपाकशापरो भवन्॥ ननो नाद्यासकाले ननी नः कूपं पिनस्य वे। कूपाकाशे गते कोष्ठे निमग्नो कुं नाथ्यपि
नस्य काले ननौ को यो निमग्नोऽसौ न नो नव वा। कूपाकाशं प्रजापात्रे कुंभे त्रीष्म मयाकरो नः। कुं नाकाशे परो भवत्वा स्वयं निर्द्गतिमा
पयो। कुंभो धपि नस्य काले ननाशानी नोरयुद्द हायामेव रिश्मादह्ने नगे स्मरहि नश्यति। कुंभाकाशं प्रजापात्रे स्वरक्षार्थं विकारसः
। कुं डं नत्रैव नेनासो कुं डीकाशापरोऽभवत्। कुंडुमथस्य काले नके नविलाशामाययौ नेजसवनमल्ले वन कुं डाशाश्रुशो वसः।
कुं डाकाशस्य नाशा पात्रे स्वरक्षार्थं चिकारसः। चतुःशालं महाशालं नदाकाशपरो। भवन्॥ नद्दथस्य जहाराश्रु सुकाक्ष
चलितप्रजः। जीर्णपर्णं यथा पानन्ननः शोकपरो। नव नः। सचतुःशाल शोकात्रे स्वरक्षार्थं चिकारह। कु स्थूलमथ सुद्दा
कारं नदाकाशपरः। स्थितः॥ नदद्दथस्य जहाराश्रु काले वात इवांबुदं। कु स्थूलाकाशशोके ननेनासो पर्यनथन।
एवं गृह चतुःशालकुंडलस्थूलकैः नस्या पर्यवशानाम्नाकालो दुःखमयोगतः खमयोगतः
तर्ष्णशालानां समाहारं न नाकुस्थूलं धान्यवपनस्थानं चकुत्वानन्नलाशोऽश्रुशो चेति संक्षेपः॥

वा०नि० नस्याद्दितिनत्रचिदृ। काशे नस्मान्मायापुरुषा हृहं कारात्यं नास्तियद्वालितनस्स एव सद्द्सायथहं कारिकृता त्वात नन्नदाना
मंनेनंते न विपद्दारिरूपेण गासमानमन्य त्वापं वाति रिक्तं यश्च वस्तन्निनश्च न पश्यति। नानुसंधन्ने दुर्मतिस्तात्। मंहमतिना
१०५ त्वामंकल्पइति श्लोकद्वयं वाक्यं। यत्र विदाकाशे हृद्धिमुपेयुषस्तस्य माया। पुंसः स्वकाकाशं स्थपयित्वाकत्र विदा प्रतिष्ठा

नस्मादन्यच न चास्ति परदस्तिच एव ननू। यश्चा मन तस्तदामासं न च पश्यति दुर्मतिः॥ संकल्पस्तस्य संजातस्तत्रहृ
द्धिमुपेयुषः। स्वं स्थापयित्वा रक्षामि वीक्ष्यि हृष्टं रदस्य मादरात्॥ इति संचिन्त्य यत्नामेरक्षार्थं सोः कौरोदृहां श्रस्यको
शो वेधस्थारक्षितं स्वं मपेत्य सो। अथकालेन नत्रस्य गृहं नाशमुपाययौ। आवनरेणाहृद्द्द वाते नेवतरंगकः॥

स्मरक्षामियस्मादिष्टं वस्ताहराद्दसंरक्षणं यमितिसंकल्पो जातः॥ इति एवं वसंचिन्त्य यत्नो मरक्षार्थं स पुमान्स्याद् १०५
मकरोत्। अस्य च गृहस्य कोशो मन्तरे स्वं मयारक्षितं इत्याख्यामात्मकरोद्वा। अथेति। आवनरेण शारदाखेन
वर्षको श्रेयथा नाशमुपयाति तद्वत्॥

दृष्टं चित्रत्यागएवसर्वत्यागइदानीत्कं के। इदानीमविचारितरमणीयमहंकारः संसारे हृष्टेव शोच्यतां त्यत्र दृष्टं। तथा मिथ्यापु
रुषदृष्टान्तेनोनिरूप्यतेदिव्येति॥ द्विवमते नेहविषयत्वात् एकत्वमतेष्वभेदप्रतियोगित्वेन नेहो त्वेखितात्रे उनेत्रपित्य
क्तात्रेपस्थः नेहात्मामव्यपदेशरूपचिन्मात्ररूपेवस्तनिस्थितः सततसुखितो नवमस्थानि मितिमेवमिथ्यापुरुषवृत्तं
वसिष्ठ उवाच॥ ॥ द्विवेकवमतीत्यकात्रेषस्थः सुखितो नवा माडुःखितो नवतस्थंविं मिथ्यापुरुषो यथा॥ राम उवाच॥
॥ परमामागतोस्मत्रस्त्र विज्ञानामतेनते। नसोपितृयः इच्छामि त्वां प्रश्नमिवमीत्वरां किमुच्यते मुनिश्रेष्ठ मि
थ्यापुरुषनामकं। वस्त्वं वस्तकं तज्जगद्वस्तजातं वद्गाशु मे॥ ॥ वसिष्ठ उवाच॥ ॥ मिथ्यापुरुषवोधाय शृणु रा
घवश्रोत्रनाद्भुतमाख्यायिकां हासजननीं मृदुहारितं। अस्ति कश्चिन्महावाहो मायायंत्रमयः पुमान्। बालपवत्
मूढो वृद्धो मौर्ख्यी लोके बलात्सृष्ट कात्रे क्वचिज्जातः शून्ये तत्रैव तिष्ठति केशोण्डकमिव व्योम्नि मृगतृष्णेव वामरे॥
खितो मा नवा अहंकाररूपः कल्पेन बधीः बालवत्स्वल्पबुद्धिः स इति पुमानेकात्रे निष्प्रपंचे शून्ये निर्विशेषे कचिद्व्यपदेशे
चिदाकाशरूपे वस्तनिजातः तत्रैव वस्तनि व्यत्रिकेशोण्डकमिव कुंडलितः केशसंचयश्च मरीमृगतृष्णेव वचन्नातिमा
नसिद्धस्तिष्ठति॥

दितिति। सर्वार्थमियमपि परेकार्थमेकं रूपं तदमलं चिन्मात्रे नवानि मन्वयः। अहमिति। शशशृंगवदसत्र महंकारं नाश्र
द्विकाजाथनवाच्छिन्नं स्वच्छं निर्मोदितं तेनतां। सर्वार्थमियमेकार्थं चिन्मात्रममलं भवान्॥ ॥ वसिष्ठ उवाच॥ ॥ इति प्रा
थ्यपरं योगमुपदेशमनुत्तमं। जीवन्मुक्तो वभूवासौ नतो देवगुरौ स्मृतः॥ २९॥ निर्ममो निरहंकारश्छिन्नत्र
थिप्रशान्तधीः। कचो यथा स्थितो राम तथा तिष्ठ विकारवान्॥ ३०॥ अहंकारममर्दिनमात्रयममात्मजन्म
अमंतशशशृंगस्य किंत्यागग्रहोकृतः॥ ३१॥ ॥ इति निर्वाणप्रकरणे कचोपाख्यानं नाम अष्टत्रिंशः सर्गः॥

यमात्पनेत्मथी॥ ॥ इतिवसिष्ठविवरणे कचोपाख्यानं नाम अष्टत्रिंशः सर्गः॥

चित्तत्यागमथासौ चित्तेन यत्नाद्देहकाननौ। तदा संचिंतयामास धियैवमविषण्णया॥२८॥ पदार्थवृंदं देहादि न चित्तमिति। कथ्यते नादे

वसिष्ठ उवाच॥ ॥ चित्तयित्वा जगामेति किं चित्त्वं पितरं गुरुं॥ प्रयच्छ प्रयतो नत्वा चित्तं त्वा न किमुच्यतो॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच॥ ॥
चित्तं निजं महद्दुःखं विद्धि दुःखिन्न विदो जनाः॥ अन्नयोपि महत्त्वा वो जन्तो स्तद्धि त्वमुच्यते॥ ॥ कच उवाच॥ ममे समुदकस्मागो
न सिद्धिमुपगच्छति। कथमेष किं जन्मतु ज्ञाता नेयो योगिनाम्बरं॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच॥ ॥ अपि पुष्पावहद्दलनीदृपि जीव
न मीलनात्वामुकरो हृत्कृते स्मागोन केशोत्रमनागपि॥ एकमाद्यं तरहितं चिन्मात्रममलं ततोऽस्त्वा दृश्यति तराम
ध्रुवं विद्यते सर्वं वेदनं। तदेव भाव यस्माधः त्यात्रास्ति हृगतत्व थ्यः। मिथ्यारूपोऽयहं भावो जीयते नव
भावना॥ चितिकीय महद्भावः को चानु कथमुच्छितः। क्षणजातोर जोराशंक्कानना हुच्छितंजनात्र
यं सो हव्यं धंप्रित्स यं स जपुत्रक। तुच्छ परिमितकारदृक्षालविचत्रांकवम्॥

नक्षिं कृत्वा व्यथं निरागस्कृत्यः। अपि जाम्यहं। पितुः प्रकाशं गच्छामि ज्ञात्वा तु चित्रमहारिपुं ज्ञात्वा नावन्य जाम्या
श्रुतन तस्तिष्ठामि विज्वरः॥ अयं च अहं सोहमिति। दृक्षालविवत्रीकृतं। परिमिताकारेनुच्छं प्रत्ययं त्यजा॥

 एकमिति। सर्वदेनं सर्वसाक्षि चिन्मात्रमेव वस्तु विद्यते स्मत्त्वया। तरिति तद्भावनात्त्वा चित्स्वरूपभावनात्ता चिरं दिति। अथ पुरजो
१०३ बृहस्पतिरुवाच॥ ॥ ॥ अनर्थमिकराधारादस्मात्संसारसागरान्॥ उदीयते निरुद्वेगं सर्वत्यागेन पुत्रक॥ ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच॥
॥ इत्याकर्ण्य कचो वाक्यं पितुः परमपावनं। सर्वमेव परित्यज्य जगामैकान्तकाननं बृहस्पतेस्तु गमनं नोद्वेगाय बभू
वह॥ संयोगे च वियोगे च महात्मानो हि महाशयाः॥ अथ वर्षेषु यातेषु त्रिषु पंचसु चानघ पुनः प्राप महारण्ये क
स्मिंश्चित्तं तरं कचः। परिहृत्याभिवाद्येन समालिंगित पुत्रकं अपृच्छदात्मनिलयः स कचः स्वशरणया गिरा॥ अ
द्येदमष्टमं वर्ष सर्वत्यागः कृतो मया। तथापि तात विश्रान्तिं नाधिगच्छाम्यनिंदिता॥ ॥ वसिष्ठ उवाच॥ ॥ एवमार्त्तवच
स्तस्मिन्कचे वदति कानने। सर्वमेव समुत्सृज्य त्यक्त्वा बाह्यं निर्द्वन्द्वं विमुच्यते। गनेकस्मिन्कोऽहं देहो मन्वल्कजाद्यथा मज्जात
तोप्यन्त्रावं तारेणाग्रारद्योप्मासमोनवत्। पुनर्वर्षत्रयेनाथ कस्मिंश्चित्काननान्तरे। दृश्यमानमनाः राम तमेवापि तरपु
रम्। कृतनमस्कारं समालिंगितपुत्रकं। अपृष्टच्छमसोनयः स्वदेहगऊदया गिरा॥ तात सर्वं परित्यक्तं कं
थाचेलवतापि। तथापि नास्ति विश्रान्तिः स्वपदे किं करोम्यहं॥ ॥ बृहस्पतिरुवाच॥ ॥ चित्तं सर्वमिति प्राहुः प्रकाशमा
पुत्र राजसे। चित्तत्यागं विदुः सर्वत्यागं सर्वविदो जनाः॥

राजेश्विरिवक्त्र नलेज लमिव विकांत्वरूपेयहं नावो न युज्यतरस्मर्थः॥

दृश्यभ्रांतिबंधकथामुपसंहृत्यानात्मदेहद्वैतमपिस्वात्मज्ञानमात्रायत्तमित्यजातिनिश्चयादृश्यमन इति दृढयितुं अनेकोपाख्यानगर्भं शि
खिध्वजोपाख्यानमारभ्यते ॥ ॥ इदानीं चित्तत्यागो नाम इतिकचोपाख्यानेनापि निधीयते । वालेतिवालनावान् मोक्षानि । प

वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यातं शिखिध्वजकथानकं । अनेन गच्छ मार्गेण न कदाचन खिद्यते । शिखिध्वजः क्रमेणैव
यथाबोधमवाप्तवान् । कचो बृहस्पतेः पुत्रस्तथा बुद्धस्तराघव ॥ ॥ राम उवाच ॥ बृहस्पतेर्भगवतः पुत्रोसौ भगवा
न्कचः ॥ यथा प्रबुद्धो भगवान् समासेन तथा वद ॥ ॥ वसिष्ठ उवाच ॥ ॥ बालोवाक् समुत्तीर्णो संसारार्णवरणे सुरवः । कचः क
चः कवयः स्वार्थज्ञो बृहस्पतिमभाषत ॥ ॥ कच उवाच ॥ ॥ भगवन् सर्वधर्मज्ञ कथं संसृतिपंजरात् । अस्मान्निर्गम्यते ब्र
ह्मन् जंतुनाजीवजंतुना ॥

इपदार्थज्ञः पदपदं तत्त्वं पदेनयोरर्थं पिदार्थी । भगवन्निति । जीवनं तु नाजीवः प्राणधा
रणं स एव नंतुः चेष्टानिमित्तं अस्त्रं यस्य तेन ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अत्यंतमहत्कृतिरेव मिथ्यात्वे किं हेतुरिति सकं इदानीं कथं नहिंधीविश्रांतिरित्याकांक्षायां समाधिनापि महता कर्तृत्वाहिताधियो विश्रांति ।
सिध्यतीति भंगी याख्याने न निरूप्यते । तस्येनि दृढं जगत्तत्त्वस्य सर्वप्रियं चापि विशेषस्याद्यात्मतत्त्वस्य विस्मरणैस्य अननुसंधानेनैव अवि
तिंप्रामाणिकबुद्धिर्गतस्य सस्माद्उकारणेन्नागतं रज्जुभुजंगवत् । यथाहि रज्ज्वारोपितभुजंगोरज्जुस्वरूपाज्ञानाद्वसिद्धो ना

व सिष्ठ उवाच ॥ ॥ नस्माद्रव्णान्मनव स्यविस्मृतेव गतं विति ॥ नायस्मानागतं एभाज गडजु भुजंगवत् । आदित्यव्यतिरे
केणाधो नावयत्तिराघवारश्मिजालमिदं यतस्तस्मात्सूर्यं विभाखतः कनकव्यतिरेकेण केयूरं येन नावितं क्वचित् कैपूरमेवत
त्सभावस्यकनकं हितस्य । आदित्याव्यतिरेकेण रश्मयो येन नाविताः । आदित्यपवनेनास्यनिर्विकल्पः सउच्यते ॥

यस्मात्कारणात्रघ्नत् । आदित्येति । यः पुमान् इदं रश्मिजालं आदित्यव्यतिरेकेण नाविनात् आदित्याहेहेन ना वयति तस्य पवद्
स्मिजालं नाभूतो सूर्यं विभवति । कनकेति । श्लोकोपपाथः । इदानीमनेन भावमामाहाऽऽदित्येति । यत्पुंसात्रम
यश्चादित्याव्यतिरेकेण नाविता । तस्मात् रश्मयो याद्दित्यापवकं पुमानमने दृढ शोनिर्विकल्प उच्यते ॥

वा·नि· कनकेति। कनकैकमहाबुद्धिः केयूरादिषु कनकमित्येकैव महती बुद्धिर्यस्य स पुमान् निर्विकल्प उच्यते। नानानामिति। अखिलां
१०८ नानातां मत्क्वा सुचिन्मात्रकोटरेषु उदस्य चिन्मात्रस्य कोटरे गर्भे स्थितां यन्न संवेद्येन विनिर्मुक्तसंविन्नवात् नैव स्थिरस्य माहितोऽभ
वासयमिति। श्लोकद्वयं वाक्यं। आत्मा स्वयमेव यदा संकल्पनामिकां शक्तिं अनिलस्पंदशक्तिमिति। आत्मनैव नकारणं तरे

कनकव्यतिरेकेण केयूरं केन भाव्यते॥ कनकैकमहाबुद्धिर्निर्विकल्पः स उच्यते। नानाताम खिलां त्यक्त्वा शुद्धचिन्मात्र
कोटरो स्थेवंजविनिर्मुक्तेसंविन्नवास्थिरो भवान् स्वयमात्मात्मने चाशु शक्तिं संकल्पनामिकां यदा करोति स्फुरितां मरुश
क्तिमिवानिलः। तदा दृष्टगिवान्यासंसंकलनामयां। पनोऽनवनिर्विचित्रवान्म नावमग्वाकृतिस्वयं॥

णस्फुरितां कार्येषु स्वीकरोति। तदा पृथगिवान्या संज्ञा आत्मनो यादेवा नासमानं संकल्पकल्पकलाजवयं विश्वात्मसर्व १०८
प्रपंचात्मकं स्वीकृति स्वाकारमेवास्वयं बधन्मनो भवति॥ ॥

संकल्पेति। मनःकारणादिदं अनोगिरि अंभोविस्तीर्णजगत्संकल्पमयमेवेदंरूपता। न सत्यं न च ज्ञानेन पाश्चात्यान्न च मिथ्यैव व्यवह
र्यते न। किं तर्हि स्वप्नजालमिवानिर्वचनीयं वेनोच्छिनां पदार्थेनि। दाभ्यां पदार्थजाने वस्तुसमहेम – श्लि स्मिन्नपि तं विस्तारतया सन

संकल्पमयमेवेदं जगद्दृश्योऽगिरूपकं। न सत्यं न च मिथ्येदं स्वप्नजालमिवोच्छितं॥ पश्यन्नस्मरागान्नस्य ज्ञानं श्रीजिअवहन्
व्यवहरन् स्वपन्। नाहं विधने सर्वं स्मिन्नामिन्यवनावयाः पत्रकरोति नदिचिन्मात्रममलेन नसा। त्रलप्रहेहि ताकारं न
स्मादृयत्रविपते। पदार्थजाते सर्वस्मिं संविस्तारतया स्थिते। संविदे वेदमखिलं जगन्नयास्ति कल्पा। समवाहाखिलाका
रेणैकष्यापव संविदः। संवेद्यमपि नास्त्येव बंधमोक्षावतः कथं भ्रम॥

न्मात्रतया संविन्मात्रेप्रथमाणतया स्थितं मति संविदेव हि नगवति विषयसद्योपत्रामेत्रारणमितिवान्। इदमखिलं जग
न् संविदेवेति निश्चयीथानं। अन्यथा कल्पना नेहकल्पना नास्ति अखिलं जाकारेणैकस्य पव संविदः संनवाद्वैताः॥

वा०नि०
२०९ मोक्षोऽयमेषस्त्वबंधइतिप्रसम्यग्विज्ञांनिरयसकलंविकलाविमानः॥मौनीवृत्तौविगतमानमदोमहात्मा कुर्वन्स्वकार्यमिनहंकृतिरेवतिष्ठ
।महाकर्त्तामहाभोक्तामहात्यागीभवाननघ।सर्वाःशंकाःपरित्यज्यधैर्यमालंब्यशाश्वतं॥ ॥रामउवाच॥ ॥किमुच्यतेमहाकर्त्ता।म
हात्यागीकिमुच्यते।किमुच्यतेमहाभोक्तासम्यक्कथयमेप्रभो॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ ॥पुनरुक्तंत्वयंरामपुरावंद्राईभोजिना।भृंगी
शायतुसंप्रोक्तंयेनासौविज्वरःस्थितः।सुमेरोरुत्तरेश्रृंगेपूर्वंशशिकलाधरः।अनिष्टदृष्टिसंकाशोसमयपरिवारवान्।तमपृष्ठन्म
हातेजास्तुविज्ञानवांस्ततः॥भृंगीशःप्रणतेरामवद्धांजलिरुमापतिं॥भृंगीउवाच॥ ॥संसारखनंनाथतरंगतरलामिमं॥अ
वलोक्यविमुह्यामितत्वविश्रांतिवर्जितः।कमत्रनिश्चयंकृत्वासुस्थिरमनसास्मिन्जगज्जीर्णगेहेतिष्ठामिविगतज्वर
म्॥ ॥ईश्वरउवाच॥ ॥सर्वाःशंकाःपरित्यज्यधैर्यमालंब्यशाश्वतं।महाकर्त्तामहाभोक्तामहात्यागीभवाननघ॥ ॥भृंगीशउ
वाच॥ ॥किमुच्यतेमहाकर्त्तामहाभोक्ताकिमुच्यते।किमुच्यतेमहात्यागीसम्यक्कथयमेप्रभो॥ ॥ईश्वरउवाच॥ ॥रागद्वेषौ
सुखंदुःखंधर्माधर्मौफलाफले।यःकरोत्यनपेक्षत्वेतन्महाकर्त्तासउच्यते।मौनवान्निरहंभावोनिर्मानोमुक्तमत्सरः।यःक
रोतिगतोद्वेगंमहाकर्त्तासउच्यते।सर्वत्रविगतस्नेहोयःसाक्षिवदवस्थितः।निरिच्छंवर्त्ततेकार्येमहाकर्त्तासउच्यतेउद्वेगा २०९
नंदरहितःसमयाखद्वयाधिया।नशोचतिनचोदेतिमहाकर्त्तासउच्यते॥

जन्मस्थितिविनाशेषुसोदयास्तमयेषुच।सममेवमनोयस्यमहाकर्त्तासउच्यते।नकिं—— ——ष्टितयानकिंचिदभिकांक्ष
ति।भुंक्तेप्रकृतंसर्वंमहाभोक्तासउच्यते।सुखासुखेक्रियाजोगेनबिभ्रेमिप्रहृष्यति।भुंक्तेनसंहृतात्मायोमहाभोक्तासउच्य
ते।जरामरणमापच्चराज्यंदारिद्र्यमेवच।रम्यमित्येवयोवेत्तिमहाभोक्तासउच्यते।कटुम्लंलवणंतिक्तममृष्टंमृष्टमेवच।
अधमंयातिसाम्येनमहाभोक्तासउच्यते।सरसंनीरसंचैवसुरतंविरतंतथा।यःपश्यतिसमंसौम्योमहाभोक्तासउ
च्यते।ह्यारेखडुप्रकारेवशुभेवाथशुभेतथा।समतासुस्थितायस्यमहाभोक्तासउच्यते।इदंभोज्यमभोज्यंचेवंबुद्ध्यामहा
मो।ऽन्यैवंत्यक्त्वाविकल्पितांगतानिलाशयोभुंक्तेमहाभोक्तासउच्यते।आपदंसंपदंमोहमानंदंपरमंपरं।योभुंक्तेसमया
ऽक्तामसउच्यते।धर्माधर्मौसुखंदुःखंतथामरणजन्मनी।धियायोनेत्रिसंत्यक्तंमहात्यागीसउच्यते।सर्वेच्छास्स
कलाःशंकाःसर्वेहाःसर्वनिश्चयः।धियायेनपरित्यक्तामहात्यागीसउच्यते।येनधर्ममधर्मंचमनोमननमीहितं
।सर्वमंतःपरित्यक्तंमहात्यागीसउच्यते।यावतीदृश्यकलनासकलेयंविलोक्यते।सायेनसुष्टुसंत्यक्तामहात्या
गीसउच्यते॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ ॥इत्युक्तंदेवेनभृंगीन्रायपुरानघ।एतांदृष्टिमवष्टभ्यतिष्ठरामगतज्वरः।निमो
हितेघिमलरूपमनेनमार्गेणसंस्थितिजेतरकलनेहिकिंचित।इत्येवजावयनिरंजनचित्तवृत्तेःसुधेनोमनिर्वाणमे
हिसकलामलशांतवृत्तिः॥

वा॰नि॰ स्त्वं तत्सुखं स्वसुसंधानं निष्ठो वसिष्ठ शरीरं कार्यं ज्ञात्वा कुर्वन्न खेदं नायासि निराकृतो नाहंकृतिनां चतुपैषि ॥ इति श्रीवासिष्ठे वि
११० ऽणे निर्वाणप्रकरणे भृङ्गीशोपाख्यानं नाम चत्वारिंशः सर्गः ॥ ॥ एवं सिमाधिना विनापि महाकर्त्ता ऽहिनेवधी विश्रान्ति

ज्ञानामयं ब्रह्म समस्त कल्म कार्यैकबीजं परमात्मरूपं हृदहं त्वहं हि न सर्वभावं स्वमन्त्रिताती वयदृग्किंचित्त्व
मनेककविकिं विरिदं कदाचित्समं नवमेव सदृशासत्व ॥ इत्येव साधो दृढ निश्चयो त्रभ्वित्वाग ताशं कविज्ञासमाप्य
श्रेष्ठ मुखमस्मस्तनतेममस्ते कुर्वसहिध्यविलकार्यज्ञानं नविदमायासिकदाचिदेव निरास्तनाहं कृतिना
मुपैषि ॥ ॥ इति श्री निर्वाणप्रकरणे भृङ्गीशोपाख्यानं नाम चत्वारिंशः सर्गः ४० ॥ ॥ राम उवाच ॥ ॥ भगवन्सर्ववेदज्ञ
चित्ते हंकारनामनि । गलिते वा गलद्रूपे लिंगं सत्वस्य किं भवेत् ॥
: सिध्यतीनकं । इदानीं सुविचारेणबोधम
यामपि त्वं गुरुभक्तितो बोधं यातमनघ एवेति । इत्याद्युपाख्यानेनाख्याय तेनगवत्रिति । अहंकारनामनिवि ११०
त्रेगलिगलद्रूपेवामनिसत्वस्यप्राप्तिनः किंलिंगचिह्नं भवेत् ॥

वलादिनिश्चोकषकं वाकं । अहंकारमये चित्ते गलतिस्थितिजीनवतिहाक्तनेचग्लानिमतिदुजामरेयोपत्रविशेषात्मंज्ञता
ऽपिचापिलोनमोहादयोदोषाः पद्यांसिवसरोरुहमिव मितं विमलमात्रायनिलपंति । नस्यत्रांनिम्मुदनायः मैत्र्यादयः श्रोता
हे नवोचकेकदाचिरदपिनमुंचंति । वासनारूपाग्रंथयोविच्छिन्न इवशैनेस्कधंनिन्चदपत्रेकोपादयो विद्विपमोदंद्रियाणि
वसिष्ठउवाच ॥ ॥ बलादिपिहिसंज्ञानानलिंपस्याद्यायंमितं लोभमोहादयोदोषाः पद्मांसीवसरोरुहं । मुदिताद्याश्रि
यावकं नमुंचन्ति कदाचन गलत्यहंकारमये चित्ते वलतिदुःकृतो । वासनाग्रंथयः छिन्नाइवत्रुध्यंतु लंशनैः । कोपस्ता
नवमायाति मोहो मांद्यं हि गच्छति । कामः कृमंगच्छति चलोभः क्वापि पलायते । नोत्म संनीदृयाणि केवैः खेदः स्फुरतिनो
सुकैः । नदुःखान्सुपदृहृत्रिनवजांनि सुखानि चासर्वेसममतादेति विहरिसेत्त्वप्रदायिनी । सुखदुःखादयस्त्वतेदृश
त्रेयदिवासुखेहन्यपत्रएवनुच्छत्वान्न तु लिंपति ते मनः ॥ वैतेदृष्टिसंततिन वहिस्फुरंति खेदोदेसंचतथाप्यविन्नस्फु
रतिदुःखानि नो परं हंति । नवर्द्दतोसुखानि नुवलातिपारवरुपहेतवोनन्त्वंति । हृदिसे त्वप्रदायिनासर्वत्र सर्वविषया समता
उहृति । सुखदुःखादयो मुखे दस्यमानास्यपि तत्र हि कारे रमिनीयमाना अपितुच्छतां काल्मिनत्वान्नमनो न लिंपति ॥ ॥

१११ चिन्नशनि। श्लोकद्वयं वाक्यं। किं चित्ते गलिते सति साधकगीर्वाणानां हे वानां गणस्यापि स्पृहणीयतां अनिर्वचनीयतां गच्छति। त
स्य च वपुरूपप्रत्यंकप्रत्यंकात्रिमतत्र्यप्रतिरोधि समाधेरप्रतिबंधकं निरंजनं निर्विकारं जडिति द्वैतरहितं स्वच्छं निर्मलं
म तद्दृष्टां मनेनप्रकारेण सेव्यं न वसति। जावेति। संसृति विभ्रमः जावाजावावरूढोपि जावाभ्यामुक्तत्रिविषमोत्र

चित्तोगलितिगीर्वाणगणस्यस्पृहणीयता॥ साधकगच्छतः देहस्य समतारीतं चद्विका उपशान्तस्वकान्तसेव्यमप्र
तिरोधिवानिनंतवोद्विग्निस्वच्छं नवलस्थामलं वपुः। जावाजावावरूढोपि विविक्तोऽपि महानपि। नानंदाय न खेदा
य सतां संसृति विभ्रमः॥ ॥बुधालोकनसाध्येऽस्मिन्वस्तुनस्तनि नायदि न वर्तते न यो मोहान्धिगस्तु नराधमम्।

वरूढोपि जगत्युक्तोपि विविक्तोपि महानपि सतां वज्ञानिनां दाय न खेदाय हर्षविषादहेतुर्न च भवतीत्यर्थः। बुधेति। बुधा १११
यहालोकस्येविचारः तन्मात्रसाध्येऽस्मिन्मोक्षलक्षणेऽस्तुनि तायदि वस्तुनि यो मोहान्न वर्तते तं धिगस्तु।

विश्रान्तिमितिमुचितां विश्रान्तिं नबुनि एषामाकं विरसंगनिमित्तानां दुःखरत्नानामाकारं जननसागरमुत्तितीर्षुः मुमुक्षुः। के
नोगकेशिनि। वैराग्यप्रसंगो कोहं इदं जगत्कथं केन प्रकारेणोत्पन्नं परः परमात्मा च कः कीदृशः स्यादिति विचारान्निकाम

विश्रान्तिमाप्स मुनीनां विरसंगदुःखरत्नाकरं जननसागरमुत्तितीर्षी। कोहं कथं जगदिदं च परस कः स्यात्किं नोगके
रितिमक्तिपरमोक्षपायः॥ ॥वसिष्ठउवाच॥ ॥भगवानादिपुरुष इक्ष्वाकुर्नाम नृपतिः। इक्ष्वाकुवंशप्रभवो यथा
मुक्तस्तथा शृणु। इक्ष्वाकुर्नाम नृपालयन्। कदाचिदेकान्तगतो मनसा समचिन्तयत्। जरामरणसंतानसु
खदुःखलमास्थितेः॥ अस्य दृश्यप्रपंचस्य को हेतुः स्यादिति स्वयं जगतो न विवेदासौ कारणं चिन्तय
न्नपि॥ अथैकदा दृष्टवान्दृष्ट्वा सौ ब्रह्मलोकगतं मनुं। पृष्टितं स्वसत्तं भगवन्तं प्रजापतिं॥ ॥इक्ष्वाकुरुवाच॥ ॥
मां योजयति धीरश्चेत् भगवन्करुणानिधे। भगवन्नस्य सादृणवायं नवन्न प्रष्टुमजनसाकृतः स्वर्गोयमायातः
स्वरूपं चास्य कीदृशं। कियद्देनञ्जगकस्य कदाकेनेतिकथ्यतां॥

न्तिः परमो मोक्षोपायः इक्ष्वाकुत इति। एतज्जगत् कियत् किं परिमाणं कस्य स्वं किं ईश्वरस्य उत जीवानां कदा क
स्मिन्कालेमाहूर्तिके नवाकरणेनजातमितिकथ्यतां॥

वा०नि० अहमितिधनास्तीत्वेन्निघनेनीरं यथा तथाब्रह्मत्वेन प्रसारितान्॥ मानइति। पंचुवस्कन्दकविदपिनो द्रूपते॥ इदं नयानम
तीनामकः षष्ठेन्द्रियानीतंतमः षष्ठं येषामिन्द्रियाणां चक्षुरादीनां तान्यपीतेन्द्रविनाशीं तदेवव स्वत्वस्ति सद्रूपं तद्धस्कन्दा
११२ त्मेति कथ्यते। इयमिति तस्मिन्नेव आत्मन्येव महादर्शे महति दर्पणे नाः स्वभावेति। नाः स्वभावसमुत्पन्नाः तेजसः

अहं कथं च विषमादस्मात् संसृतिविभ्रमात्। विमुक्तो यं धनास्ती त्वज्ञात्वाहि विविहंगमः॥॥ मनुरुवाच॥॥ अहोऽतु
चिरकालेन विवेके मुविकश्चिति॥ विनता पंचपरिच्छेदात्मा मारघ्नश्रस्तया हृतः॥ यदिदं द्रूपते किंचितन्नास्तीति
नृपकिंचन यथा गंधर्वनगरं यथा वारि मरुस्थले। मनःषष्ठेन्द्रियानीतं यत्तु नो द्रूपते क्वचित्॥ अविनाशी तदस्ती
हतत्स्वहात्मेति कथ्यते इयं तु सत्वदिवनाधाराजनन्तगापिरं परा॥ तस्मिन्नेव महादर्शे प्रतिबिंबमुपागता॥ नाः स्व
भावसमुत्पन्ना ब्रह्मस्फुरणशक्तयः। काश्चिद्ब्रह्माण्डतां यान्ति काश्चिदुच्छंति नूतना॥ न बंधोस्ति न मोक्षोस्ति
ब्रह्मैवास्ति निरामयं नैकमस्ति न च द्वित्वं संविन्नस्फारविनावते॥

स्वभावाउत्पन्नाः तेजसः स्वस्फुरणस्वभावतात्॥ ब्रह्मा ब्रह्मसंबंधिन्यः स्फुरणशक्तयः विक्षेपशक्तयः काश्चि ११२
द्ब्रह्माण्डतां यांति ब्रह्माण्डतया विवर्तन्ते काश्चिन्नस्फुरणशक्तयो नूतनतां प्राणिरूपतां गच्छंति॥

एकमिति। एकं वारिन्यनेकेस्तरंगसमंगैर्यथा स्फुरति। एवं विदेकवपरिताः स्फुरति। एवं विदेकवपरितः स्फुरति पतद्रूपं किंचि
देवनास्ति। अतः कारणाद्बंधमोक्षकल्पने दूरे प्रविमुच्य अभवनयः संसारभयरहितः असेनयमारः अभयब्रह्मतन्मात्ररूपव भूत्वा
स्वस्थोभवा संकल्पेति। तस्माच्चिन्मात्ररूपाः याः संकल्पोन्मुखतां याताः मनसः आपस्तरंगवामेवजीवतां याताः॥ इति। तेजीवाः स्व

एकं यथा स्फुरति वारितरंगसंगैरेवं परिस्फुरति वेन्मनकिं चिदेतत्॥ बंधमोक्षकल्पने प्रविमुच्य दूरे स्वस्थो भव समवयोऽसपमा
रूपव॥॥ पउरुवाच॥ ॥ संकल्पोन्मुखतां याता नास्त्यनचिन्मात्रसंविदः॥ आपस्तरंगवामिव यान्तिनूनमपि जीवतां तेजीवाः सस्मी
दृसंसारे सुखदुःखमुन्विते। सुखदुःखहमा मोहो मनस्येवास्ति नात्मनि॥ अहं इरूपो द्रूपते यातुर्गृहीतेन पथेंद्रना॥ तथाऽतु नवमा
त्मात्मद्रूपेनात्मावलोकने॥ नञ्चास्त्येनैपिगुरुणा द्रूपते परमेश्वरः॥ द्रूपते स्वात्मनेवात्मा स्वयाऽसव्वस्वया धियापवि
गाः पवित्रद्रूपत्रे रागद्वेषविमुक्तया यथाधियातथैतेवेदृग्व्यान्ग्वेदियारयः॥

मुक्त्वेतेसंसरंति पुरत्दुःखहन्या मोहश्च मनस्येवास्ति आत्मनि तु नास्ति। अहं इरूपः इहमचक्षो पिराहुर्गृहीतेनइंडनोपाधि
नापथा द्रूयते तथा अतु नवमात्ररूपो यात्मा द्रूपेन देहाद्युपाधिनावलोकनेः आत्मनैवस्वरूपेणैव स्वयाऽसर्वगुण
निष्टया धिया आत्मा परमेश्वरो द्रूपते॥

वा०नि० पनेष्विति। सनाविडुषापनेषु देहें द्रियादिषु आदरोन कार्यः अवधीरणं अवज्ञापनं नैव कार्यं पविने देहादयः पदार्थमात्रतां विद्याप
११३ दार्थमात्रतामिति। बुद्धिविषयाः संतो यथास्थिते नतिष्ठन्ते किंचिन्मात्ररूपः नकिंचिन्मात्रविनाशत्वलक्षणं। यच्चिन्मात्रेतद्रूपः।
यथेति। जावनमूर्यः संबंधि तेजोविमलतोयानां बहिरंतश्च सर्वत्र यथा तिष्ठति तथैवात्मा सर्ववस्तुषु बहिरंतश्च सर्वत्र यथाति

एतेषुनादरः कार्यस्तत्त्वानैवावधीरणम्। पदार्थमात्रतां विद्यात्तिष्टं वैतेयथास्थितं। पदार्थजातं देहादि धियासेनयद्रूरतश्चा
णि तेषु नादरः कार्यस्मिन्नानैवावधीरणम्। पदार्थमात्रतां विद्यास्तिष्ठं वैतेयथास्थितं ... ये या हि मुमुक्षुभिः
श्रीनलात्रचकरलोनित्यमात्ममयोमवादेहोहमिति या बुद्धिस्सा संसारनिबंधिनी। नकदाचिदियं बुद्धिरादेया हि मुमुक्षुभिः
किंचिन्मात्रमिविनाश चिन्मात्ररूपोस्मि गगनादणुः इति या शाश्वतावुद्धिः सा न संसारबंधनी। यथा विमलतोयानां बहिर
मश्वयानवां तेजस्तिष्ठति सर्वत्र तथात्मा सर्ववस्तुषु सन्निवेशांशावविज्ञेयं यथा हेम्नोऽगदादिना। आत्मनस्तद्र
पानथैवजगदादिना॥ ॥

यतिनथैवात्मा सर्ववस्तुषु बहिरंतश्च सर्वत्र तिष्ठति। संनिवेशेतियथा हेम्नः सन्निवेशांशा वैविभ्रं संनिवेशाः संस्थानं अ ११३
शापकेद्रशाः। तेषां वैचित्र्यं नानारूपतेयत्नं अंगदादिनाकेयुरादि रूपेण भावेन वस्तुत्वरायथैवमात्मनो मायासहायस्य
सहायस्य सन्निववेशांशावैविभ्रं पवंतदतद्रूपाचेतनात्मिका जगदादिना जोकैलेकिकपपंचमावः॥

विनाशेति। तत्तरंगिण्यः नानि प्राणिनपवतरंगायामात्राः तागङ्गाज्ञेयवतेरंगिण्योनयः विनाशावाडवाक्रान्ताविनाशे
कैवडवाग्निप्रिनाशकल्पकालमहार्णवप्रलयकालेमेव महार्णवं यांति नयः समुद्रं वजगद्गतानि प्रलयकाले लीयेतस्मिन्नेवसि
तिष्ठयापि गतेष्वपि कल्पकोटिषु त्रिशीनाममिच्छ पूर्णमापि सर्वमिहतुरापिके लवारिधेः कालस्यैवसमुद्रस्य यः पाता महत्ता तमाहागस्यादि

विनाशवाडवाक्रान्तकल्पकाल महार्णवं जगज्ज्ञाल तरंगिण्योतितत्तरंगिकस्या॥३८॥ तस्माध्यथ सर्वस्त्रियः पाता कालवारिधेस्तमा
त्मानं महागस्त्यं राजन्नावयसेद्धेदि॥३७॥ अनात्मन्याम्यनात्मन्स्मि देहादौ दृश्यजालके। मत्का दृश्यमहाहृदेहहस्तिषयथासुखं॥४०
ऊचकोयनसंसुप्तं चिन्मात्रनतनीमुनीयस्यारोदितिपुत्रार्थं तथात्मार्थमिं तत्॥४१॥
यिमहाप्रभवामात्मानं सर्वहानवापत्नाम
नीति। अनात्मनि देहादो दृश्यजालके आत्ममात्मानि मानं तत्क्षस संज्ञान मुपारूढोः संभ्रमतकारो यथा सुखं तिष्ठकुचेति। यथाकि
चिज्ञुननीजननयिनीनरीकुचकोटरसंसुतकुचयोरन्तरे संसुप्तं संसुप्तं विस्मरनतन्नमममधुधापुत्रार्थपार्श्वयोः शयनेचापश्यतीहनकपात्नमु
नःसुतइतिनहृद्येरोदिति। तथा मंतसंनिहितमयात्मानं विस्मृत्यावंजनस्तद्वर्थरोदितंस्ति विसते॥

वा० नि० यन्मरेनि। अयं जनः अजरामरमात्मानं अबुधा वपुर्वद्देहनाशे सति नाशे हतो हमनाथोहं नष्टोस्मीति च परिरोदितियद्येवंनि। वारि
११४ जलस्य यथा परिस्पंदवशात्तरंगफेनबुद्बुदादिरूपेण नानाकारं विलोक्यते। तथा चिद्रूपं ब्रह्म संकल्पवशात् अतः परिजल्पितं परिता विष
हादिरूपेण विहृत्य समस्तनानाकारं विलोक्यते। संकल्पकलंकमुक्तं चिन्मात्रमिति संस्थाप्य उपशान्तसंकल्पः संत्स्वं देहेपि विक्षेप

अजरामरमात्मानमबुधापरि। रोदिति। हा हतो। हमनाथोहं नष्टोस्मीति वपुर्व्यये॥४२॥ यथा वारिस्पंदनान्नानाकारं विलोक्यते। तथा
संकल्पवशान्नश्चिद्ब्रह्म परिबृंहितं॥४३॥ संस्थाप्य संकल्पकलंकमुक्तं चिन्मात्रमात्मकपश्यात्मवांकास्यंदेप्यविसंपदद्वेश्वरात्मात्म
स्वः सुखी राज्यमिदं प्रशाधि॥४४॥ मनुरुवाच॥ सर्गात्मनि निर्विनुस्पंदे क्रीडते बालवत्स्वयम्। संहारात्मकताश्रित्य सहमात्मा
निनिघ्नति॥४५॥

पि अस्पंद इव स्पंदरहितद्वयत्वस्थो निर्विकारे ईश्वरात्मा सुखी राज्यमिदं प्रशाधि पालय पांसगेनि। विनुयापि कः आत्मा सर्गात्मनि ११४
स्पंदे बालवत्क्रीडते अयं स्वयमेव संहारात्मकता आत्मा महरणस्वभावतया आश्रित्य सर्वं संहृत्य आत्मन्येव निघ्नति॥

स्वयमिति। अस्यात्मनः स्वयमेव तथा नारताशी मक्तिरुदेति। यया आत्मा अवध्यते। यया च स्वयं मुच्यते। तथा नृता नृ। क्तिरथ मस्वयमेवोरे
निबंधमोक्षहेतु आत्मानमुनेः अप्यात्मनः स्वभावसिद्धेरत्यर्थः। चंदति। श्लोकद्वयं वाक्यार्थदार्ढ्यबद्धिक्तिनता पोरत्राद्ये नोचं दस्य ब
कस्यचिद्धिक्तिस्य तथा यथार्थत्वाद्विवर्तात्मादिर्यथाने जो दृश्याणा मंचिशो हा जायथा अपि ताअपि निश्रतयाकल्पितः रत्नालोय

स्यमस्य तथा आक्तिरुद्रे त्यावध्य ते यया। स्वयमस्य तथा आक्तिरुदेत्यनुमुच्यते यया॥ बंधार्थं विक्तिं तस्यायोरत्नादीनां यथार्थविष
॥ यथापत्रादिहरणं निहरणं यथाकरणः। तथेदं ब्रह्मणि स्फारे जगद्व्याहितकल्पितं॥ दुःखप्रदमतज्ञानां तद
वातदिवस्थितम्॥ ॥रामः॥

रत्नाणियथा निहरणं च यवाहरणं करणः आकरः। तथेदं जगदुध्यादिजगद्बुद्धिर्नत्विबुद्धिरिमादिकं सर्वं स्फारे ब्रह्मणिक
ल्पितं सत्तदेव ब्रह्मात्मकमेव अविद्यावशात्तु अवस्थितं अतज्ञानां दुःखदं प्रवर्तते॥ ॥

अहो इति। इयं चित्रा माया विश्वविमोहिनी अहो परस्य स्वाकारणान् तु आत्मा पुष्पा सर्वसंगिनं तमपि सर्वविषयवेष्टुमास मपि अ-
त्मानं स्वरूपं नं परं पतिनावबुध्यतो विहाकाङ्क्षोति। अस्लकथवः अस्लैवपरिस्थले अस्ल नावने वकवचं रजकं पस्य मए वसुखी
जीवन्मुक्तः अहमिति। अहमर्थो हिं कारः मद्वियुक्तेनानावरूपिणा निरूपाधिकतत्त्वपरेणानावेनाशये नसर्वं जगत् मनि
तलं वंनिराश्रयचिंद्रूपं शून्यं विराका शमिति भावयेन् इदामिति। इदं न रम्यमिति। मंदभावनं नेदुःखसंनतेवीजं नस्त्रिवी

अहो तु चित्रा मायेयं भावनि श्वविमोहिनी। सर्वंसंगिनोम मथात्माय दात्मानं न रूपति॥४९॥ विहाकाशमयं सर्वं जगदित्येव
यन्नायस्तिष्ठति प्रज्ञामोऽन्नः सम्भ्रलकवचः सुखी॥५०॥ अहमर्थविमुक्तेन निस्पेन भावरूपिणा। सर्वं शून्यं निराल्म्बं चिद्रूप
मिति भावयेत्॥ इदं रम्यमिदं नेति वीजं ते दुःखसन्ततेः। तस्मिन् साम्याग्निना दग्धे दुःखस्यावसरः कुतः॥५२॥ राजन् तन्मात्रो
स्लेण रम्यारम्यविनाशिना। पौरुषाति शयेनाशु स्वेनैवाजर्विजीयातानम्॥५३॥ अभावने न भावनेविषए वमकानन मूप
रंसमेत्यतामवंविशोक एव तिष्ठतो॥५४॥
जेसाम्याग्निना दग्धेऽदुःखस्यकुतोवसरः। राजन्निति। रम्यारम्यविनाशिना। अभावना
रूपेण स्वेन पौरुषातिशयेन चमत्कारेणवितृय ताद्विम तां अभावनेनेतिभावनेनेदभावनेतत्त्रिवंधनेकर्मकानन
त अभावनो रूपेणन आत्मेरणविधूय पतेर तानचं वासनात्मानं वंसमेत्यविशोक एव तिष्ठतो इति संबोधनं॥

तारेनेति। नवितनुवनासोगः परिहरणी त्यभावनया हरित नुवनविलासे तत्त्वाविनाग वहिष्कृतो नेदखुद्रिरहितोगलितकल्पना
नासोऽहासो निवृत्तिर्ज्ञानविलासः॥ विवेकविलासवान् अधिगतपरमानंदस्पंदो निरामयः शमे न शामः सितउल्लसो स्वछोनि
मसिम्रानोगः पारिहरणीय स्तनदशावसन्निरायञ्र नयविदुःअनयविम्पं वपुर्यस्मात् तादृशो नवाऽथयज्ञानभूमिकाः सप्तसं
गादिनिःप्रज्ञाविवर्द्धनैयोगस्यप्रथमानभिकेऽत्यर्थः सर्वत्रिषु नेबेन्फलविचारणेति। विचारणादिनी यात्रसंगभावना तृतीया

नवितनुवनाभोगो नत्त्वाविनागवहिष्कृतो गलितकल्पनानासो विवेकविलासवान्॥ अधिगतपरानंदस्पंदस्थिरायनिरा
मयप्रशमसमन्वितस्वच्छानो गोनवान यचिद्वपुः॥५०॥ मनुरुवाच॥ शास्त्रसज्जनसंपर्कैः प्रज्ञामादौ विवर्द्धयेत्। प्रथमा
भूमिकैवोक्ता योगस्य नव योगिनः। विचारणा द्वितीया स्यात् तृतीया सङ्गभावना। विलापिनी चतुर्थी स्याद्वासनाविलयात्मि
का। शुद्धसंविन्मयानन्दरूपा भवति पंचमी॥ अर्द्धसुप्तप्रबुद्धाभो जीवन्मुक्तोऽत्र तिष्ठति
असंगभावनात्तृतीया इयमेवमन
सः। ननु सर्वसंपादकत्वात्। अनुमानसेति छन्वमुक्ताचतुर्थीतु वासनाविलयात्मकत्वात् विनाशिनीत्यर्थः। सर्वत्र वासना
विलयाविनस्य सत्तापत्यासत्तापत्तिरित्यत्राशुद्धेति। शुद्धो निर्वासनः संविन्मयः आनंदः तद्रूपा पंचमी। अत्र अस्यां भूमि
कायाम् अर्धसुप्तप्रबुद्धाभः अर्द्धसुप्ताऽर्द्धप्रबुद्धस्य यत्तादृशः अवहारोजीवन्मुक्तः तिष्ठते॥॥

बा॰नि॰ असंवेदनेनेति। अर्द्धत्रयं वाक्यं। षष्ठीमसंवेदनरूपाख्यानंदैकघनाकारासुखसमृद्धास्थितिरुपज्ञानाचसानभूमिका। जाग्रद्दशिया
११६ तीनत्वान्तुर्यावस्थाकेवलंमुक्तिरेवाद्यमसंवेदनरूपैव। पदार्थभावनीति द्वयमुक्तं॥ अर्द्धत्रयं वाक्यं यासमनासर्वत्रप
रिपूर्णतायविसोम्यास्वच्छतासासप्तमीभूमिकानिर्वाणरूपिणीतुर्यातीतापराऽवस्थापरिप्रौढासासप्तमीजावतीनविष

असंवेदनरूपाचषष्ठीभवतिभूमिका॥ आनंदैकघनाकारासुखसमसदृशास्थितिः। तुर्यावस्थोपशान्ताचमुक्तिरेवहिकेवल
म्। समतास्वच्छतासौम्यासप्तमीभूमिकाभवेत्। तुर्यातीतातुयावस्थापरानिर्वाणरूपिणी॥ सप्तमीसापरिप्रौढाविषयस्था
नजीवतां। पूर्वावस्थात्रयंतत्रजाग्रदित्येवसंस्थितं। चतुर्थीस्वप्नइत्युक्तास्वप्नाभंयत्रवैजगत्। आनंदैकघनीभावा
सुषुप्ताख्यातुपंचमी॥ असंवेदनरूपातुषष्ठीभवतिभूमिका। तुर्यातीतपदावस्थासप्तमीभूमिकोत्तमा। मनोवचोभिर
ग्राह्यास्वप्रकाशपदात्मिका॥॥ यः विदेहमुक्तैकविषयेत्यर्थः। इयं च स्वरूपनिष्ठतारूपास्वच्छताकुर्यागेतिपूर्वमु
क्ता। पूर्वेति। श्लोकत्रयं वाक्यं। उक्तासप्तसुपूर्वावस्थात्रयंजाग्रदितिसंस्थितं। चतुर्थीतुस्वप्नइत्युक्ता। यस्मात्तत्रमग्नत्वंस्व ११६
प्नाभमेवजगदिति। पंचमीत्वानंदैकघनीभावात्सुषुप्ताख्या। असंवेदनरूपाषष्ठी। तुर्यपदाभिधामनोवचोभिरग्राह्यास्वप्रका
शपदात्मिका उत्तमासप्तमीभूमिकातुर्यातीतपदावस्था च॥

अनघेति। विश्रम्यात्रः अस्मात्प्रत्याहृतिवशात् अंतर्निरोधादेशेऽसंभवि नाविनंसवेन्। नहि तया महासमतया हेतुना मुक्त एवास्मि अ
मंदेहः परिति भोगसुखं दुःखं वा नैः भोगेष्वपि विषयेषु सुखदुःखांशाः नैरपरामृष्ट एव धीः। सन्नरः आत्मारामस्तिष्ठेदिति निधनान्त
न्तुलसुसारूतं। अव्यवहारीति एवमंतिस्थैर्योक्तिप्रकारमनिष्ठ योऽयं पुमान् सोऽव्यवहारी भवतु गृहस्थो वा नवस्तु पतिर्वाभिवत्तु

अप्रत्याहृतिवशादेतैः चेन्नविभावितं मुक्त एवास्मि संदेहो महासमतयानया॥ यः भोगसुखदुःखांशैरपरामृष्टधी
॥ आत्मारामो नरस्तिष्ठेत् मुक्तत्वमुदाहृतं व्यवहार्युपशांतो वा गृहस्थो वाप्यथवा यतिः। सशरीरो ह्यशरीरो वा भवत्येव
मतिः पुमान्। नाहं म्रियेन च जीवामि नाहं सन्नाप्यसन्नहं। अहं न किंचिदिति मत्वा जीवो न शोचति। अलेपकोऽहम
जरो नीरागः शांतवासनः निरंशोस्मि विहाकाशमिति मत्वा न शोचति॥ पतिर्वाभिवत्तु सशरीरो वा भवतु सर्वथापि मु
क्त एवेत्यर्थः। नेति। अहं न म्रियेन च जीवामि प्राणानां त्यागो धारणं च देहस्य धर्म एव न पुनरात्मधर्म इत्यर्थः। अयमहं सन्न
असन्नापि नाऽस्तित्व्यवहारयोरविषयत्वात्। अहं न किंचिदिति न विशेषविलक्षणचिद्रूप इति मत्वा जीवन्नपि न शोचति
॥ अलेपकइति। अलेपको जीवो नीरागः शांतवासनो निरंशाख्याहं विहाकाशसममत्वा न शोचति॥ ६४॥

बा॰नि॰ नियंतिनि॥ चिद्रूपस्यानंतविलासस्य तस्य मेमहिमानिर्यगूर्ध्वमधस्ताद्व्यापकोवर्त्ततइतिज्ञात्वा कइवत्रापतेवदेति। योयेविद्द
११७ वासनंमागातासंगेसेथ्यतोमुच्यते। अस्मावर्थसुखमतिसुखंकरोति यद्दवस्तुसुखायजायतेनदेवाग्रुनाशतोविनाशएदेनो
विनाशादेनोदुःखायस्मात्। अविनेति। इष्टसुखदुःखयोरविनाभावनिष्टतंप्रसिद्धं अतस्तेसहेधप्रवर्त्तेतेनिवर्त्तेतेचायस्य

अहंममाविरहितस्तुष्णोदुःखोजरामरणःशाणत्रममसमानाममश्नितिमतानशोचतितृणाग्रेयमपुरेनानोनरनागामरेषुवा। यत्रदृष्टि
नदेवेतिमतानमपनशोचतिमतान्परनशोचति। तिर्यगूर्ध्वमधस्तान्मेव्यापकोमहिमावितः। तस्मानन्नविलासस्यज्ञातेति
कश्चनश्रयं। वद्धवासनमर्थायिस्सेव्यतेसुखयत्नसो। यस्तुसखायुतंदेवाग्रुवस्तुदुःखायनाशतः। अविनाभाविनिष्टत्वप्रसि
द्धंसुखदुःखयोः। ततुवासनमर्थायिस्सेव्यतेवाविवासनंनासोसुखस्यतेनासोनाशकालेनदुःखदःक्षीणवासनयाबुद्ध्या
कर्म्मयत्क्रियतेनया। नदग्धवीजवत्सूयोनाकुरंप्रविमुंचति॥

थंस्तनुवासंनंविगतयासनंवासयते। अस्मावर्थःसुखायमहत्तेननवति। कालेननाशःदुःखदोपिनभवति। क्षीणेतियक १७
र्मक्षीणवासनयाबुध्याक्रियतेनतकर्म्मदग्धवीजवत्। नयःसुखदुःखादिरूपमंकुरंनप्रमुचति॥

देहेनि। देहेंद्रियादिनाकरणाद्येनकंवेकारणकजापेनकर्म्मकल्पते। अत्रकारणमहेकइवैककर्त्तानोक्तावाउपपद्यतेभा
वनामिति। सर्वभावेभ्यासर्वपदार्थेभ्यः सकाशात्तद्विषयाभावनीसमुत्पन्नप्रत्याहृतससमुत्थितः। सम्यकेवल्यायोग्यतःशुभा
शुभांकावरुद्धीनकःश्रण्विनासातेजसानास्करइवभाति। क्रियमाणेतदेशान्मलेःदेहएवाश्रणोदृश्यविज्ञेयः। तस्यसंबंधि

देहेंद्रियादिनाकर्म्मकरणेयेनकल्प्यते। एकःकर्त्तानिमोक्तावकैवास्तेपपद्यते। भावनासर्वभावेभ्यःसमुत्पन्नसमु
त्थितः। शुभाशुभाकर्त्तातसम्यक्तेनातिनासेवभास्करः। क्रियमाणरूपाकर्म्मरलश्रीदेहशालमलेः। ज्ञानातिजसमुद्भूताः
प्रोडीयकापिमछतिसर्वेवहिकल्प्याज्ञानारन्नभ्यासेननत्रपति। एषाज्ञानकजालतत्रस्वरूपज्ञाता हृनेदिनेदृद्धिमेतिव
जादेवमुत्तेत्रकमवीजवत्॥

क्रियमाणक्रियावाकर्म्मतूलश्राःपुण्यापुण्यकर्म्मरूपाद्धूलमद्विज्ञानानिलसमुद्भूतनज्ञानमहावायुनाविक्षिप्तासतीप्रो
डीयक्कापिगछति। सर्वेतिजंतोसंबंधिनीमोक्षैकजाविद्याअन्याभ्यासेनपुनःपरिज्ञाजनाभावेननत्रपतिहि। हिज्ञातृःप्रसिद्धो
प्रसिद्धोप्रसिद्धोपमयदिमर्थःज्ञानंतुसुतेनकस्यःश्रणिजिवनत्रंतनदृढेनएवाहिज्ञाद्येववारणे॥

एकरतिसरःसुजलाधिपुवतोयमिवा। अखिलवस्तुविश्वरूपएवात्मास्फुरति। अतःकारणाद्द्वितीयंजगत्संज्ञानंसंक
लनतरिकापंप्रज्ञात्रसंकल्पनयिष्टकलापसत्रांरामात्रमेकवस्तुविद्धि। यावदिति। शोकदयंवाक्यं। आत्मनःपुरुषस्ययाव
त्यावंतंकालंविषयतोगा ज्ञावर्त्तते। तावदेवजीवास्याजीवन्मावासा आशा। अविवेकेनसंयतानतुस्वभावः॥ यदा तु

एकस्फुरत्यखिलवस्तुविश्वरूपी आत्मासरस्सुजलधिप्रिवतोयमा संज्ञात्रसंकलनतरिकलापकेकेवलात्मात्रम
खिलंजगदंगविद्धि॥२७॥ मनुरुवाच॥ ॥यावद्विषयतोगाशाजीवास्था तावदात्मनः। अविवेकेनसापत्रा
यमात्मापातुस्वतः॥ विवेकवशतोयातारूपमात्मायदातदा। आत्माजीवन्मुक्तस्त्रप्रलतामेत्यनाम
यः॥ ऊर्ध्वविघ्नस्तवधस्तार्द्धपुनरूर्ध्वप्रजन्मिरं॥ सासंसारघटप्रपास्यचित्रारज्ञाघटीमव॥

सात्मावरणविशोकवशतःस्वयंयातातदात्मानामयःसन्नात्माजीवन्मुक्तस्त्रप्रलतामेति। ऊर्ध्वदिति। ऊर्ध्वंहिरूर्ध्वलो ११८
कात्त्र्यधः अधोलोकंप्रजन्त्यधस्तात्पुनरूर्ध्वप्रतिवचकर्मवशात्तयासंसारघटस्वपेसंसारघटस्वपसंसाररूपस्यघटीयंत्र
स्यचित्रारज्जासंकल्पनात्मिकांवंधनरज्जुमाघटीमव आरात्प्राररचवद्धमाणमाजनामात्॥

इदमिति। इदंपुत्रकलत्रादिकममममिदंहीयमहंचास्यापित्रादेःसंवंधीनित्यव्यवहारःवनच्चमंमोहाघेमेवंतेनेशाणःअधस्ता
द्धोयांतिपुनःपुनरगतिमेवप्राप्नुवंति। अस्येति। अहमस्यपित्रादिःसंवंधएषपुत्रादिर्ममहीयः अथमहमनाहङ्कोहमिति। ए
कंतुमोहाद्येविविकिंचिद्बुध्यापरित्यक्तःतरूर्ध्वंऊर्ध्वंप्रयाति। उत्तरोत्तरउत्कृष्टमेवास्थितिंघटइति। स्वप्रकाशस्वमात्मानम

इदंममाहमस्येतिव्यवहारःघनत्रमं॥ येमोहादेवसेवंतेतेधस्तायान्त्यधःशाठाः॥ अस्याहमेसोऽयमहमेवतुयेक्षिजा।
मोहोबुध्यापरित्यक्तऊर्ध्वादूर्ध्वंप्रयांतितो स्वप्रकाशस्वमात्मानमवलंव्यावलंवितं। आस्वसंहरिताकांशांज
गंतिरूपपदपदे॥ यदेवेलंवितंरूपंनतंबुद्धमखंडितं। तदेवतीर्णसंसारमेश्वरंतागतः॥ प्रलेदविज्ञकवरुणा
ययऊंकर्तुमुद्यते। तदहंचिद्घुत्सर्वंकरोमीत्येवनावयेत्॥

वलंविततमेवावलंव्यततो निश्चित्यआत्मसुखेनतिष्ठ। अगतितिचसर्वाणिसंहरिताकाशमात्मानमेवपदपदेतिश्ल
र्व्यात्तवितोरूपंयदेवावलंवितंयथावुद्धतदेवतीर्णसंसारःसद्योत्पापरमेश्वरतांगतः। प्रलेभितित। प्रलदयोयथाहिकंक
र्तुमुद्यताः तत्सर्वंचिद्घुरहंकारोमीत्येवनावयेत्। चिद्रूपस्यात्मनःएककर्त्तृत्वात्॥

वा॰ नि॰ येषु नियेषु येषु दृश्यनिपुर्वैर्दिकेषु वायदायस्मिन्काले यद्यन्मतं निगद्यते। तत्सर्वं सत्यमेव हि यस्मात्कारणा॥ विद्विलासः स्वांतं कु
११७ श्रेणि निरर्गलितः॥ विद्दितिः चिन्मात्रत्वं प्रयातस्य मच्चित्त एव तीर्णमिति सोऽर्तो णसिंसारस्य च्छवेतस्यः न हि चित्तस्य परमानंदो न वेत्रात्र
मावान्तं दृः केन वा चानंदनोपमीयते प्रमाणं स्तुल्यस्यान्यस्याभावात्। नापीति॥ अर्धत्रिपं वाक्यं॥ नुवनं नगकर्णा पश्यन्तत्र

येषु येषु यदायद दृश्यनिषु निगद्यते॥ सर्वमेवाद्भुः तत्सत्यं विद्विलासो ह्यतत्त्वज्ञः॥ चिन्मात्रत्वं प्रयातस्य तीर्णसंसारचेतस
ःयो भवेन्नरमानंदः केनासावुपमीयते॥ नाथशून्यं न शून्यं च नाविरूपं नेचिन्मयम्। नाप्सरूपं नानारूपं भुवनं नाभवन्नभवा। ए
तत्त्वरूपमासाद्य प्रकृतिर्व्यपरिशाम्यति। न हेतुणो मोहनामास्ति न कालो न ग्रहास्थितिः। अकृत्ते निर्मोहस्य हृत्ययेणैवं विलीयते प्रकृति
भविनानासामोहस्माद्धेय एव सः॥

शून्यमपि नास्त्यनो यस्य वस्कतो मायाव्रद्धमनिर्वचनीयं भुवनं नाभवन्नभवा एतत्तु एतादृश
मनिर्वचनीयं स्वरूपमासाद्य प्रकृतिरविद्यानुवनादिरूपा परिशाम्यतीति॥ अर्धत्रयं वाक्यं॥ मोहनामा मोहस्य हेतुर्वा यो हेतुः के ११७
स्मिन्नासीत्॥ कालश्च मोहनामा न स्तिः ग्रहास्थितिः एव हेतावामोहनाम्नी नास्ति किं तु इयं भावनानाम्नी वासनारूपा प्रकृति
रविद्या अहंकृतिरूपस्य निर्मोहस्य हृत्ययेण विलीयते॥ एवमेव प्रकृतिविषय एव स मोहः स्यात्॥

प्रशांतेति प्रशांतं शांतं स्वार्थविचाररूपं चापलं यस्यानिवृत्तं नानारसंकाव्यविषयकौतुकं यस्य निरस्ताः निःशेषा विभ्रमा चेष्टितं यो
यस्य नाद्गाः समस्यस्य निष्ठः पुमान्साक्ष्य नात्मकः सुषुप्तिनिष्ठं नियेनेति। येन केन विहृनियतेन वस्त्रवल्कलं कंबलं कं वा दिना॥ आ
वृत्त्याः आपीठाहारनासानयेन केन विहृनियमेन॥ कोऽप्यवस्कन्॥ आसितो जनवान्यच्च कंचन स्थंडिले पंथ के वत्रायी यः सव

प्रशांतनचापन्यर्थविचारचापलेनिवृत्तनानारसकाव्यकौतुकः। निरस्तनिःशेषविकल्पविभ्रमः सुखं तिष्ठति शास्ततात्म
कः॥ ९३॥ मनुरुवाच॥॥ येनकेनचिदाच्छन्नो येनकेनचिदाशितः॥ यत्र क्व च न शायी च स सम्राडिव राजते॥
९४॥ वर्णधर्मसिमाचारात्‌ शास्त्रयंत्रणयो किं नः निर्गलितं जगज्जालात्पंजरादिव केसरी॥ ९५॥

स्वसंसाथसमुनिस्पृहो॥ अथ चित्तसम्राडिव सामाज्यानां स्वरराजते वर्तते। वर्णाश्रमविधिस्माचारात् शास्त्रयंत्रणया व
र्णाविप्रग्रह यः॥ आत्रमाद्यवर्यादिया वर्णधर्मस्तेमाश्रया नित्यास्त्रात्॥ बोधका नितेषां यंत्रणानि एतेषु रूपाम्
या वश्यायानया॥ कुत्सितो दुर्ग्रीमानरहितः पुमान्पंजरान्केशरी सिंह इव जगज्जालान्निर्गच्छति॥

पावाहेमि निःशोकद्वयं वाक्यं॥ विषयग्राहदृष्टोक्तिः। अत्यन्तं विरक्तः पुमान् वाचामतीतविषयः श्रुतीनवधिविषयः। आरादिनः
स्थलमिव कामपि निरूपाधिकां शोभामुपगतः गिरोऽस्थितो महाह्रदस्तरङ्गनीरस्य प्रसन्नस्य परानन्दरसास्वादे परमानन्दरसानन्दे
स्थलतः स्वात्मनि आत्मनस्वस्वरूपे रमते सर्वनिनेनारणविलिप्यते पुन्यपापम्मिलरेणजातायुनोगिरूपेण तद्विपाकेना

वाचामतीतविषयः प्रसन्नसहशोक्तिनः। काममप्युपगतः शोभां आरदीवनमस्तज्जं गंभीरस्य प्रसन्नस्य गिरा विवमहाह्रदः। परानन्द
रसास्वादे रमते स्वात्मनात्मनि। सर्वकर्मफलत्यागी निःसङ्गो निराश्रयः। न पुण्येन पापेनेतरेण च लिप्यते। स्फटिकः प्रति
बिंबेन यथा नायाति रंजनं तद्वत् कर्मफलेन भक्तथा नायाति रंजनम्। विरूरनजननाद् देहेहकर्तनदृजनेखेदाक्रोहोन
जानाति मनिर्विगतोरिव॥

पिनलिप्यते। स्फटिक इति स्फटिको मणिः प्रतिबिंबेन नीलपीतादिना द्रव्येण संक्रांतिनायाति। तथा तु
सोऽप्यन्यविद्यपिकर्मफलेनचैतःकरणेरंजनेनायाति। विहरन्निति। जनतादृदेजनताः नानाजातीयाः जनसमूहाः तासां दृष्टे देहे
विहरन्नेहादृंगिमानेरहितस्तजोदेहस्यवर्त्तते। चेष्टाभेः गंधपुष्पादि निरवरिः। प्रतिबिंबगतेरिवस्वदेहस्तनिविवगताः भेदनंस्तज
नैःरिवखेदाक्रोहोनजानाति॥

नित्योत्तइति। तज्ज्ञः पुमान् नित्योत्तः स्वविषयात्मरविषयात्तुस्तोऽत्र निःक्रान्तो निर्विकारश्च। हर्जरक्षजाविवर्जितः। स्वव्यतिरिक्तस्यह
उपस्यावान्। सवचारनयकर्मेकदाचित्संयुक्तः कदाचिद्वियुक्तस्थवर्तते। नस्मादिति। तस्मात्तज्ज्ञलोको नोद्विजते। सर्वनिता
नयप्रहानात्सचलोकात्रोद्विजतो नयहेतोः स्वव्यतिरिक्तस्य वस्तुनो भावात्। रागादि निस्मृतेः कदाचित्कस्मैनेपिवा

नित्यतृप्तो निर्विकारश्च हर्षजाविवर्जितः संयुक्तस्यावियुक्तश्च सवचारनयकर्मैः। तस्मात्तोद्विजते लोको लोकान्नोद्वि
जतेऽप्ययः। रागद्वेषभयातीतैस्त्यक्तेपि वपुष्यते। प्रमेयेकस्यचिदपि नारोहति महाशयः। प्रमेयीक्रियतेपापि बाले
नाप्यडुरीसयः। तरीसयः। तुत्सजतु वानीर्थश्वपवस्यगहेपि वा। मा करोतु जनवारजन्दवर्त्तमाने व्यवहारेण ज्ञानसंप
त्रिसमयेयुक्तो सोविगतीत्वायः। अयं जातिर्हि विधायमा हानज्ञानेन नतत्त्वयः॥ सपन्नोयस्य सोयं नुक्षजोहमिनुजैः स
हा। संस्कजनीयः सत्क्रियोनमस्कार्यः सयत्नतः। स निरीहो निवाद्यश्चविषयेन्नतिविमवेषिण॥

प्रमेयइति। तज्ज्ञो महाशयत्वात्। कस्यचिदपि प्रमातुः प्रमेये प्रमाणविषयेण रोहति महतामपि कदाचिद्दुर्लभो भवती
त्यर्थः। अथ तज्ज्ञस्थ उराशयत्वात्। बालेनापि कदाचित्प्रमेयीक्रियते बालस्यापि कदाचित्सुलभो भवतीत्यर्थः॥ ॥

बा०नि० नेति। ह्रीणेनयानामयानात्मविदं सततं भक्त्यासेवयापरमं रमासाद्यतेत्यविचित्रं परमं पदं। यज्ञतीर्थतपोदानैरपिमा
१२१ साद्यते। एवमिति। ब्रह्मलोकहं ब्रह्मलोकं।। इति श्रीवासिष्ठविवरणे इक्ष्वाकूपाख्यानं नाम एकचत्वारिंशः सर्गः।। सर्वेषुवि
चारेणइवैधमपि तत्त्वं गुरूपदेशेनासुबोधमेतितद्दर्शितं। इदानीं बुद्धिमत्तेमस्य विज्ञानस्य मनास्ति प्रायेणलौकिको

न तीर्थयज्ञैर्न तपःप्रदानैर्नरासाद्यते तत्परमं पवित्रं। आसाद्यते ह्रीणनवामयानां जनक्त्यासनात्मविदं यदं
ग।।।।वसिष्ठउवाच।।।।एवमुक्त्वासभगवान् मनुर्ब्रह्मगृहं ययौ। इक्ष्वाकुरपितां दृष्टिमवष्टभ्य स्थितो नावरः।
इतिनिर्वाणप्रकरणे इक्ष्वाकुपाख्यानं नाम एकचत्वारिंशः सर्गः।।।श्रीरामउवाच।।।।एवंस्थितेऽस्मिन् हि भगवन्
जीवन्मुक्तस्यसन्मतेः। अष्टत्वातिशयः कोसौ नवत्यात्मविदांवरं।।

व्यवहारइति। निर्द्वंद्वनिर्थं मुनिव्याहृतानांनिरूप्यनएवमिति। एवंस्थितेजीवन्मुक्तस्यत्राकाशगमनादये १२१
तिशयानसंतीतिष्टवमिसुक्तं। एवंस्थितेसति। अस्यसन्मतेर्जीवन्मुक्तस्याष्टत्वातिशयः कोश्वे नवति।।

त्स्येति। ज्ञस्यधीः कस्मिंश्चिदेवविशवविलक्षणेकुत्रचिदेवतत्त्वेऽतिशयेनमज्जतिसवचनावतेवनित्यतृप्तः प्रशान्तात्माव
सन्नात्मन्यात्मनैवातिष्ठति। नान्यदाश्रयेत्। मंत्रेति। कानत्वस्मादपूर्वता। आकाशगमनादयःप्रकाररिक्तमाधारणत्वात्। जीव
नावस्थयेनिःघनेःकोवाऽस्यष्टत्वातिशयश्च यःअणिमायपीति। अणिमाद्यपि अष्टमैश्वर्यमपि नादृशेमंत्रौषधिसिद्धैरेवन्

वसिष्ठउवाच।।ज्ञस्यकस्मिंश्चिदेवांडं नवत्यातिशयेनधीः।। नित्यतृप्तः प्रशान्तात्मासआत्मन्येव तिष्ठति।।मंत्रसिद्धैस्तपःसिद्धैस्तं
त्रसिद्धैश्च तेरियाः। कृतमाकाशयानादिकौवाऽत्रस्यादपूर्वता।।अणिमाद्यपिसंप्राप्तं यत्नाद्दशोरेवनरेश्वरः। यत्नेन साधिता
त्वात्मैतरेणात्मदर्शिना। एषएवविशेषोस्यनसमोमूढबुद्धिभिः। सर्वत्रास्थापरित्यागान्नीरागममलंमनः।।

रित्राः संप्राप्तेतिरेणतात्मदर्शिना न संप्राप्तं कुतस्तेरे [illegible] मंत्रादिसिद्धैर्यत्नेनसाधितत्वात्। आत्मदर्शिना चाणिमाद्यनपेक्षि
तापयत्नेनासाधितत्वात्। एषएवेति साधितत्वात्। एषएवेति। अस्यज्ञस्यसर्वत्रविषयवस्तुनिआस्थापरित्यागाद्धेतोः सर्व
त्रमनोनीरागममलंवेति। यतएषएवास्यविशेषोमूढबुद्धिभिः साधारणोनभवति।।

नमेवविशेषमाह। एतावतारिति। अलिंगमन्त्रैर्वर्णाद्यमादिलिंगरहितस्य संज्ञां न संसृतिनिवर्त्तमनिर्द्दिष्टस्य संख्यातः संसृतिरू
पः विरामोयस्य अतएव निर्द्दिष्टितस्य निष्ठितं इत्यस्य मदनकोपविषादमोहलोभापदः कामक्रोधादिनिमित्तानां आपदसमन्त
रितेयस्मिंस्तु तं निर्विकारं तनुतं रूपमित्यर्थः एतावदेवलिंगं विशेषइत्यर्थः। यथेति। यथा हि कश्चिद्द्विजः स्वमात्मी

एतावल्लिंगमलिंगमन्त्रैः संसृतिविरामं अनिर्द्दिष्टस्य। तत्रस्य यन्मदनकोपविषादमोहलोभापदाममनुरि
नं निपुणं तनुतं॥ वसिष्ठउवाच॥ यथा सत्वमुपेत्य संश्रय वैश्याद्विप्रो दुरीहया॥ अंगीकरोति शूद्रत्वं तथा जीववत्
मीश्वरः॥

ये सत्वं जात्यादिभिः प्रशस्तत्वमुपेत्य अविचार्य दुरीहया पुत्रोत्पादन पर्यंत शूद्रांगनासंगादि
रूपया ऽश्रेष्ठया शूद्रत्वमंगीकरोति तथा च मनुः। शूद्रीं शयने मारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिं जनयित्वा सु
तं तस्यां ब्राह्मण्यादेव हीयत इति। तथा दुरीहया स्वयं कल्पनेन विद्यया वा ईश्वरोपि जीवत्वमंगीकरोति। अनेन १२२
जीवात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतेः॥

नतः जीतिश्लोकद्वयं संदर्वाक्यं। द्विविधान्येवभूतानि स्थावरजंगमरूपाणि। प्राणिनः प्रतिसर्गसर्ग——ति। प्रादुर्भवन्ति। यत्तत्रया
नि भूतानि आद्यविस्पंदजातानि स्पंदःस्फुरणं स्मिन्त्वेति यावत्। आद्याविस्पंदजातानि निष्कारणानि कर्म्मादिजन्मकार
णस्याभावात्। आत्मतत्त्वनिर्विकारत्वेनाकारणत्वात्। ईश्वरात्समुपागतानि स्वयं कर्म्मभिस्तु पुनः पुनर्जन्मान्त
राणि अनुभवन्ति जन्मकर्म्मणोः परस्परं कार्यकारणभावद्वैध्यं तस्मात्प्रकारं प्रथमजन्मकर्म्मणोः सुकृतदुष्कृतरूपस्य कारणत्वं

भूतानि द्विविधान्येवप्रतिसर्गं स्फुरंति वै। आद्यविस्पंदजातानि तानि निष्कारणानि वै॥ ईश्वरात्समुपागत्य पुनर्जन्मान्तराणि तु। भूता
न्यनुभवंत्यस्मात्कृतेनैव कर्म्मभिः कार्यकारणभावोयमीदृशो जन्मकर्म्मणोः। अकारणमुपायांति सर्वजीवाः परात्परं पश्चात्ते
षां स्वकर्म्माणि कारणं सुखदुःखयोः। आत्मज्ञानात्समुत्पन्नसंकल्पक्षयं कर्म्मकारणं। संकल्पश्च हि बंधस्य कारणं तत्त्व
ज्ञानात्मा क्षयतः निःसंकल्पत्वं तदस्मात्सर्वधियाकुरु सावधानो भव त्वं चेत्याह — सर्वमेवसंकल्पदृष्टाः परिहर
ने शनैः॥

तदनु कर्म्म जन्मनो नानारूपस्य कारणमित्यर्थः। पतदेव स्पष्टयति। अकारणमिति। अईश्वरवाक्ये सुखदुःखयो
रिमापत्तत्वं तेजात्मा पुण्यापि नानारूपयोः स्वकर्माण्येव कारणं। आत्मज्ञानान्नेत्यात्मतत्त्वज्ञानात्समुत्पन्नः संकल्प
कर्म्मणां कारणं। सावधान इति। त्वया शोहत्वात्थेयं नो हे तोत्तु संकल्पदृशः शनैरभ्यासक्रमेण परिहरन्। यात्वया अहं संसर्
गमेदवपदत्तनिसंबंधं अजन्ममेव सावधानो भवः॥ अवहितो भवः॥

१२३ अवधानप्रकारमेवेतिया स्वनावान्माहश्चपेनप्रसावात्साक्षिमानीमानवीग्राहकान्मद्वश्च्वानिमांनिप्रमासवाकिं नहिश्च
विलानानावानोकर्म्मकर्त्राद्विवासनांतस्यस्कायरिष्टंवस्तकर्म्मादिविलक्षणेनन्मयोसवाञ्जनस्तमिति।अक्षराणंडंदि

मानवयास्यसावान्माग्राहकाव्यान्मासवामावनामरिवलीनस्कायुष्ठिहंनम्मयेमवांश्चजस्वंयं यमेवार्थयितस्यक्षणेन
यावस्थतेनत्रागेणनत्रागेणमुच्यतेयत्किंचिज्ञावतेतेसुतुनुद्धोसिमवस्थितो।नकिंचिज्ञोचतेचेत्रेतन्मुक्तोसिमवस्थितो
।तस्मान्मदार्थनिचयाश्रमस्यावरत्रंगमान्॥नणांदेदेवयचंतान्माकिंचिन्नवरोता।अरतिःसन्यहस्मासियकरोषिमहामि
पन्नानकत्रासिनमोक्तासितत्रमुक्तमतिःश्रवी।संमोनीतंनत्रोवमेनविष्णुचितयंतिनोवर्त्तमानंचरंकंनिकमप्राप्तंसयानश्च
मनसिग्रथिताःपाशान्मामाहमराहयः।मनमेवमनोरामच्छेदनीयदिजानता॥

यममहोयंयमेवार्थमजसेपतनिगच्छमिति १३३

गच्छामि।नत्ररागेणचेत्सवतिनहिविधनोविरागेण।चेत्सवति।विमुच्यमेपनरेवाहयरिति।मवतुस्मामित्यर्थः॥

विवेकेनिविवेकेनत्रनिनीश्णंयन्मनस्तेनमनसामजितमेनः॥छिंधीत्यर्थः।स्वेति।चित्रमेवास्याजीवस्यचात्तिवाहिकंलोकं

विवेकेनानिनीश्लोनवला रयदवांजसा।मनमेवमनानिछंधि संसारवांनिसांनयेक्षाजयंतिमलेनैवमलंक्षालनकोविरा
।वारयस्यस्वमस्त्रेणविषंप्रतिविषेणच॥जीवस्यत्राणिरूपाणिस्वजमूक्ष्मपराणितु।तत्रास्यथलसंस्थूलंतमजदेपस्मिन्
।पाणिपादमयोयोयंदेहो।नोगायवलानि।नोर्थमेतज्ञीवस्यरूपंस्थूलमिहास्थितं।स्वसंकल्पमयाकारंयावत्संसारनाविय
न।चिन्नंतदिद्धिजीवस्यरूपंरामातिवाहिकं॥आद्यंतरहितंसन्तंचिन्मात्रंनिर्विकल्पकं।यत्तदिदिपरंरूपजीवस्याद्यंत
तीयकं।।तत्तुर्यपदस्थुदंजत्रवद्धपदोनवः।संपरित्यज्यपूर्वेदमातत्राश्रमतिर्नव॥

तेवरगमनागमनयोग्यंसूक्ष्मंरूपमित्यर्थः।पतदिनितुरीयस्थूलसूक्ष्मप्रकारणेशारीरापेक्षयाचतुर्थं॥ ॥

वा॰नि॰ जाग्रदिति। जाग्रदादिसुषुप्तिसुस्थितं। अवस्थितमपि जाग्रदादित्रिरलक्षितं त्रयविशेषविनेत्र संस्मं हे तुर्यं ब्रूहीत्यर्थः। अहमिति। वाभि
१२४ मानं सदसती सद्भावासद्भावाभिमानं पक्षान्तरं संसक्तं समं स्वच्छं व्यवस्थितं तत्तुर्यमुच्यते। येति स्वच्छ निष्कलं कासमन
याश्रांतत्यात्र जीवन्मुक्तस्य स्थितिरूपाया व्यवहरतो साक्षिवस्था औदासीन्यावस्था सा तुर्यकलनात्तुर्यावस्था चेतनेति नरादिका पश्चात्

रामउवाच॥ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तस्थितं त्रितयलक्षितं तुर्यं ब्रूहि विशेषेण विज्ञातं विविचमुनिनायक॥॥ वसिष्ठउवाच॥
अहंभावानहंभावौ त्यक्त्वा सदसती तथा। यदसक्तं समं स्वच्छं स्थितं तत्तुर्यमुच्यते। या स्वच्छा समता शान्ता जीवन्मुक्तव्यवस्थिति
ः साक्षिवद्व्यवस्थाथ व्यवहरतो सा तुर्यकलनोच्यते। नेनं जाग्रन्न च स्वप्नः संकल्पानामसंभवात्। सुषुप्तभावो नाप्येतद्भावाजडता
स्थिता। शान्तसम्यक्प्रबुद्धानां यथास्थितमिदं जगत्। विलीनं तुर्यमित्याहुरबुद्धानां स्थिरं स्थितं॥
यपिदं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तसं १२४
कल्पानामभावात्। एतत्सुषुप्तभावो। पिनजडस्थितेरभावात्। शान्तेति। शान्ते। शान्ते। शान्तानां सम्यक्प्रबुद्धानां तेषां यथा
स्थितमेवेदं जगत् ब्रह्मणि विलीनं सत्तुर्यमित्याहुः। अबुद्धानां स्थिरमेवास्थितं॥

अहमिति। विज्ञारीरो विज्ञारणशीले कस्मिन्निति। महामौनस्य वस्थितं। महामौनं नाम द्वैतभयं चानुसंधानं। समेति। समशीलः स
मंब्रह्मैवशीलयन्नुसंदधन् इति। समशीलाः शीलसमाधाविति भावः। जाग्रदिति। तुर्यं पूर्वोक्तं यांतु यविस्यायाश्च नष्टनितु

अहंकारकलात्यागे समतायाः समुदयो। विशीर्णे चित्ते तुर्यावस्थोपतिष्ठते॥॥ वसिष्ठउवाच॥॥ अथेमं शृणु दृष्टान्तकथ
मानं मया कथ्यते। प्रबुद्धोपि यथा बोधमुपैषि विविवुधोपम। कस्मिंश्चित्कानने योगे महामौनव्यवस्थितो। रहस्यमिदं किंचिन्मु
निं पप्रच्छतु लुब्धकः। पश्यादुपगतो बाणनिर्भिन्नमृगमन्विदुं तं मुने मदीयवाणेन विद्धो मृग इहागतः। कृपया तो मृग इति प्रष्टवान्
सतं मुनिः समर्थत्वात्। स यं साधो मुनयो वनवासिनः। नास्माकमस्त्यहंकारो व्यवहारेषु यः कृमः। सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि करो
मीह सर्वमनः। अहंकारमयं तन्मे रूढं न ममलिनं चिरं। जाग्रत्स्वप्नसुषुप्ताख्या दशा वेद्मि न काश्चन। तुर्यमेवाहमतिष्ठे हं
तत्र दृश्यं न विद्यते॥॥ वसिष्ठउवाच॥ इति तस्य वचः श्रुत्वा मुनिमुख्यस्य राघव। लुब्धकेयमविज्ञाय जगाम अभिगतो हि
रं। अतो वच्मि महाबाहो नास्ति तुर्यतया दशा। निर्विकल्पा हि विद्धि तुर्यं तदेव स्तोकहनेतर॥॥

येत्यस्तुर्यव्यतिरिक्ता दशा अवस्था नो नास्ति कस्मितव्या ना हि यस्मात्कारणात् निर्विकल्पा भिं हन्तुर्य॥ ॥

जाग्रदितिहियस्साकारणं न जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तरूपं त्रयं चेतनस्य रूपं प्रवस्थानात्मनो ऽनन्तोद्योदरं तुर्यं नमस्तं चेति। जाग्रदादित्रितयं व्या
२२५ सत्त्वं त्रयं चात्मनः। स्वभावाद्यत्सुषुप्तं दृष्टं स्थितिनीपनरं देववित्रं तेन ति। घोरमिति जाग्रन्मयं चित्रं घोरं नवेन। सुषुप्तं दुःखसमं नवाङ्क
स्वात्वस्वप्रमपवित्रं शान्तेन त्याविधसनानावानां सुषुप्तं नावकं तमूहं जाग्रत्स्वप्नयोरिष्टं वाना। त्रितीति रीती हिरूपैः हानां नुवि

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तारव्यं त्रयं रूपं हि चेतनस्य। त्यान्तं घोरं चमहं तच्चात्मचित्तमिति स्थितं। घोरं जाग्रन्मयं चित्तं शान्तं स्वप्नमयं स्थि
तं। मूढं सुषुप्तं नावस्था त्रिनिहीनं मनं तत्रत्वेन। एवं चित्रं मतं यत्र समत्वमेकं स्थितं। समं तदेहं योगिनः सर्वपन्नास्ते पादं
यं तिष्ठि। समस्तसमेकत्वं विना समसुतेन तुर्यपदे निष्ठ निरामयात्मा। यत्र स्थितः साधकः सदेवमुक्तः परमात्मेदात्मनुनपो महा
नः॥ ॥इति निर्वाणप्रकरणे मुनिव्याधोपाख्याने नाम द्विचत्वारिंशः सर्गः॥

त्रमतनवेत्र। यद्वेति। यत्र मतमिष्कः। तत्रुतदेववित्रं समम्मे कं च सत्त्वं सत्त्वगुणरूपं स्थितं। सत्रन्तस्तदेवविनं सर्वयोगिनो २२५
यत्रात्ममपादयति। समस्तेतिपयत्रपस्थितिं कृत्वैयपदे॥ ॥वासिष्ठमुनिव्याधोपाख्याने विचत्वारिंशः सर्गः॥

सर्वं विश्वां तमयवात्यव्यवहारसारो नास्ती निरर्थितं। इदानीं सर्वस्य चात्मज्ञानतत्त्वस्य स्पज्ञानतन्मिकासारत्वात्। तन्मरूपं धि
स्वरेणनिरूपयितुं व्यतिसमिदमात्मानं त्रिकारत्वेनेसिद्धनुदति। ज्ञानमग्निमिदं ब्रह्मैवास्तित्वविद्यामायानकार्यं चनास्ती
तिसर्वप्रपंचापकवाएवाध्यात्मज्ञानां सिद्धं नः। शानदनिष्टो कदयं वाक्यं। ज्ञानादिलक्षणं ब्रह्मैव नातिरिक्तं। निषेविदहाका

वसिष्ठ उवाच॥ ॥सिद्धं तोध्यात्मज्ञानस्थानां सर्वाप ऋवएव द्वितानाविद्यास्ती हनोमायाशंनेन ब्रह्मेदमकमं। ज्ञानं तदेव विद्याका
रोवस्वेसमसमात्मनि। समयन्नाक्षिरविते ब्रह्मेति कुजिनानिधे। निर्णयके चित्स्वरूपं ब्रह्मैव दिज्ञानामात्रतो कें चिद्यास्व
रूपत्वं विवदंतेपरस्परं। सर्वमेवपरित्यज्यमहामौनीभवानघ। निर्वाणवान्निर्मननः क्षीणचित्तप्रशान्तधीः॥

एवकेचिद्वदन्ति नस्वरूपं तं के चिद्विज्ञानमात्रतां केचिच्छून्यतां नरीश्वरस्वरूपत्वं चनिर्णीयपरस्परं। विवदंते सर्वमिति। वं च सर्वमिवद्वि
वादंपरित्यज्य निर्मननो निःसंकल्पविकल्पः। क्षीणचित्तो निर्वासिनचित्तः प्रशान्तधीः स्वमनं महामौनी वाद्यमनतनुसंहथवानि
र्वाणवान्जीवन्मुक्तो भव॥

वा॰नि॰ आत्मनीतिस्थितिं नित्यमंतर्मुखेनान्तरात्मानमेव प्रपश्यन्नात्मनि तिष्ठेति चित्तः स्म मूकांधबधिरोपमः । चित्रमांतर्मुखेनान्तर्निःफलनायोऽहंदिय
१२६ व्यापारः अतः स्थलधीः रागनिष्ठः जाग्रतीति जाग्रत्येव सन्नेव बाह्येन्द्रियव्यापारे सुषुप्तस्थो निर्विकारचित्तः कर्माणि कुरु न तु देवमपश्यन्ति
अतः सर्वपरित्यागी रागद्वेषादिकं सर्वपरित्यज्य बहिर्यथागतं यथाप्राप्तं कर्म कुरु चित्तेन । यत्र स्थितिः संत्यागः सत्र एवपरे दुःखसुखे न

आत्मन्येव प्रशांतात्मा मूकांधबधिरोपमः ॥ नित्यमंतर्मुखेनान्तरात्मा त्वं प्रपश्य स्थलधीः ॥ जाग्रत्येव सुषुप्तस्थः कुरु कर्माणि रा
घव ॥ अतः सर्वपरित्यागी बहिः कुरु यथागतं ॥ चित्तसत्ता परं दुःखं चित्तत्यागः परं सुखं ॥ अतश्चित्तं चिदाकाशे नय त्वं यमवेद
नानादृश्यारम्भमरम्यं वा स्थैर्यं प्राप्यालवणसम ॥ एतावता नात्मयत्नेन जिता भवति संसृतिः ॥ संवेदनीयं न सुखं न सुखं
नैव मध्यमं ॥ एतावता नात्मयत्नेन दुःखान्तो न आप्यते ॥

चित्तैकात्माविवेकरसः मनःस्वेदनाद्यानानुसंधानादेतोः चित्तं रूपं नयाः स्थे इति सम्परमंस्थारस्थापावाएवत्त्वमं मनोनिर्विका १२६
रेणास्थितं एतावता नात्मयत्नेन संसृतिर्जिता भवति । संवेदनीयमिति । सुखदुःखमेतत् मध्यममनुभवरूपमेतत्त्रितयमिन
रात्मियं । एतावतैवात्मयत्नेन संसृतिर्जिता भवति । संवेदनीयमिति । सुखदुःखमेतन्मध्यमं मनुभवरूपमेतत् त्रिन
यमपि न संवेदनीयं नानुसंधानाय एतावता नात्मयत्नेन अनंतो दुःखानां आत्यंतकी दुःखनिवृत्तिराप्यते ॥

अपानेनेति । आपीनं मंडलं तदाकवत्तद्धिव न तज्ञः चेतः श्रीमद्भासा पतनमयः अमृतमयः सुखं स्वरूपसुखमेतीति । विज्ञानसर्वभु
वनत्रयवल्कसारतः परं परमात्मानं स्वरूपेण कर्माणि कुर्वन्नपि न नाम कुरुते न कुरुत एव अभिमानाभावात् प्रवृत्तस्तिस्व
र्गेऽसुखयोः सकामधर्मानुष्ठानेन स्वर्गेऽसुखः प्रवृत्तः निष्कामधर्मानुष्ठानेनापवर्गेऽसुखो निवृत्तः किंयदिति । तं निर्वाणं

आपीनमंडलस्वाकाङ्क्षवदन्तरेव श्रीमद्भासायनमयः सुखमेति तज्ज्ञः ॥ विज्ञानसर्वभुवनत्रयवल्कसारः कुर्वन्न नाम
कुरुते परमात्मरूपेण ॥ श्रीरामउवाच ॥ समासेनोपयोगतन्मीनामस्याः किंयतेकथं । कीदृशानि च विक्तानि नूमिकाः प्रति
योगिनः ॥ वसिष्ठउवाच ॥ प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च भवतीति द्विविधः पुमान् ॥ स्वर्गापवर्गेऽसुखयोः श्रृणु लक्षणमेतयोः ॥ कि
यत्तन्नाम निर्वाणं वरं संसृतिरेव मे ॥ इति निश्चययुक्तोऽयं प्रवृत्त उदाहृतः ॥

नाम किंयत् तन्मूलमेव न लोकव्यवस्थातः नरस्यानाथात्माः संसृतिरेव मे वरं प्रार्थनीयवल्कलोकव्यानां विषयसुखाना
मानन्यात् । इति निश्चयः प्रवृत्तिहेतुत्वात् तानि कर्माणि फलकर्ता स पुमान् प्रवृत्त उदाहृतः ॥

था॰नि॰ वलेनिबलाएविषयगाक्षिप्तकर्म्मणीवाप्रवेशावन्तवलपोरुल्लसितोयुगस्मयुग्मस्यस्थितिंमध्यवर्गिनीरविचरेकर्म्मस्मयीवयासाध
१२७ ननन्तथाप्रवेशासनियमापुरन्तोनिगमितोपद्मान्निवर्गेनेनत्थैवक्षिप्तावस्थानेवानयकोपिविश्रान्तिः।तथाप्रोक्तंनन्नवसागरप
तिमज्जनवानरंप्रविविजेजानिमनकोपिविश्रान्तिः।तथाहि।प्राकृतेनजन्मनिजरामरणेहिदुःखपरंपराजातिनिवालाहिदुः
खमंततिःमध्यवर्गिनियातननादेहोगतेवासवमहद्दुःखमितिइत्थंदुःखनयानाञ्चनेकेषांजन्मनाञ्चतेषामानुकूलमवि

वलान्सविषयगाक्षिप्तकर्म्मणीवाप्रवेशावन्नान्यनेकजन्मनामंतेविवेकीजायतेपुमान्।असारावतसंसारव्यवस्थातंसमेतया
।किंकर्म्मणिप्रवृत्तिविनेरिन्तेनेरेवनीयते।क्रियानिःक्रियानिरायनिर्मुक्तेकिंस्यादिश्रमणंपरा।इतिनियतवान्योजःसनिहृतःइ
तिस्मृतः॥

न्तुत्पन्नपरिपाकान्तविवेकीजायते।असारेतिसंसारव्यवस्थाअसारातिःसारावतमामएनयासंसारनेरव्यवस्थायायाश्चलंप्रवृत्ति १२७
नैगतिसारेःकर्म्मनिराप्तिकिंफलंकिमितितेरेवप्रवृत्तिनैष्कर्म्मनिर्दिनमखिलनीयते।क्रियानिरायेनिःक्रियानिराप्तनिर्मुक्तं
कर्म्मफलनारतम्परहितं।परमुक्तंहंविश्रमणंकिंस्यात्।इत्येवमंतनिश्चयवान्योमुमुक्षुःसनिर्वृतःइतिस्मृतः॥

कथमिति।श्लोकपद्यंवाक्यं।विरागी।वैराग्यं।अनुवासरंप्रतिदिनंयामनामुविरागमुपयाति।उदारभूपामुमरालासुक्रमणेक
नुमुन्सहनेहिभिमर्गीतापनेपुक्रमइस्मान्मनेपदं।आम्नायाविनियाम्नामुग्रामेनवासुजडसमानावेशमुक्त्यादिषुविचिकित्सतिसंशो
नेनोपक्रसमर्थः।परेषांमर्माणिनोहारयतिनोद्घारयति।नवं।चेन्मर्म्माणिमनोदिनिनिषेधानां।अनन्योद्वेगकारणिअमेषा

कथंविरागवान्भूत्वासंसाराद्विरनाम्सहं।एवंविचारणपरोयदाभवतिसन्मतिः।विरागमुपयात्यत्रवसिताम्तनुवासरं।क्रि
यासहारभूपासुक्रमनेमोहनेनहंयाम्यासुजडवेशमुसंनतविचिकित्सति।नोद्धारतिमर्म्माणिपुण्यकर्म्माणिसेव
ते।अनमोद्वेगकारणीमृदुकर्म्माणिसेवते।पापादिनेतिमननमननं।तंनचनोगमपरहते।स्नेहप्रणयगर्भाणिपेशलानिक
चिनानिचान्यहाकालोपपन्नानिवचनान्यभिभाषते।नहासेमथमामेकंभासोनवतिस्मिकामनसारोकर्म्मणावाचा
मतुनानुपसेवते।यतःकुतश्चिद्धानीयज्ञानज्ञानाय्पेवहते॥एवंविचारवान्मःस्यात्संसाराग्नरणप्रति।सत्संसि
कावारिक्ककथोपत्स्वार्येरतिस्मृतः॥ मनयकारणिमृदुकर्म्माणिअहिंसाणिस्नेहप्रणयगर्भाणि।स्नेहःप्रेमा
प्रणयोविश्रंभनस्तदुगर्भाणिमनसावाचाचसञ्जनानां।ज्ञानितउपसेवतेशुश्रूषते।इत्समाचरन्नन्नतिःप्रथमांभु
नेष्ठाभूपमेकांप्रामोनवतीत्यन्वयः।एवमिति।संसारोत्तरणंप्रति।एवंहर्वाक्तप्रकारेणयोविचारवान्स्यात्।सएवंनृ
मिकावारिक्कक्रःप्रथममनुमिकांप्राप्तःइत्यर्थसत्तस्मान्मार्गवर्गाणाःआर्यरतिस्मृतः॥

विवारेति श्लोकपंचकं वाक्यं। एकान्तिस्मृति महाचाराधारणाध्यानकर्म्मणः शुद्धाशयः कर्म्माणि कर्त्तव्यानि अनुसंधेयानि वयेषा
नानु। मुख्यया प्रशस्तया व्याख्यया। अध्यात्मशास्त्राणि व्याख्यानेन ख्यातोऽष्टपंडितानन्नयति। ध्यानकर्म्मणेति
।पावैनिद्रशिरणे षष्ठी। एकमार्दितनयराणं मध्ये ये श्रेष्ठाः पंडितास्तान् अनयतीत्यर्थः। पदार्थप्रविद्वानां गाढाः निम्यानिस्यव

विकारनाम्नामितरामागतो योगनेमिकः। एकान्तिस्मृति सदाचारधारणाध्यानकर्म्मणं मुख्यया प्रशस्तया व्याख्या
नानुश्रयातिश्रेष्ठपंडितान्। यद्यार्थप्रविविनागज्ञः कार्याकार्यविनिर्णयं ज्ञानान्यधिगतश्चयोगहं गृहपति
यथामहाशिमानव्याया स्यर्यहिस्तमो हातिशायितो। वहिरणास्थितामेषप्रस्तसमहिरिवत्वं। इत्थं नेतम
निशास्त्रेगुरुसज्जनसेवया। सरहस्यमशेषेणयथावदधिगच्छति॥

एकान्तिविनागज्ञः अधिगतविश्रयः अनात्मशास्त्रः गृहपतिः गृहमिव कार्याकार्यविनिर्णयं नतनो जानाति इष्टदहि
रर्थनं स्फुरितामपिमहाविमानमान्सर्यरिं नमोहातिशायिनां महारी नाम तिशायं संपतिं अहिल्ववमिवसनतिइ १२८
त्थं नतमतिः स्वचेष्टिसद्गामनावासितमतिः सद्धितीयनेमिकाः सोगुरुसज्जनसेवया साधनेनशास्त्रेरहस्यं नतनं य
थावत्समगधिगच्छति॥ ॥

असंसंगेति श्लोकपंचकं असंसंगाभिधानं नीयान तुमानमेति या। इष्टवेष्टितो वमानमस्सन्तु नाधिषये ष संगा। नावाव संसर्गा
भिधासंपन्नेति नष्टचेष्टितविरोधाः। शास्त्राणां अध्यात्मविषयाणां वाक्यार्थ आत्माद्वैतलक्षणे यथावत्निश्चलां मतिमाधी
यतापसाश्रमेषु विश्रांते रथ्यात्मनिषेधः सह अध्यात्मकथनकर्मेः संसारनिर्वेदेषैराग्यपथनेष्वशिलायामेव शय्याय

असंसगाभिधामन्यां नतीयां पोगनेमिकः। ततः पतमसो कमशः पुष्पशय्यामिवामलाम्। यथावच्छास्त्रवाक्यार्थमतिमा
धायनिश्चलं। तापसाश्रमविश्रान्तेरथ्यात्मकथनक्रमैः। संसारनिर्वेदकैस्तद्वैराग्यकथनकमैः। शिलासज्जासनाशीनो
जरयमायुगतं नीवनावनिविहारेण विशेषपशमश्रोभिना॥ असंगसुखसौख्येन कालं नयति नीतिमान्। आत्मारामा
श्रज्ञानाणो करणानुणपकर्म्मणां। जंतोर्यथावद्देवे पंचस्कदृष्टिः प्रसीदति॥ यत्रैववामनेवासी नः सवानतनमायुजरयति
न्नपयति। एकत्वानवरशापांवना वनिविहारेण समाधोपुनः निशोपशमशोभिना। असंग सुखसौख्येन नशाहादिकसंगसु
खाद्धत्तनाय स्मोख्ये तेन। अविद्यमानेसंगसुखयेषांतेषां आत्मारामाणां यसौख्यं तेनेति वा। खरूपसुखमुच्यते तेन
चकालं जीधिनकालं नयति। इयं वस्कृदृष्टिः असंसंगाभिधायां नेमिकायां या ज्ञानकरणासेयमित्यर्थः॥

नैत्रेवांनरनेरनिरूपणेनायाहानतीयायामितिजनतीयांनूमिकायांविशुद्धोत्तानांसामान्यश्रेष्ठमेवचद्विप्रकारमसंसंगमनुभवति
नैनिरयमहंकर्मानिष्क्रियत्वात्।लोकावननिमित्तमत्वात्।बाधकस्यननिव्यापारत्वात्।इत्येवमर्थेषुपरसंजनेसंगराहितंतस्मा
मानामसंगनामकंएनदेवप्रपञ्चयति।प्राणिनि।सोकत्रयेवासंसुखवादुःखवासर्वेनिरीश्वरावादेप्राक्कर्म्मनिर्म्मितमेव

मतीयोन्नमिकंप्राप्यबुद्धोनुभवतिस्वयं॥द्विप्रकारमसंसंगंतस्यमेहमिमंश्रणद्विविधोयमसंसंगसामान्यश्रेष्ठएवचनना
हंनोक्तानकर्ताचिनवध्योनचबाधकः।इत्यसंजनमर्थेषुसामान्योसौनामकम्।प्राक्कर्म्मनिर्म्मितंसर्वमीश्वराधानमे
वावा।सुखवायदिवादुःखंकेवकाममकनंता॥नोगामहारोगाःसंपदःपरमापदः।वियोगायेवसंयोगाआधयोव्या
धयोव्याधयोधियाकालःकवलनोद्यक्रमसर्वभावानविनाशायनां।निष्ठतीतिविचारोयःसामान्योसावसंगमः॥

स्वादेप्राक्कर्म्मनिर्म्मितिमेश्वरवादेतुईश्वराधीनमेवा।अत्रास्मिश्चपजहद्वयोपिममकैवकानता।नकाविदिमर्थः।नोगा
तोगाःविषयविस्ताराःमहारोगपर्यतिपरितापिवान्।संपदःसमृद्धयःपरमापदः।आर्जनरक्षणादिनिमित्तदुःखहेतुत्वा १२९
वात्।आधयश्चित्ताधियोव्याधयःबुद्धिक्लेशहेतुत्वा।कालस्यकवलनोद्यक्रमःसंहारोद्यतःमतःसर्वभावानांविनाशाय
नतिष्ठतीति।यदिचारःसोसौसामान्यसंगमः॥

अहमसंगमाहम्।अनेनैनिःश्लोकचतुष्टयंवाक्यं।अनेनप्रत्वेतिक्रमयोगेनअभ्यासयोगेनमहात्मनांसंयोगेनअसताद्वुर्तिनां
वियोगेनवर्द्धनेनअभ्यासमसंविहांगात्मविचारांगमयोगएववाप्रपरुषणप्रयत्नेनयःसंनतामासःसमाश्रसमासःनयोगनेक

अनेनक्रमयोगेनसंयोगेनमहात्मनां।वियोगेनासतामंतःप्रयोगेणमसंविहं॥पौरुषेणप्रयत्नेनसंतनाम्मा
सयोगतः॥कमलकवद्स्फुटनागनेस्फुटनादृढं।नाहंकर्तेश्वरःकर्ताकर्म्मवाप्राक्तनंममकृत्वाहरानरे
नूतमितिश्रीहार्यभावनात्।संसारांबुनिधसारेःपारेपमकारणे।यन्नोनपूर्णमनंतंपूर्णंतत्ब्रूहिसंगउच्यते॥

रामलकवद्स्फुटस्फुटनामागतेमननिनाहंकर्त्तईश्वरःमाक्तनंवाकर्म्मैवकर्तेतिश्राद्धार्थभावनांश्राद्धार्थेतुसंहृत्यरेत्रि
त्वांतहरेहृत्वात्नस्क्रापरमकारणेमर्वकारणेसारेत्र्यवाधितेसंसारांबुनिधेःपारेत्रपत्रानीतेपरेब्रह्मणिमौनंशांतत्वं
पदासनेनतदुक्तासंगउच्यते॥

वा॰नि॰ नदेहविशिष्टं न इंद्रियादिनिस्तोकद्वयं वा कायं सामनरूपमाश्रित नमंतरादिभिः देहाभिरेषे नावी नावन्तः जरा जरा रूपैः वैर्वि
२३० जिनपरिछिद्यते। अनास्त नंयभूपद मानं नस्थ्यं व्यतिरिक्तं यासनं प्रकाशकं यस्मादृश्यावन सर्वविद्युम्ना नस्यप्रनिरिक्तं कारणं
यस्मान्नाहं यत्सदप्रकाशकं सर्वकारणं च सर्व नाशं नमनं यां नं कालचरं ना दक्षात्ता स नरूपमाश्रितं। द्वितीयसंगउच्यते।

यत्रान्तर्बहिर्नाधो नोर्द्धं न सासु नां वरे न यदार्थं ना परार्थं न जडे न च चेतनो। आसितं नासनं वाग्ग्रमनारा नमना
वनो। अनाद्यं नमनं काम नं द्वितीयसंगउच्यते। संतोषामोदमधुरः साक्षात्प्रमिनपक्षवः। विवर्तनी जाग्रसत्तीनो विभक
एक संकरः। विवेकपमोरूढो विकसितकविकासितः फलं फलतमध्यंसे पान तृतीयां भूमिकामिमं॥॥

माध्यनीयं भूमिकायाहेतुमाह। संतोषेनिस्तोकद्वयं वा सं संतोषामोदमधुरः संतुद्धि संतोषः तज्ञामेना मोहने
माध्यनीयं भूमिकायाहेतुमाह। संतोषेनिस्तोकद्वयं वा। सं संतोषा मोदमधुरः सच्च जबुद्धिः संतोषः तज्ञामेना मोदने २३०
न हर्षेणमधुरः मकरंदवान्। सकाशप्रथमभूमिकोपक्रमाणि पत्राणि यस्य सः। विवर्तमेवनीलः तस्मात्संसत्तीनवि
वेकवद्धेकः संकीर्णः। आनंदस्थयद्वितीय विवेकारूपेण विकासितः मनविवेकरूपमोक्षसंसर्गात् तृतीयभूमिकामिमां भूमिका
मेव फलं फलति॥

रहनीयप्रथमभूमिकायाहेतुमाह। समवायमिति। विशुद्धानां निकल्मषाणां सज्जनानां समवायात् पुण्यकर्मणि विया
च काकतालीययोगेन दैवगमाप्रथमा भूमिको देनि। भूमिनिनिनप्रथमाभूमिरमलांकुरिके च मोदितमात्राणि विवेकेन
विवेकरूपमूलमुसे केन मयत्न तस्थात्स्यारक्षणचापेनेन। एषा भूमिकायेनां शेनो दृष्यति नमे वा प्राविचारेण यत्नाहनुदि

समवायाद्विशुद्धानां संचयात्पुण्यकर्मणां। काकतालीययोगेन प्रथमोदेति भूमिका। भूमिः प्रोदितमात्रात्तरमनां कु
रिके च मा। विवेके नोक्षसेके न रक्षापात्साप्रयत्नतः। येनांशेनोश्रमत्येषा विचारेणोदयं नयेत्। नमे वानुदिनं यत्नाहं
कृषीवल इवांकुरं। एषा हि परिमृष्टा सती रम्यासां भवत्येवकृतः। द्वितीयां भूमिकां याति तृतीयां प्राप्नुयात्ततः। श्रेष्ठ
संसर्गवशेषान्तरीयां भूमिकामाश्रितो भवति भूमोदितात्रैष मकल्पकः जनः पुमान्॥

मंकृषीव सांकुरमिवोदयं नयेत्। एषोति। एषा भूमिकाश्रितः परिमृष्टा विचारेणोदयं नीता सती। अन्यासां भूमिकानां प्र
सूके तन्तः तत्तस्या एवतुः ततस्तस्या भूमिकायाहेतो। द्वितीयां तृतीयां च भूमिकां प्राकपात्। श्रेष्ठतियेषा श्रेष्ठ
संसर्गात् तृतीयां भूमिकां लिखते तस्यां भूमिकायां वर्तमानः पुमान् प्रोदितानेष संकल्पक जनोभवति॥ रामः।

वा॰नि॰ श्रीरामः॥ मूढस्येति। मूढस्याज्ञस्य प्रवृत्तस्य कार्यकर्मनिष्ठस्य एकाकिनि। द्वितीयां तृतीयां भिन्नां रां च वा एकां भूमिकामारूढ
१३१ स्याथानंतरं मृतस्य कीदृशी गतिः। प्रथमप्रश्नस्योत्तरं श्लोकत्रयेणाह। मूढस्येता आरूढद्वेषस्य प्रवृद्धरागादि
द्वेषस्य प्रवृद्धरागादिद्वेषस्य प्रवृद्धरागादिद्वेषस्य मूढस्य जन्मान्तरशतैरपि यावत्प्रथमा भूमिका नोदिता नाक

श्रीरामउवाच॥ मूढस्यामृतुल्लोठस्य प्रवृत्तस्याधमस्य च॥ आभासयोगसंगस्य कथमुत्तरणं भवेत्॥ एकामथ
द्वितीयां वा तृतीयां चेत्तरां च वा॥ आरूढस्य मृतस्याथ कीदृशी भगवन् गतिः॥ वसिष्ठउवाच॥ मूढस्यारूढदोषस्य तावत्सं
सृतिनिर्गतता। यावज्जन्मान्तरशतैर्नोदिता प्रथमा भूमिः॥ अथवा साधुसंगात्काकतालीययोगतः॥ संसारस्योपरामा
द्वैराग्यं समुदेति हि॥ वैराग्ये स्फुरिते जन्तोरवश्यं भूमिकोदय॥ ततो नश्यति संसार इति श्लोकत्रयार्थसंग्रहः॥

संसृतिरेवान्ते भवति। अथवा काकतालीययोगः साधुसंगस्तस्मात्संसारस्य परामर्शोपदर्शिनो वैराग्योदयेन भू १४२
मिकोदयात्संसारो नश्यतीति सार्थसंग्रहः॥

द्वितीयप्रश्नस्योत्तरं श्लोकपंचकेनाह। योगभूमिकया प्रथमादिभूम्या समायोजिते जीवति अस्य शरीरिणो जीवस्य भूमिकां सानुसारे
ण भूमिकाप्रकर्षानुसारेणैव हृद्विदुःकृतं हीयते। ततः स्वकृतमहिम्ना सुरविमानादिपुरवरप्रदेशेषु रमणीसखो रमते

योगभूमिकयोत्क्रान्तजीवितस्य शरीरिणः॥ भूमिकानुसारेण क्षीयते पूर्वदुःकृतं। ततः सुरविमानेषु रमते रमणी
सखः। ततः सुकृतसंभारे दुःकृते च पुराकृते॥ भोगक्षयात्परिक्षीणे जायन्ते योगिनो भुवि॥ शुचीनां श्रीमतां गेहे गु
णवतां सतां। जनित्वा योगमेवैते सेवन्ते योगवासिताः॥ तत्र प्राग्भावनाभ्यस्तं योगभूमिक्रमं बुधाः॥ दृष्ट्वा परि
पतन्त्युच्चैरुच्चैरुत्तरं भूमिकाक्रमं॥

ततः पुराकृते सुकृतसंसारे दुःकृते च भोगक्षयात् उपहते भूमिकां प्राप्य परिक्षीणमले मनसि शुचीनां शुभे सुरक्षिते गेहे यो
गिनो जायन्ते जनित्वा चैते योगवासिता वासनया योगमेव सेवन्ते तत्र च प्राग्भावनाभ्यस्तं योगभूमिकाक्रमं दृष्ट्वा उत्तरं भूमिकाक्र
मं परिपतन्ति। अध्यस्यन्ति॥

वा॰नि॰ भूमिकेति पतनस्थैर्यं क्षिं भूमिकात्रितयं जाग्रदिति स्मृतं । कुतः । अत्रासां भूमिकायां जाग्रतीव विश्वमिष्टं नेदृश्यनुवर्त्तनेन उदेतीति
१३२ । अन्त्यभूमिकात्रये योगयुक्तानां हि स्वामी यतीकेवलामुदेति । या मार्यतां रक्षो भूतबुद्धी — नामपि मुमुक्षुतोदेति । आर्यत्विहसंस्थो

भूमिकात्रितयं चेन मनसा जाग्रदिति स्मृतं । जाग्रतीवात्र विश्वमिष्टं नेदृश्यमनुवर्त्तनात् । उदेति योगयुक्तानामत्र केवलमार्यता । यां द
ष्ट्वा मूढबुद्धीनामप्यकदेति मुमुक्षुता । कर्त्तव्यमाचरन्काममकर्त्तव्यमनाचरन् । निषिद्धनिषिद्धकृताचारो यस्य आर्य इति स्मृतः ।
यथाचारं यथाविचित्तं यथाशास्त्रं यथास्थितं व्यवहारमुपादत्ते यः स आर्य इति स्मृतः । प्रथमायामंकुरितं नूनं सोविकसितं ततः
। द्वितीयायां तृतीयायां फलत्यार्यत्वमुत्तमं । आर्यतामागतो योगी शुद्धमकल्पसंततं । भोगान्मुक्त्वा चिरं कालं योगवान्हीय
ते पुनः ।।

कदयेनाह । कर्त्तव्यमिति । आर्यत्वं प्रथमायां भूमावंकुरितं भवति । ततो द्वितीयायां विकासितं भवति तृतीयायां फलतीति ।। प्र १३२
कृतावारः प्रकृतमाचारं पकदेह धारणोपयुक्तमाचरन् यथास्थितं । स्थितिर्मर्यादा । तत्स्थितिर्मर्यादानदृनतिक्रम्य प्रथ
मायामिति ।।

भूमिकनिश्चोकदयवाक्यं पूर्वोक्तभूमिकात्रितयाभ्यासाच्चाज्ञाननाशरूपमागते सम्यग्ज्ञानोदये च मनसि विचित्रे पूर्णचन्द्रोदयोपमे सम
निश्चनाशने वस्तुनियुक्तचेतसः । चतुर्थी भूमिकां गता योगिनः सर्वं जगत्स्वनिर्विभागसमं पश्यन्तीत्युच्यते इति । इतः प्राक्तनाः भू
मिकेति । चतुर्थी भूमिका स्वप्न उच्यते यस्मात्तस्यां भूमिकायां चित्तांशं विलापं प्रविलीयते शरदभ्रांशवत् । प्रविलीयते भू

भूमिकात्रितयाभ्यासादज्ञाने क्षयमागते । सम्यग्ज्ञानोदये चित्ते पूर्णचन्द्रोदयोपमे निर्विभागमनाद्यन्तं योगिनो युक्तचेतस
: समं सर्वं प्रपश्यन्ति चतुर्थीं भूमिकां गताः । अद्वैते स्थैर्यमायाते द्वैते प्रशममागते । पश्यन्ति स्वप्नवल्लोकं चतुर्थीं भूमि
कामिताः । भूमिकात्रितयं जाग्रच्चतुर्थी स्वप्न उच्यते । चित्तं तु शरदभ्रांशविलापं प्रविलीयते । सत्तावशेष एवास्ते प
ञ्चमीं भूमिकां गताः । जगद्विकल्पो नोदेति चित्तस्यात्र विलापनात् । पञ्चमी भूमिकामेत्य सुषुप्तपदनामिकां ।
शान्ताशेषविशेषांशास्तिष्ठत्यद्वैतमात्रके ।।

रद्भ्रांशवत् । प्रविलीयत इत्यर्थः । सत्तेति । पञ्चमी भूमिकां गतो योगी सत्तावशेष एवास्ते सन्मात्ररूप एवास्ते यस्माद्द्वार
णाद्द्भूमिकायां चित्तस्य विलापनात् जगद्विकल्पो नोदेति । पञ्चमीति । सुषुप्तपदनामिकां पञ्चमीं भूमिकामासाद्य शा
न्ताशेषविशेषांशः सन्नद्वैतमात्रे तिष्ठति ।।

बा॰नि॰ गलितेति। पंचमीं भूमिकां गतो योगी गलितद्वैतनिर्भासो मुदितोन्तःप्रबोधवान्। सुषुप्तघन एवास्ते पंचमीं भूमिकां गत इति। अ
१३३ न्तर्मुखतया नित्यं बहिर्वृत्तिपरः सन्नपि परिश्रान्ततया निद्रालुरिव लक्ष्यते। तस्मात् पंचम्या भूमिकायामभ्यासमकुर्वन् क्रमाद्विवास
नः क्रमात् षष्ठीं भूमिकां पतति। षष्ठभूमिकाप्राप्तस्य स्वरूपमाह। यत्रेति श्लोकेन एवात्र। यत्र यस्यां षष्ठ्यां भूमिकायां वर्तमा
नो योगी असद्रूपो न च सद्रूपो नाहंकारवान्। सद्रूपे निर्वासनत्वात्। अहं न अहमपि निर्मानत्वात्। अनहंकृतिश्च न देहेंद्रियादिष्ववर्तक

गलितद्वैतनिर्भासो मुदितोन्तःप्रबोधवान्। सुषुप्तघन एवास्ते पंचमीं भूमिकां गतः॥ अन्तर्मुखतया नित्यं बहिर्वृत्तिपरोपि सन्
। परिश्रान्ततया नित्यं निद्रालुरिव लक्ष्यते। कुर्वन्नभ्यासमेतस्यां भूमिकायां विवासनः। षष्ठीं तुर्याभिधामन्यां क्रमात्पतति भूमि
कां॥ यत्र नासन्न सद्रूपो नाहं नाप्यनहंकृतिः। केवलं क्षीणमननमास्तेऽद्वैतेऽतिनिर्भयः॥ निर्ग्रन्थिः शान्तसंदेहो जीवन्मुक्तो वि
भावनः। अनिर्वाणोपि निर्वाणश्चित्रदीप इव स्थितः॥

वान्॥ किं तर्हि केवलं क्षीणमननवान् अद्वैते का निर्गतो भेदाभेदास्यानि यतोऽत्यपदेश्यः आस्ते। किं च निर्ग्रन्थिः अहंकारस्य १३३
ग्रंथिरूपस्य विच्छिन्नत्वात्। शान्तसंदेहो विभावनो विगतवासनः जीवन्मुक्तो योगी अनिर्वाणोपि देहधारणत्वादपि निर्वाणः नि
रहंकारत्वात्। निर्वासनत्वात् चित्रदीपवत् आलेख्यगतप्रदीपवत् स्थितः॥

अन्तरिति। किं च अप्रपंचरूपः अन्तःशून्यो निर्वासनत्वात्। बहिःशून्यो बहिरविषये —— सर्वविषयानुसंधानात् यथा व अम्बरे वर्त्त
मानः शून्यकुंभ इरिक्तो घट इव भवति। किं च अन्तःपूर्णः सर्वहीं ——— वनात्। —हिम्वपूर्णो —हिंसप्रलभा

अन्तः शून्यो बहिःशून्यः शून्यकुम्भ इवाम्बरे॥ अन्तःपूर्णो बहिस्तस्तः पूर्णः किंचन स्वात्मविकिंचिदेवैषमसम्पन्नस्तथैव प
न किंचन। षष्ठ्यां भूम्यामसौ स्थित्वा सप्तमीं भूमिमाप्नुयात्॥।

वासनानयावसर्वित्वर्तमानः स्वर्त्तकिं न चनवति॥ किंचिदिति। षष्ठभूमिगतो योगी किंचिदेव अवकसंपन्नो ज्ञानः। स्वरूपवा
नेव यथा वा पर्यनर्हिकिंचन संपन्नः अव्यपदेश्यवान्। तत्त्वमस्यानुभवे स्थितः। असौ योगी सप्तमीं भूमिकामाक्रयान्॥

वा·नि·
१३५ चिद्देहेनि सो कथं तु स्वयं वाक्यं। मन मीयोग न्मिका उचिरे देहसुकृतो काग्यानावत्समासगम्या त्समानवत्न्मिषु ग्रीमा त्सं बधिरत
:पर न्मिकारस्याभावान्नासाव निरुयाधिकत्वान्नित्यमव्यपदेश्यानादि तन्न्मनेदेन सत्ते नोवाह्यिनि:श्रीवादि शद्वै:कथंचि क

घदेहमुकृतानूत्ना सप्तमायोग न्मिका। आगमावत्साग्यांतासामीमानवन्मिषु। केश्चिन्नाशिवद्न्कृत्ता केश्चिन्नले
न्क दाहता। केश्चिद्दिकुशिनिमोक्ता केश्चिच्छान्नमितिस्मृता॥ अर्थ इत्यादिना केश्चिद्वैश्चिकालइतिस्मृता। केश्चिन्म
कृतिपुंसावविभाग इतिभाविता॥ अन्यैरप्यन्यथा नाना भेदैरात्म विकल्प्यते:। नित्यमव्यय हेत्वपि कथं विद्यापदि
न्पते। मसेतानूमिकामोक्ता मया नवरघूद्वह। आसाम भ्यास योगेन नडुष मनु।नूयते॥

सिनोप्याधिनाप्यवदिशपनो भ्रमच ममतानां योग न्मिकानां नामानि लक्षणानि च सर्वमुक्त्वा नोक्ता। निनन्मिका १३४
वनांविकृत्येवत्सर्वमुक्त्वादिहनष्टत्वानिप्रपंचिता। यच्चात्र नोक्तं नामादिकं तु उमत्रिमकरणे लवणोरव्याने दृष्टव्यं

अस्मानि। करिणीनामन्छान्यमदोवासनाद्वहः महाज्ञानोधम्मविमारि। रामप्रश्नानंनरंवसिष्ठ पस्पष्टाकरिष्यति। महाद
ग्रांनामेवज्ञांखिनीग्रं खवनीकरिणीति। संपत्स्ममरन्मिषु संसारपदापवसमारन्मयाः संसारं परोराम तस्याः समरान्
ग्रांनामेवज्ञांखिनीग्रं खवनीकरिणीति ... अरायकाननेमत्तासती
मय इति वक्ष्यमाणत्वान्। रामेति। करिणीनामः छन्दस्मे अस्तिवेवंरूपिणी सा चेत्यारूपिः कारिणी ज्ञा राग्पकानने मत्तासती

वसिष्ठ उवाच॥ अस्त्वनन्तमहोन्मत्ताः मदुमंथरवारिणी। करिणी। विग्रहव्यग्रामहादन्ता नग्नाखिनी। साचत्रिहनने न्तनम
नंनाननथिधिकारिणी। मथ्यैवासुसमग्रासुन्मिकासुनरोजयी। करिणीमरमत्ता माय वन्त्रविनितो जसा। कोनाम सुनष्टस्ता
वसंपन्नसमरन्मिषु॥ रामउवाच॥ कासौप्रमत्ताकरिणीकास्वनारणानमयः कथं निहमनेचै पक्वैपारमतेचिरं॥ व
सिष्ठउवाच॥ रामेच्छानामकरिणीसेदमेस्तिनिरूपिणी। शरीरकानने मत्ता विविधोल्लासकारिणी मनें ह्रियाग्र कलनार
सनाकलनपिणीमनोगहनसजीनां कर्म्मदिनदयाविनां॥

विनिधोल्लासकरणी ग्रीलामत्रवो द्रियाणेवोग्राः कलनायरवा
स्ताद्वग्रीरसनाकलनापिणीरसनैवरसनानदीयानायानायाकलनापणग्रीला। मनपवगहनंदुश्रवे संस्थानं नत्रमनाना
कर्म्मदिनदयाहिंनापुण्यापुण्यजरूणहस्तान्दयवती॥

बो०नि० मरश्मिनाश्रम्या स्वेछाकारिण्याः स्यन्दिनः प्रसरद्भुवासनाग्रहपवमरःपपाचेछानागीकृपणानेवजीवसंचयान्निहंति। संसा
१३५ रेणिनरःपुमान जयपराजयौ न योपश्राउनविनिः। संसारस्तस्य यथैव तस्यास्मरन्नूमयः वासनेति। आशयको ग्राग। आशयो नः क
रणं स एव कोग्रः कोग्रस्थहंनेज्ञजनः नद्विषपायोवासनाईहामनश्चित्रंमकल्यो नावनं म्हेत्यादिः न्नाहृ समुदायः सोस्याः इच्छाकरिण्या

महोस्यावासनाव्यूहः सर्वतब्रसरद्भुवः इच्छानागीनिहन्ते पाकृपणा नु जीवसंचयान् संसारस्तस्यो रामतस्यामरन्नमयान्
यो यत्रापुनर्वत्निनमनजयपराजयौ वासनेहामनश्चित्रंनेकल्यो नावने स्थहाः स्मादिः निवहो नाम्नामसा आयको ग्राग। धेर्यनो ग्राव
गास्त्रेणप्रसूनामवहेलया। नागी स वीन्निका मे ना मिछ्राम वन्निना जयेत्॥॥

नच्चां निवहः दन्यादीनि नपुंगकलिंगपाठे वास
नेमाद्विव द्रक हे वकां आग्रपको ग्रागो स्याः करिण्या नाम्नाविनिमहिः इनियो जीनीयाधेर्यनिआवहेलपाइतरे षांसर्वेषांम १३५
स्माणां आवहुयाप्रसूनां सर्वान्निकां सर्वविषयत्वादि वियेस्मादा नम्यिपत्राइच्छारूपा नामां धैर्यनाम्नावराख्रेण सर्वन्निना
सर्वप्रकारेणापिजयेत्। धैर्यरण्णेवांकुरो नेछारूपानागाकरिणी वशी कुर्यादित्यर्थः। धैर्यचात्तरे परेब्रह्मणि चित्रस्मसंस्थि
यी॥

बोयाथद्विनिइहमस्ति नेवंरूपाइयमिछाकरिणी यावंदं न विजिंनते। तावदेवेयमग्रांकुसासारमहाविषविसूचिकाजनत
नो कुस्मितः संसार एव महानीविषजन्याविसूचिका। एतावाने वेनि। इहमस्ति नियन्मनः संकल्पनमस्ते तावानेव संसार
स्म वस्यापि संसारस्य ननोमूलत्वात्। अस्यनुमनस उपपशम एव मोक्षः। इत्येवं ज्ञानोपदेशस्य संग्रहः संक्षेपः। प्रसारे
ति। स्वछास्वयं निर्मज्जा। अनतन्यापसारकारिणी इयमिछामनागपि उदितैकविषस्यरूपरुस्यवञ्जकुरावलीच

यावदस्तिहमिते वमियमन्नविदियमन्नाचनंननेनावदग्राकुसंसारमहाविषविसूचिका। एतावानेव संसार इहमस्ति नियन्म
नः नाम्यनू पशमो मोक्ष इत्येवं ज्ञानसंग्रहः। प्रसारकारिणी स्वछा निरङ्कुशा विमला कृता। नेत्व विंडुरिवारवेविश्राम्यत
हे शवान्। मनागपि कृदिनैवस्वछा ज्ञेनव्यानर्थकारिणी। असंवेदनशास्त्रेण विषसंवांकुरावली॥

असंवेदनशास्त्रेण संवेदनं वाह्यानुसंधानं न तदभावो संवेदनं तेनैव शास्त्रेण ज्ञेनव्या। परचित्रप्रसादहेतु रुपदेशवाक्य परो
पदेशपरं गुरुवाक्यं निरिछेति। मैनकलञ्चनश्च विमलाकृतो शिष्य आदर्शेदर्पणे तैलविंडुरिव विश्राम्यति। संक्रम
ति। तैलविंडरपि प्रसादहेतुः स्वछ आदर्पणेपि निर्दिरिछो विमलाकृतिश्च। मनागिति। अनर्थकारिणी॥

इच्छेति जीवः इच्छया विमरतिः संदीनतां दृष्टार्थसिद्धिनिमित्तं दैन्यं न विजहाति। न वांकुर इच्छा च असंवेदनमात्रेण नोदेति। कि
न्त्वसंवेदनमित्याह। असंवेदननिः। चित्तस्य तूष्णीं व्यवस्थितेरवासंवेदनशास्त्रम एव च प्रत्याहाररूपयोगाभ्यासेनैवे
च्छा निवार्यते। इदमिति। इदं मेऽस्त्विति विज्ञानमेव कल्पनामाह। आर्थस्य चाद्यस्य पदभावनेन देवकल्पनात्याग उक्त

इच्छाविधुरितो जीवो विजहाति न दीनताम्॥ असंवेदनमात्रेण नोदेतीच्छामयांकुरः। असंवेदनशास्त्रं तु तूष्णीं चित्त
व्यवस्थितिः प्रत्याहारसविज्ञेयः स्थितेन तां विनिवार्यते। इदं मेऽस्त्विति विज्ञानमाहुः कल्पनमुत्तमाः॥ अर्थस्यानावन
यत्नकल्पनात्याग उच्यते। स्मरणं विद्धि संकल्पं शिवमस्मरणं विदुः। तत्र प्रागनुभूतं च नानुभूतं च नाप्यते। अनुभू
तो नानुभूतो स्मृतिं विस्मृत्य काष्ठवत्। सर्वमेवाशु विस्मृत्य मूढतिष्ठ महामतिः॥॥

तेः स्मरणमेव संकल्पं विद्धि अस्मरणं च शिवं शान्तं प्रबलं विदुः। तत्र च स्मरणे प्रागनुभूतं नानुभवं च वस्तु नाप्यते विषय
इति नयतेः अनुभूतानामिति। अनुभूतं नानुभूतं। अनुभूतविषयामननुभूतविषयां च स्मृतिं विस्मृत्य विहाय काष्ठव १३६
त्सर्वमेव विस्मृत्य अनुसंधाय महामतिरेव सन् मूढस्तिष्ठ मूढतिष्ठ॥

ऊर्ध्वबाहुरिति। ऊर्ध्वबाहुः सर्वेषां प्रबोधाय उद्यतभुजः सन्नेषोऽहं परमार्थदर्शी विरौमि घोषयामि। अत्र न कश्चिदपि शृणो
ति। अहो मोहमहिमेति शेषः। किं तद्धितं वाक्यमित्यत्राह। असंकल्प इति। असंकल्प एव परं श्रेयः सोऽयं किमिति नः सर्वेऽपि मुमुक्षु
र्नाद्रियते। किलेति परमं साम्राज्यमपि। यत्र यस्मिन्नदृश्यमाने तृणायते। तृणमिव तुच्छं भाति। तत्स्मरं पदं तूष्णीं स्थितेनैवे

ऊर्ध्वबाहुर्विरौम्येष न च कश्चिच्छृणोति तत्॥ असंकल्पः परं श्रेयः स किमन्तर्न भाव्यते॥ किल तूष्णीं स्थितेनैव
तन्मदं प्राप्यते परं। परमं यत्र साम्राज्यमपि राम तृणायते॥ गम्यदेशैकनिष्ठस्य यथा पान्थस्य पादयोः। स्पन्दो वि
गतसंकल्पस्तथास्य देहकर्मसु। वद नात्र किमुक्तेन संक्षेपादिदमुच्यते। संकल्पनं परो बंधस्तदभावो विमुक्त
ता॥ सर्वं जगदिदं शान्तमनन्तं ध्रुवमव्ययम्। पश्यन्भूतार्थचिद्रूपं शान्त आस्व यथासुखम्॥

किल प्राप्यते। अहो सोऽलभ्यं परमपदमस्तीति शेषः॥ गम्येति। गम्यदेशैकनिष्ठस्य स्वकर्मसु देहस्य हेलवहारविगतसंकल्पः
स्पन्द इति। सर्वमिदं जगत्। शान्तादिलक्षणं भूतार्थचिद्रूपं परमार्थचिन्मयं पश्यन् ध्यानतो यथासुखमास्स्व॥ ॥

वा॰नि॰ अवेदनमितिः शांतं निर्विकारं उत्तमसमासनमेवच अवेदनं योगं निर्विकल्पसमाधिं विदुः अनन्यत्वयोगस्थः सिद्धसिध्योः समत्वं यो
१८७ गः त्वत्निःस्पृहः कर्माणि कुरु। निरसो निष्कामो याकुरुच अयवा आत्मारामनया कर्तमानावान्माकुरु निरसो वाथ कुमारयाः अ

अवेदनं विदुर्योगं शांतमासनमुत्तमं। योगस्थः कुरु कर्माणि विकर्माण्यथ माकुरु॥ अवेदनं
विदुर्योगं चित्तत्त्यमकृत्रिमं॥ अनेनेनन्मयो भूत्वातथानिष्टयथासि नो॥ अहंममेति सविद
न्दुःखतो विमुच्यसे॥ अममेति हन्विमुच्यसे यदीसिनेनदावर॥

वेदनमेवयोगं अकृत्रिमं अप्रयाम सिद्धं चित्तत्यं च
विदुः अनन्यात्मं तेनन्मयो भूत्वा यथासि यद्रूपोस्ति तथानिष्ठा अहमिमितं अहंममेति चमं विदन् अनिमममानो दुःखा १८७
तो दुःखतयान्। संसारान्विमच्यते इत्थमसंविदस्ता मुच्यसे। अवंधमोक्षसाधनदृये यदीसितमनितेन दावरेतिनिपुणो
क्तिः॥

शिवमिति प्रकृतोपसंहारः यथा जेन महता प्रबंधेनो पपादितमात्माद्वैतविज्ञानमुपसंहरन् आह। शिवमिति। यत्खलुशिवंव्र
सर्वगतपरिपूर्णं शांतं निर्विकारं अजं जन्मादिरहितं अत एव अनंतं समस्तसंसारनिवर्तकं बोधात्मकं विशुद्धं तात्मकानहेकं भा
वनेन स्वैव ब्रह्म एव एकमद्वैतस्वभावं तं ब्रह्मैव अहमिति। यत्पर्यिष्टं तेनावनं तदेवज्ञी स्वयं कर्माण्येकुरु न हेतुना क्रमसा

शिवं सर्वगतं शांतं बोधात्मकमजं शुभं। तदेकभावनं राम कर्मत्यागं इति स्मृतः॥ ॥इति श्रीवाल्मीकीये
मोक्षोपाये वासिष्ठरामायणे सप्तनमिकोपाख्यानंनाम त्रिचत्वारिंशत्तमः सर्गः संपूर्णः॥

गतिस्मृत इति विधीयमानं कर्मत्याग रूपा पेक्षया पुल्लिंगनिर्देशः। असंवेदनमसंकल्पनं तत्त्वमीमांसा इति यन्नै
कर्म्यमुक्तं तस्यायमुपसंहार इति सर्वमनवद्यं॥ ॥इति संसारतरणिना श्रीवासिष्ठविवरणे निर्वाण
प्रकरणे योगसप्तभूमिकोपाख्याने त्रिचत्वारिंशः॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ཤ་ཀ་ཕྱི་
༡༥༩

བམ་
༡༥༩